

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

JUNG KÁROLY

DÉLSZLÁV ADATOK A HÁZASSÁGI SZERZŐDÉSEK ÉS HOZOMÁNYLEVELEK
EGYBEVETŐ VIZSGÁLATÁHOZ

VOIGT VILMOS

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI RÉTEGEK ÉS KÉRDÉSEK A MAGYAR HAGYOMÁNYOS
GYÓGYÍTÁSBAN

BALLA FERENC

A KÖZÉPKORI MAGYAR–DÉLSZLÁV ORVOSI KAPCSOLATOK KÉRDÉSÉHEZ

TÓTH LAJOS

A NEMZETISÉGI TANULÓK ANYANYELVI OKTATÁSA VAJDASÁGBAN

VALAMINT

BORI IMRE

KLEIN RUDOLF, BELA DURANCI TANULMÁNYAI

*

A LÉTÜNK 1987-ES TANULMÁNYPÁLYÁZATÁNAK DÍJAZOTT PÁLYAMŰVEI

5

1988

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XVIII. évfolyam, 5. szám, 1988. szeptember–október

„NEM AZ EMBEREK TUDATA AZ, AMELY LÉTÜKET,
HANEM MEGFORDÍTVA, TÁRSADALMI LÉTÜK AZ,
AMELY TUDATUKAT MEGHATÁROZZA!”

*Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához
Előszó, 1859.*

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

A Forum Könyvkiadó Kiadói Tanácsa

Dr. Bányai János
Bognár Antal
Mgr. Bordás Győző
Dr. Bori Imre
Dudás Károly
Fehér Ferenc
Fehér Kálmán
Gion Nándor
Gobby Fehér Gyula
Illés Lajos
Major Nándor
Maurits Ferenc
Minda Tibor
Dr. Móra András, a Tanács elnöke
Rajcsán István
Tóbiás László
Tolnai Ottó

Szerkesztőbizottság

Árokszállási Borza Gyöngyi szerkesztő
Dr. Gabric-Molnár Irén
Dr. Jung Károly
Dr. Rehák László fő- és felelős szerkesztő
Dr. Szórád György

Szerkesztőségi titkár

Terényi Zsófia

Készült a Forum Nyomdában, Újvidéken

A szám kézírata nyomdába érkezett 1988. október 3-án.

Megjelent 1988. november 15-én.

YU ISSN 0350-4158

TARTALOM

<i>Jung Károly</i>	Délszláv adatok a házassági szerződések és hozománylevelek egybevető vizsgálatához	575
<i>Voigt Vilmos</i>	Művelődéstörténeti rétegek és kérdések a magyar hagyományos gyógyításban	585
<i>Balla Ferenc</i>	A középkori magyar–délszláv orvosi kapcsolatok kérdéséhez	593
<i>Tóth Lajos</i>	A nemzetiségi tanulók anyanyelvi oktatása Vajdaságban – Az elmúlt négy évtized fejlődésének főbb mozzanatai és jellegzetességei	604
<i>Bori Imre</i>	A „valóság túlságos szeretete” (A magyar naturalizmusról)	622
<i>Klein Rudolf</i>	Entrópia, világnézet, építészet	631
<i>Bela Duranci</i>	Példamutató lehet-e ma a századforduló építészetének, képző- és iparművészetének szintézise?	654
<i>Dudás Antal</i>	Bogomil Karlavaris alkotótevékenységének négy évtizede – beszélgetés a művésszel	675
J e l e n é s m ű l t		
<i>Bosnyák István</i>	Forradalmak rögös útján – (Előszó Sinkó Ervin kiadatlan ifjúkori könyvéhez)	682
<i>Sinkó Ervin</i>	Az út (Részletek) I. rész	686
	A L é t ű n k 1 9 8 7 - e s t a n u l m á n y p á l y á z a t á n a k d í j a z o t t p á l y a m ű v e i	
<i>Pekár Tibor</i>	A szabadkai filharmónia hőskora (1908–1914)	698
<i>Németh Ferenc</i>	A zrenjanini magyar zenei élet kezdetei	725
K ö n y v s z e m l e		
<i>Rehák László</i>	Egy amerikai mű Buharin szerepéről és jelentőségéről (Stephen F. Cohen: <i>Buharin i bolševička revolucija. Politička biografija 1888–1938.</i> Rijeka, 1980)	744
<i>Mák Ferenc</i>	Egy negyedszázad könyvészete (Csáky S. Piroska: <i>Vajdasági magyar könyvek 1918–1941.</i> Forum, Újvidék, 1988)	748
<i>Danica Drakulić</i>	Fejlődésméletek Afrikában (Jokica Hadži Vasileva: <i>Teorije razvoja i nerazvijenosti u Africi.</i> Beograd, 1987)	751

SADRŽAJ

<i>Karolj Jung</i>	Ženidbeni ugovori i mirazne isprave iz Boke Kotorske u svetlu uporednih istraživanja	575
<i>Vilmoš Fojt</i>	Kultura, istorija i etnomedicina u Mađara	585
<i>Ferenc Bala</i>	Prilog pitanju srednjevekovnih mađarsko-južnoslovenskih medicinskih odnosa	593
<i>Lajoš Tot</i>	Nastava na jezicima narodnosti u Vojvodini – značajniji momenti i karakteristike razvoja poslednje četiri decenije	604
<i>Imre Bori</i>	„Prevelika privrženost stvarnosti“ (O mađarskom naturalizmu)	622
<i>Rudolf Klajn</i>	Entropija, pogled na svet, arhitektura	631
<i>Bela Duranci</i>	Sinteza arhitekture, likovnih i primenjenih umetnosti sa prekretnice vekova – zabluda i uzor – danas	654
<i>Antal Dudaš</i>	Četiri decenije stvaralačkog rada Bogomila Karlavarisa – razgovor sa umetnikom	675
Sadašnjost i prošlost		
<i>Ištvan Bošnjak</i>	Na trnovitim putevima revolucije (Predgovor uz neobjavljenu knjigu Ervina Šinka iz doba mladosti)	682
<i>Ervin Šinko</i>	Put (odlomak) I deo	686
Nagrađeni radovi sa konkursa časopisa „Létünk“ za 1987. godinu		
<i>Tibor Pekar</i>	Herojsko doba filharmonije u Subotici (1908–1914)	698
<i>Ferenc Nemet</i>	Počeci mađarskog muzičkog života u Zrenjaninu	725
Prikazi		
<i>Laslo Rehak</i>	Jedno američko delo o ulozi i značaju Buharina (Stephen F. Cohen: <i>Buharin i bolševička revolucija</i> . Politička biografija 1888–1938. Rijeka, 1980)	744
<i>Ferenc Mak</i>	Bibliografija četvrt veka (Csáky S. Piroska: <i>Vajdasági magyar könyvek 1918–1941</i> . Forum, Újvidék, 1988)	748
<i>Danica Drakulić</i>	Teorije razvoja u Africi (Jokica Hadži Vasileva: <i>Teorije razvoja i nerazvijenosti u Africi</i> . Beograd, 1987)	751

CONTENTS

<i>Károly Jung</i>	Marriage Contracts and Dowry Documents from Boka Kotorska in the Light of Comparative Investigations 575
<i>Vilmos Voigt</i>	Culture, History and Hungarian Ethnomedicine 585
<i>Ferenc Balla</i>	Contribution to the Question of Mediaeval Hungarian–Southern Slav Medical Relationship 593
<i>Lajos Tóth</i>	Education in Native Language for Nationalities in Vojvodina – Outstanding Development Moments and Characteristics of the Last Four Decades 604
<i>Imre Bori</i>	“Immoderate Devotion to the Reality” (About the Hungarian Naturalism) 622
<i>Rudolf Klein</i>	Entropy, World-View, Architecture 631
<i>Bela Duranci</i>	The Synthesis between Architecture, Fine Arts and Applied Arts at the Turn of the Century – Error and Model – Today 654
<i>Antal Dudás</i>	Four Decades of Bogomil Karlavariš' Creative Work – Conversation with the Artist 675
	P r e s e n t a n d P a s t
<i>István Bosnyák</i>	On Rough, Roads Revolution (Preface to the Unpublished Early Work of Ervin Sinkó) 682
<i>Ervin Sinkó</i>	The Road (Passage) 1st Part 686
	A w a r d e d W o r k s o f S t u d y C o m p e t i t i o n o f “ L é t ű n k ” i n 1 9 8 7
<i>Tibor Pekár</i>	Heroic Age of the Philharmonic Orchestra in Subotica (1908–1914) 698
<i>Ferenc Németh</i>	Beginnings of the Hungarian Music Life in Zrenjanin 725
	B o o k R e v i e w
<i>László Rehák</i>	An American Publication about Bukharin's Role and Significance (Stephen F. Cohen: <i>Bukharin i bolševička revolucija</i> . Politička biografija 1888–1938, Rijeka, 1980) 744
<i>Ferenc Mák</i>	The Bibliography of a Quarter of a Century (Csáky S. Piroška: <i>Vajdasági magyar könyvek 1918–1941</i> . Forum, Újvidék, 1988) 748
<i>Danica Drakulić</i>	Development Theories in Africa (Jokica Hadži Vasileva: <i>Teorije razvoja i nerazvijenosti u Africi</i> . Beograd, 1987) 751

Jung Károly

DÉLSZLÁV ADATOK A HÁZASSÁGI SZERZŐDÉSEK ÉS HOZOMÁNYLEVELEK EGYBEVETŐ VIZSGÁLATÁHOZ

„Az a meggyőződésünk, hogy értékes néprajzi, kultúrtörténeti haszon származna abból, ha megismerhetnénk a szomszéd népek jogi népszokásait, ha összehasonlítanánk azokat a magyar szokásokkal.”

Tárkány Szűcs Ernő

Az alábbiakban a jogi népszokások vizsgálatának egyik kérdésköréhez szeretnénk hozzájárulni néhány korai délszláv, közelebbről katori (középkori latin nevén Cathar, olasz nevén Cattaro) és hercegnovi – mindkettő a mai Crna Gora-i (montenegrói), tehát dél-adriai tengerparton – összehasonlító adat ismertetésével, amelynek bizonyára örült volna megboldogult kollégánk, Tárkány Szűcs Ernő, aki a halála előtti években kimerítően foglalkozott a magyar házassági vagyoni jog problematikájával,¹ s nem titkolta abbéli szándékát sem, hogy majdan megírja az európai jogszokások összehasonlító kézikönyvét. A házassági vagyoni jog, s ezen belül is a házassági szerződések és a mőringolás kérdése történetileg ma még a magyar adatok tükrében sem tisztázódott eléggé, bár elmondható, hogy Mándoky László évtizedekkel ezelőtti adatközlései és elemzései², valamint Tárkány Szűcs Ernő összefoglaló szándékú tanulmányai és könyvei³ után a jugoszláviai magyar néprajzkutatás is hozzájárult adatközléseivel és néhány újabb szempont felvetésével a kérdés jobb megvilágításához.⁴ Igen nagy levéltári szöveganyag áll ma már a kutatás rendelkezésére, s bizonyára igen sok lappang még feltáratlanul az áttekinthetetlen levéltári iratanyagban, csupán egy olyan, jogilag is megfelelően képzett néprajzkutatóra lenne szükség, aki Tárkány Szűcs Ernő munkáját folytatva elkészítené a kérdés összehasonlító vizsgálatát.

A délszláv néprajzi irodalomban a *hozomány* (miraz, prćija – dos jelentésben) kérdésével összefoglalóan Tihomir Đorđević foglalkozott először, több mint fél évszázaddal ezelőtt megjelent tanulmányában.⁵ A viszonylag rövid munka nem tér ki az írott házassági szerződések, illetőleg *hozománylevelek* kérdéskörére, tehát a házassági vagyoni jognak íratlan formáit taglalja. Levél-

tári kutatások alapján csak jóval később, az ötvenes és hatvanas években tettek közzé úgynevezett *hozományszerződések*et (mirazni ugovor, carta dotale), amelyek aztán lehetőséget kínáltak arra, hogy a kutatók a kérdésben elmélyedjenek.⁶ Nincs azonban tudomásunk arról, hogy ez megtörtént volna.

A délszláv néprajzi irodalom időszaki kiadványainak, kisszámú bibliográfiáinak áttanulmányozása alapján azt vagyunk kénytelenek megállapítani ebben a pillanatban, hogy az alább áttekintendő néhány dolgozat és könyvfejezet mellett a kérdéskör ismertetésekor egyéb irodalomra nincs mód támaszkodni.⁷ Pedig a problematika igen érdekes, hisz a tengermelléki (kotori és hercegnovi) délszláv adatok alapján véve egy középkori városszabályzat (Statuta civitatis Cathari, nyomtatásban megjelent Velencében, 1616-ban), majd a Velencei Respublika térhódításának következtében a XVI. és XVII. századtól kezdődően alkalmazott jogszabályozás folyományaként honosodtak meg a déli tengermellék katolikus délszláv, majd pravoszláv lakossága körében is. A házassági vagyoni jog írott formáinak szabályozása és meghonosítása tehát az adott területen önmagában is igen izgalmas komparatív téma lehetne, annál is inkább, mert az említett korábbi városi jogkönyvre vezethető vissza.

A mai Kotor (latin nevén Cathar, olasz nevén Cattaro) régi katolikus lakosságának házassági vagyoni jogi kérdéseivel Špiro Kulišić foglalkozott több ízben is.⁸ Etnológiai áttekintésében elemezte többek között az úgynevezett kotori városszabályzatot (Statuta civitatis Cathari), amely egyebek mellett ezt a kérdést is szabályozta. Kulišićnak azonban módjában állt Ilija Sindik alapos történeti filológiával írt művére hivatkozni, amelyben Cathar városának szabályzatát és a város jogi és közigazgatási rendszerét elemzi. Elemzésének, illetve ismertetésének az a része fontos számunkra (s ezt használta Kulišić is), amely a házassági vagyoni jogra vonatkozik, s amely voltaképpen összefoglalva tartalmazza a legfontosabb szabályokat.⁹ Kulišić Ivan Sindikre is hivatkozva megállapította, hogy a levéltári anyagban igen nagy számú hozományszerződés (hozománylevél) maradt fenn napjainkig, főleg a XV., XVI. és XVII. századból, a hozomány írásba foglalásának szokása pedig – nyilvánvalóan az említett városszabályzat folyományaként – egészen a XIX. századig fennmaradt. Dokumentumokkal bizonyítható, hogy a hozományszerződés (vagy hozománylevél) írásba foglalását kötelező érvénnyel írta elő a közigazgatás már legalább a XVI. század legelején, de talán korábban is. Nem kétséges tehát, hogy a kotori vagy cattarói hozománylevelek megjelenésében és hosszú évszázadok során való fennmaradásában és alkalmazásában az alászállott kultúrjavak elmélete találhat magának bizonyító anyagot¹⁰, emellett azonban számolni kell a város (jog)szokásaival is, amelyekre Špiro Kulišić külön is utal.¹¹ A XVI. és XVII. századi dokumentumok alapján megállapítható, hogy a Cattaróba beköltöző montenegrói és hercegovinai lakosság is átveszi és alkalmazza a hozománylevél kiállításának és hitelesítésének szokását.

Ezek a házassági vagyoni jogot szabályozó hozománylevelek olasz nyelven íródtak, s Kulišić nem közli őket sem eredetiben, sem pedig szerbhorvát fordításban, hanem kivonatossan ismerteti közülük azokat, amelyeknek szerződő felei nevük alapján délszlávoknak tekinthetők. Éppen ezért viszonylag kevés szokásjogi vonatkozás hámozható ki belőlük.

A hozománylevelet az újdonsült férj állította ki mintegy írásos elismeréséül annak, hogy apósától mit kapott, illetőleg mit vett át felesége hozománya fejében. A dokumentumok pénzt, bútort és ruhaneműt emlegetnek, mindig megadva az egész hozomány teljes értékét, ami kétségbevonhatatlanul arra utal, hogy a hozomány értékét hiteles dokumentum rögzítette arra az esetre, ha azt vissza kellett származtatni akár a feleségnek, a gyerekeknek vagy pedig a feleség hozzátartozóinak. A dolgozat nem ismerteti azokat a körülményeket, amelyeknek során a hozomány visszaszármazott, az ugyanis írásba foglaltatott a Statuta civitatis Cathari megfelelő paragrafusaiban.¹² Mindebből arra lehet következtetni, hogy – s ezt bizonyíthatják a később ismertetendő hercegnovi szerződések – is, hogy a hozomány (miraz, prćija) gyarapította ugyan az új házaspár vagyont, a férj rendelkezett vele, ugyanakkor azonban keze vonásával és teljes vagyonával szavatolta, hogy a szabályzat rendelkezéseinek megfelelően, szükség esetén hiánytalanul visszaszármaztatja. Kulišić kivonatai alapján kihámozható a *võülmenés*¹³ néhány esete is: az újdonsült férj a feleség hozományához csak úgy jutott hozzá, ha az anyósához költözött és annak birtokát is megművelte.¹⁴ Kulišić igen szűkszavú kivonatos adatközlése egyéb vonatkozások kihámozására nem ad módot.

Kulišić után Petar Šerović kutatott a Boka Kotorska-i levéltári anyagban, s egyéb dokumentumok mellett XVIII. századi hozományleveleket is közzétett.¹⁵ Szerbhorvát nyelvű dokumentumokról van szó, amelyek teljes szövegükben betűhíven olvashatók, megfelelő értelmezésekkel és magyarázatokkal. Külön nyeresége ennek az adatközlésnek, hogy a korábbi századok anyagából már megismert olasz elnevezés (*carta dotale*) mellett itt olvasható a dokumentum szerb elnevezése is: *kniga o(d) prćie*, vagyis hozománylevél.¹⁶ Tartalmi tekintetben ezek a szövegek is azt mutatják, amit a Kulišić-féle kivonatokból már megismerhettünk: nevével szerepel benne az apa, aki a hozományt kiadja, a leánya, akinek adja, az átadott nevek lajstroma, továbbá az adományozó, valamint az átvevő fél aláírása és a tanúk hitelesítő aláírása. Jogi vonatkozásban nem lényegtelen, hogy az apa minden esetben kijelenti: *a lányának adja a lajstromozott hozományt*, a veje pedig aláírásával igazolja, hogy átvette apósától a megnevezett javakat.

Ezek az adatok már azt mutatják, hogy a XVIII. században a hozománylevelet az adományozó, tehát a menyecske apja, állíttatja ki, s a vő is aláírja. Nem találjuk meg viszont bennük azt a szövegrészt, amelyben a vő elismeri és szavatolja a hozomány visszaszármaztatását szükség esetén. (Érdekes módon Šerović nem hivatkozik Kulišić dolgozatára, amely ugyanabban az évkönyvben jelent meg pár esztendővel korábban, s ugyanarra a területre vonatkozó problematikát tárgyaló anyagot közöl. Kulišić szűkszavúsága azt sem teszi lehetővé, hogy a nála emlegetett *ellenhozomány*¹⁷ (protivmiraz, olaszul *contradote*) jogszokásbeli mivoltát közelebbről megismerhesse az olvasó.)

A hitelesített hozománylevelek kérdésével kapcsolatos harmadik fontos közlés ugyancsak a belgrádi Néprajzi Múzeum Értesítőjében jelent meg¹⁸, s a Kotorhoz földrajzilag közel eső Hercegnovi XVIII. századi házassági vagyoni szokásaiba nyújt igen jó betekintést. Hercegnovi a XVII. század végén, 1687-ben került a Velencei Köztársaság fennhatósága alá, a hozomány doku-

mentumba való foglalásának kötelezettsége és szokása tehát ettől az időtől datálódik. Kotor esetében katolikus lakosság jogszokásairól beszélhetett Špiro Kulišić, arról a lakosságéről, amely a középkortól a XIX. század végére gyakorlatilag elszlávosodott,¹⁹ Hercegnovi esetében viszont már a jelentős szláv lakosság körében honosodott meg a hozománylevél íratásának szokása. Főntebb láttuk, hogy Kotorban is előfordultak már a XVIII. században szláv nyelven írt hozománylevelek, ugyanebben az időben Hercegnoviban ugyancsak jelentős számú ilyen levél keletkezett és maradt fenn a levéltári anyagban. Marija Crnić kutatásai szerint a legkorábbi 1695-ből származik, s régi cirillikával jegyezték fel. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy a hozomány írásba foglalása és hitelesítése a Velencei Köztársaság érdekszférájának ezen a részén semmiképpen sem korlátozódott csupán a katolikus felekezetű részben szláv lakosságra, hanem kiterjedt a pravoszlávokra is. Mint majd látni fogjuk, ezeknek a házasságleveleknek alapvető funkciója a kiházásított lány (esetenként: újból férjhezmenő özvegyasszony) vagyoni biztonságának szavatolása volt arra az esetre, ha a férj netán elhalálozott. Ha viszont a feleség halálozott volna előbb el, akkor a hozomány visszaszármaztatását szavolta a házasságból származó gyerekeknek, ezek hiánya esetében az asszony rokonságának. Marija Crnić dolgozata a dokumentumok mellett elemzést is tartalmaz, s annak alapján voltaképpen jól rekonstruálható a hozománylevelek tartalma, szerepe és fontossága a kor jogszokásainak rendszerében – természetesen az adott városra és környékére vonatkoztatva. A főntebb emlegetett kotori adatok pedig alátámasztják és kiegészítik dokumentumait, tehát a középkori városszabályzattól kezdve a velencei uralom időszakán keresztül egészen a XIX. század végéig fennmaradó jogszokásról van szó. Röviden összefoglalva tehát a problematika így mutatható be:

1. Cathar (Cattaro, majd Kotor) városának szabályzata már a XVI. században megfogalmazta a hozománnyal kapcsolatos rendelkezéseket. Bár a latin szöveg a hozomány szóra a *dos* kifejezést tartalmazza, ugyanazt, amelyet a *Tripartitum* is,²⁰ látni fogjuk, hogy tartalmilag nem felel meg annak.

2. A *miraz* és *prćija* kifejezések fordítására éppen ezért a magyar *hozomány* szót használjuk, mert úgy véljük, hogy tartalmi tekintetben annak felel meg leginkább.

3. A hozomány e szabályzat értelmében azokat az ingóságokat, ritkább esetben ingatlant, még ritkábban anyagiakat jelentette, amelyekkel a menyasszony, házasságra lépésekor, a közös vagyont gyarapította. A szabályzat a hozomány volumenét nem határozta meg, azt a szerződő felekre bízta.

4. A hozományt írásba foglalták: a hozománylevél (olasz nevén *carta dotale*, szerb nevén *knjiga od prćije*) íratása a házasságkötés előtt történt és két részt tartalmazott: az első részben a hozományt kiadó apa vagy fivér megnevezi a lányt, a vőlegényt, akihez férjhez adja, s lajstromba foglalja a hozományul adott javakat. Az irat második részében a vőlegény aláírásával igazolja az átvett javakat, s azokért egész vagyonával jótállást vállal.

5. A szabályzat arról is rendelkezett, hogy a házasság ideje alatt a hozományt a férj kezelte, de felesége esetleges halála után köteles volt visszaszolgáltatni a feleség gyermekeinek, ha ilyenek voltak, ha nem, akkor a felesége hozzátarto-

zóinak. Mindebből az következik, hogy a hozomány mindenképpen a feleség vagyonát képezte. Ha a férj halálozott volna el előbb, akkor a feleség jogot formált hozományára, s azt visszakaphatta, de megmaradhatott a közösen szerzett vagyonban is, ha úgy döntött, hogy nem kíván újra férjhez menni.

XVI. századi kotori hozománylevelek vizsgálatával és kivonatos közlésével – mint fentebb láthattuk – Špiro Kulišić arra a következtetésre jutott, hogy a városszabályzat rendelkezéseit a város katolikus lakossága megtartotta, s a dokumentumok annak szellemében írtak. A velencei fennhatóság megszűnése után, a XVI. század derekától is folytatódott azonban a hozománylevelek írásának gyakorlata, azt a XVIII. századi kotori dokumentumok bizonyítják, azzal, hogy az egyre dominánsabbá váló szláv lakosságelem kívánalmainak megfelelően már nem kizárólag olasz nyelven, hanem szerbül is. Marija Crnić dolgozatából pedig tudjuk, hogy nem csupán a kotori katolikus lakosság folytatta ezt a gyakorlatot, hanem vallásfelekezetre való tekintet nélkül például a hercegnovi pravoszláv lakosság is.

A XVIII. századi hercegnovi hozománylevelek szövegei is azt bizonyítják, hogy négyszáz esztendő után is alapjában véve a középkori városszabályzat szellemében történt a házassági vagyoni kérdések megoldása, amelyeknek egyik fontos írásos dokumentuma éppen hozománylevelek formájában maradt fenn napjainkig.

Ha most végül a kérdéskör magyar analógiáit vizsgáljuk, akkor összehasonlítási alapul minden bizonnyal Werbőczy István Hármaskönyve kínálkozik,²¹ amelynek első kiadása ugyan nem kortárs a Statuta civitatis Catharinak, de alapjában véve a korábbi magyar szokásjog summázata. A Tripartitumban elsősorban az I. rész 93. szakasza foglalkozik a *dos* kérdésével, s mint a szövegből kitűnik, Werbőczynél ez a kifejezés két házassági vagyoni fogalom egyesítéséből keletkezett: a *dos*, vagyis *hitbér* „nem egyéb, mint amit a feleségnek szüzessége vesztéséért és elhálásáért a férjnek javaiból adnak”.²²

A fentebb ismertetett középkori eredetű, s századokon át fennálló kotori és hercegnovi házassági vagyoni szabályok, bár ugyancsak a *dos* kifejezést használják a *miraz*, *prćija*, vagyis a *hozomány* megjelölésére, tartalmilag mégsem azonosak azzal a hitbérrel, amelyet a Hármaskönyvben láttunk. Ez a városszabályzat, valamint a később is évszázadokig fennmaradó írásos gyakorlat nem tartalmaz olyan rendelkezéseket, amelyek a feleségnek szüzessége elvesztéséért és a házassági kötelesség teljesítése fejében külön hitbért szavatolnának. Mindez arra látszik utalni, hogy a Hármaskönyv a *dos* egy későbbi értelmezését kodifikálta, ezzel szemben a középkori Cathar és a későbbi Cattaro és Kotor, valamint Hercegnovi jogi szokásgyakorlata ennek a kifejezésnek eredeti jelentését őrizte meg.

A magyar művelődéstörténeti és házassági vagyoni irodalomban azonban nem ismeretlen teljesen a *dos* szónak ez a jelentése sem. Weichhart Gabriella számol be arról, hogy „kivételesen a *dos* kifejezéssel élnek akkor is, amikor hozományról van szó”.²³ Ezt mindenestre ritka kivételnek tekintí, s megállapítja, hogy ebben az esetben a szót ókori értelemben használják.²⁴ Ez a megállapítás összhangban van Ilija Sindik megfigyelésével, aki úgy találja, hogy a kotori városszabályzat házassági vagyoni rendelkezései voltaképpen köz-

vetlenül vezethetők vissza a bizánci jogelvekhez, vagyis a Codex Justinianus szövegéhez.²⁵

Bizonyos mérvű egybevetésre nyújt lehetőséget az a kivonat, amelyet Špiro Kulišić közöl 1600-ból. Ebből megtudjuk, hogy egy Jurilović nevű férfiú a raškai Cuca leánya Vesela hozománya fejében 200 perpert vett át. Mivel a hozományt nem biztosította, *ellenhozomány* (az olasz szövegben: per nome di contradote) fejében maga is 200 perpert adott, s a 400 perpernyi összeget saját teljes vagyonával szavatolja.²⁶ Hasonló vagy teljesen azonos házassági vagyoni jogi szokásról ugyancsak Weichhart Gabriella számol be a magyar nemesi hagyományban: „Wesselényi Istvánnak úgy első, mint második feleségével kötött házassági szerződésében *contrados*ról olvashatunk. Az említett esetben ezalatt vagy jegyajándékot vagy a hozomány biztosítására lekötött vagyont kell érteni.”²⁷ A délszláv és magyar példa egyébként korban is tökéletesen egybeesik, mindkettő a XVII. század legelejéről datálódik.

Nem tartozik ugyan dolgozatunk közvetlen kérdéskörébe, mégis el lehet gondolkozni azon, hogy az ismertetett tengeremelléki házassági vagyoni jogi szokásrendben miért nem mutathatók ki az írott hitbér, magyar népi elnevezés szerint *móring* nyomai. Mivel a lakodalmi hajnali mosdatás magyar és délszláv szokáskörének vizsgálata során foglalkoztunk az elhálás, vagyis a menyasszony szüzessége elvesztésének kérdésével,²⁸ úgy tűnik, a kérdés megválaszolható.

A délszláv lakodalmi szokásrend archaikus változataiban az első éjszaka elhálásának joga korántsem mindig a vőlegényt illette meg, hanem egyes lakodalmi tiszttségviselő(ke)t. A montenegrói lakodalmi szokások archaikus elemeit vizsgálva Jovan Vukmanović arról számolt be, hogy még századunk húszas-harmincas éveiben is gyakorolták a *jus primae noctis* a mai Crna Gora területén.²⁹ A kérdéskör kényes voltából következik, hogy alaposabb feldolgozása nincs, a vonatkozó adatokat eldugott lapalji jegyzetekből, terjedelmes lakodalmi leírásokból lehet csak kihámozni – vagy inkább megsejteni.³⁰ Teljességgel érthető, hogy az első éjszaka elhálásának átengedése, vagy a szokásrend által szankcionált átengedési kényszere aligha egyeztethető össze a mai erkölcsi ízléssel és szemlélettel. Ez nem jelentheti azonban azt, hogy a tudományos kutatás nem veheti tudomásul és nem számolhat vele.

Ezekből az adatokból kiindulva megmagyarázhatónak látszik, hogy a dos az érintett terület (a montenegrói tengeremellék) jogszokásrendjében nem lehetett az a hitbér, amelyet „a feleségnek szüzessége vesztéséért és elhálásaért a férjnek javaiból adnak”, ahogy a Tripartitumban – a magyar szokásjogi hagyomány alapján – Werbőczy István megállapította.

Mindettől függetlenül azonban a Codex Justinianusra visszavezethető katori és hercegnovi házassági vagyoni jogi rendelkezések és a belőlük kialakult jogszokások a házasságra lépő nő anyagi biztonságát voltak hivatva szavatolni a férjek esetleges kisémmiző lépéseivel szemben, s ezt a célt szolgálta a városi jogból származó rendelkezés is, hogy a hozománylevélbe foglalt javakat a férj nem idegeníthette vagy zálogosíthatta el. Ugyanakkor a házasságból származó utódok érdekeit is szem előtt tartották, mert az anya halála esetén a hozományt teljes egészében ők örökölték.

S végül nem érdektelen művelődéstörténeti vonatkozás az sem, hogy a montenegrói tenger melléki hozománylevelek jól dokumentálják az adott korok viselet- és lakáskultúráját is, hisz a felsorolásból jól rekonstruálható az egyes rétegek vagyoni állapota, s az a hagyomány, hogy milyen használati tárgyakkal házasították ki a férjhezmenő lányokat, esetenként az özvegyasszonyokat. A délszláv művelődéstörténeti kutatás tehát ezeket az írott dokumentumokat ugyanolyan jól használhatja, mint a magyar kutatás Radvánszky Béla méltán becsült, s nemrégiben újra közreadott dokumentumgyűjteményét és elemzéseit.³¹

Jegyzetek

- ¹ Vö.: Tárkány Szűcs Ernő 1980. Különösen 139–150. Tárkány Szűcs Ernő 1981. 349–366. Tárkány Szűcs Ernő 1984. 224–225.
- ² Vö.: Mándoky László 1961. Mándoky László 1965. Mándoky László 1972.
- ³ Lásd az 1. jegyzetben hivatkozott műveket.
- ⁴ Lásd: Jung Károly 1984. Jung Károly 1985. Továbbá: Lábadi Károly 1985a. és Lábadi Károly 1985b. Az utóbbi megjelent 1986 decembere után.
- ⁵ Đorđević, Tihomir R. 1931a.
- ⁶ Vö.: Kulišić, Špiro 1957. Šerović, Petar D. 1961. 107–112. Crnić, Marija 1963.
- ⁷ A házassági szokások eddig legteljesebb délszláv bibliográfiájában sem található használható adat. Vö.: Kajmaković, R.–Kostić, P. 1961.
- ⁸ Vö.: Kulišić, Špiro 1953. és Kulišić, Špiro 1957.
- ⁹ Lásd: Sindik, Ilija 1950. A házassági vagyoni joggal kapcsolatban: 128–131. Nem érdektelen megjegyezni, hogy a város zűrzavaros középkori történelme során – a velencei uralomtól tartva – 1371-ben önként vetette magát alá Nagy Lajos magyar király uralmának. A sors azonban bekövetkezett: hét esztendő múlva már a velencei oroszlanos lobogó lengett Cattaro városa fölött is.
- ¹⁰ Vö.: Bausinger, Hermann 1982.
- ¹¹ Kulišić, Špiro 1957. 81.
- ¹² Lásd: Sindik, Ilija 1950. 130–131.
- ¹³ A délszláv terminológia szerint *domazetstvo*. A kérdést áttekintette: Đorđević, Tihomir R. 1931b.
- ¹⁴ Kulišić, Špiro 1957. 82.
- ¹⁵ Vö.: Šerović, Petar D. 1961. 107–112.
- ¹⁶ Šerović, Petar D. 1961. 108.
- ¹⁷ Kulišić, Špiro 1957. 81–82.
- ¹⁸ Crnić, Marija 1963.
- ¹⁹ Vö.: Sindik, Ilija 1950. 36–41.
- ²⁰ Vö.: Werbőczy István 1894. 129–130. A kérdéses adatokat az I. rész 93. címe tartalmazza.
- ²¹ Werbőczy István 1894.
- ²² Lásd a 20. jegyzet adatait.
- ²³ Weichhart Gabriella 1911. 38.
- ²⁴ Ugyanott.
- ²⁵ Vö.: Sindik, Ilija 1950. 130–131.
- ²⁶ Kulišić, Špiro 1957. 81–82.

- ²⁷ Weichhart Gabriella 1911. 37.
²⁸ Vö.: Jung Károly 1982.
²⁹ Vö.: Vukmanović, Jovan 1965.
³⁰ A jus primae noctis kérdésével kapcsolatban eldugva fontos adatok találhatók: Kulišić, Špiro 1958. 89. 37. jegyzet. A kérdés legkorábbi adatai valószínűleg Alberto Fortis híres dalmáciai útleírásában (*Viaggio in Dalmazia*) találhatók. Első kiadása: 1774. Teljes horvátszerb kiadása: Fortis, Alberto 1984.
³¹ Vö.: Radvánszky Béla 1879–1896.

Irodalom

- BAUSINGER, Hermann
 1982 A folklór és az alászállt műveltségi javak. In: Az újrarajzolt kép. *Folkloristica* 7. Budapest. 97–113.
- CRNIĆ, Marija
 1963 Prčija po dokumentima iz hercegovinskog arhiva. *Glasnik Etnografskog muzeja* Beograd 26. 283–294.
- FORTIS, Alberto
 1984 *Put po Dalmaciji*. Priredio Josip Bratulić. Zagreb.
- ĐORĐEVIĆ, Tihomir R.
 1931a Miraz. In: *Naš narodni život* 4. Beograd. 38–46.
 1931b Domazetstvo. In: *Naš narodni život* 4. Beograd. 76–81.
- JUNG Károly
 1982 A hajnali mosdatás kérdéséhez. *Hid* 2. 486–504.
 1984 Morgengabe, móríng, hitbér. *Magyar Szó*. XI. 10. 15.
 1985 Bács-Bodrog vármegyei mórínglevelek a Vajdasági Levéltárból. *Létünk* 2. 259–272.
- KAJMAKOVIĆ, R.–KOSTIĆ, P.
 1961 Bibliografija ženidbenih običaja. *Glasnik Etnografskog muzeja* Beograd 24. 153–176.
- KULIŠIĆ, Špiro
 1953 *Etnološka istraživanja u Boki Kotorskoj*. Beograd.
 1957 Nekoliko podataka o običaju miraza. *Glasnik Etnografskog muzeja* Beograd 20. 81–83.
 1958 Iz putopisa Alberta Fortisa. *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo*. Etnologija 13. 77–97.
- LÁBADI Károly
 1985a Ilyen egyezsége léptek. Kopácsi házassági szerződések. *Magyar Képes Újság*. Eszék. XII. 26. 17.
 1985b Kopácsi házassági szerződések. A Horvátországi Magyarok Szövetségének Évkönyve 7. Eszék. 233–255.
- MÁNDOKY László
 1961 A siklósi reformátusok házassági szerződései. *Néprajzi Közlemények* VI. 1. 125–237.
 1965 A mohácsi reformátusok házassági szerződései (1790–1827). A Janus Pannonius Múzeum *Évkönyve* 1964. Pécs, 187–191.
 1972 A kölkedi reformátusok házassági kapcsolatai és házassági szerződései. A Janus Pannonius Múzeum *Évkönyve* 1971. Pécs. 279–285.

RADVANSZKY Béla

1879–1896 *Magyar családélet és háztartás* I–III. Budapest.

ŠEROVIĆ, Petar D.

1961 Prilozi za proučavanje narodnog života u Boki Kotorskoj u XVIII vijeku. *Glasnik Etnografskog muzeja* Beograd. 24. 107–126.

SINDIK, Ilija

1950 *Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoljeća*. Beograd.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1980 A kézfogóval összefüggő jogi népszokások. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XI–XII. Budapest. 119–154.

1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest.

1984 Jogi népszokások hazánk területén. *Békési Élet* 2. 219–227.

VUKMANOVIĆ, Jovan

1965 Arhaični elementi u crnogorskim svadbenim običajima. *Rad XII. Kongresa SUFJ u Celju*. Ljubljana 1968. 145–152.

WEICHHART Gabriella

1911 *Keresztelő, házasság és temetés Magyarországon 1600–1630*. Budapest.

WERBÓCZY István

1894 *Hármaskönyve*. Fordította Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Budapest.

Rezime

Ženidbeni ugovori i mirazne isprave iz Boke Kotorske u svjetlu uporednih istraživanja

Na osnovu štampane građe u pojedinim jugoslovenskim etnološkim periodikama (vidi literaturu uz rad!) Autor daje pregled i analizu običajnopravne prakse prilikom sklapanja ženidbenih ugovora i sastavljanja miraznih isprava u Boki Kotorskoj, (Kotor i Hercegnovi) za period od XV do XVIII veka. Na osnovu citirane građe dolazi do zaključka da običajnoppravna praksa vuče svoje korene iz Kotorskog statuta (*Statuta civitatis Cathari*) koji je zabeležen u XV veku, a sama praksa sklapanja ženidbenih ugovora i sastavljanja miraznih isprava zadržava se i u XIX veku na tim prostorima. Komparacijom navedenih podataka iz Boke Kotorske sa odredbama Trojne knjige (*Tripartitum*) Ištvana Verbecija (*Werbóczy István*), koja je zapisana u XVI veku u Budimu na osnovu starih zakona i žive običajnoppravne prakse u Ugarskoj, dolazi do zaključka, da postoje relevantne analogije, kao i bitne razlike između dve običajnoppravne prakse na crnogorskom Primorju i u Ugarskoj u navedenom vremenskom periodu. Bitna je razlika što je Kotorski statut zadržao izvorno značenje termina dos (miraz, prćija), kao neposredan nastavak vizantijskih pravnih principa (*Codex Justinianus*), dok je u *Tripartitumu* kodifikovano jedno kasnije značenje prćije, miraza. Rad ukazuje i na posebne značajke ženidbenih ugovora i miraznih isprava u Boki Kotorskoj i u Ugarskoj: ovi tekstovi sadrže dragocene pisane podatke za analizu nošnje i kulture odevanja u navedenom vremenskom periodu, kao i za analizu inventara predmeta i nameštaja u kući.

Summary

Marriage Contracts and Dowry Documents from Boka Kotorska in the Light of Comparative Investigations

On the basis of printed materials in some Yugoslav ethnologic periodicals (see subjoined literature!) the Author gives the review and analysis of the customary law practice on the occasion of entering into marriage contracts and compilation of dowry documents in Boka Kotorska (Kotor and Hercegnovi) for the period from the 15th to the 18th century. On the basis of the quoted materials the conclusion may be drawn that the customary law practice has the roots in the Statute of Kotor (*Statuta civitatis Cathari*), being recorded in the 15th century and the practice of entering into marriage contracts and of the compilation of dowry documents itself had been preserved on these areas in the 19th century, too. By the comparison of the quoted data from Boka Kotorska with the provisions of the *Tripartitum* of István Werbőczy being recorded in the 16th century in Buda on the basis of old laws and living customary law practice in Hungary, we arrive to the conclusion that relevant analogies, as well as essential differences exist between the two customary law practices on the Montenegrin seaside and in Hungary in the mentioned period of time. The principal difference is that the Statute of Kotor preserved the meaning of the expression "dos" (dowry, dower) as the direct continuation of the Byzantine legal principles (*Codex Justinianus*), while in the *Tripartitum* a later meaning of dower and dowry was codified. The work implies also the special features of the marriage contracts and dowry documents in Boka Kotorska and in Hungary: these texts contain valuable written data for the analysis of national customs and dressing culture in the quoted period of time as well as for the analysis of the object and furniture inventory in the house.

Voigt Vilmos

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI RÉTEGEK ÉS KÉRDÉSEK A MAGYAR HAGYOMÁNYOS GYÓGYÍTÁSBAN

(ÖSSZEVETŐ KITEKINTÉSEKKEL)

Mi van legtöbb a világon? – kérdezi az ismert anekdota. Orvos – hiszen mindenki tud mások számára gyógymódot. Most úgy folytathatnánk: miből van a legtöbb a világon? Gyógyításból, gyógyító eljárásokból, hiszen minden kultúra számtalan módját alakította ki a betegségek értelmezésének és kezelésének. Sajnos, azt is hozzátehetjük, a betegségek és a szerencsétlenségek száma sem kevés, ezért igazán mód van arra, hogy sok-sok diagnózis, sok-sok gyógyszer, rengeteg gyógymód alakuljon ki minden kultúrában és mindenkor. Magyar utazók, kutatók, orvosok és érdeklődők, mondhatnánk páciensek, mindig is figyelhették a világ hagyományos gyógyító gyakorlatát. Mégis meglepő (ám tény), hogy magyar nyelven eddig nem jelent meg *etnomedicinális* monográfia vagy legalább tanulmánygyűjtemény. A népek gyógyító tudománya (végül is ezt jelenti az újabban nálunk is használt „etnomedicina” szó, s nem a magyar népi gyógyítás előkelőbb megfogalmazását, ahogyan korábban vélték), olyannyira sokrétű, bonyolult és érdekes kutatási téma, hogy bizvást nevezhető kimeríthetetlennek.

Csak a tájékozatlan embernek újdonság, hogy kutatóink (akiknek fő érdeklődési területe vagy a magyar hagyományos gyógyítás, vagy a világ távoli kultúráinak más aspektusai) milyen odaadó figyelemmel illették a világ legkülönbözőbb népeinek gyógyítási viszonyait. Ilyen figyelem nélkül nincs sem teljes értékű etnológia, sem teljes értékű művelődéstörténet. A magyar gyógyítást sem ismerhetjük meg igazán, ha nem tudunk a távoli és eltérő gyakorlatról. Ezen túl, ékes bizonyossága annak is, hogy a messzire jutott magyar orvosaink, gyógyszerészeink milyen nyitottak a helyi gyógyítási hagyományok megismerését illetően, hogyan igyekeztek a maguk gyakorlati munkája során hasznosítani mindazt e hagyományokból, amit lehetséges. Ez a humanista felfogás szöges ellentétben áll a (szerencsére nálunk csak különc és egyedi „művelődéstörténész-orvostörténész” műveiben előforduló) olyan nézettel, ahol leplezetlen lenézéssel és gyűlölettel beszélnek a világ egyszerű embereinek és a tőlünk távoli kultúráknak gyógyítási gyakorlatáról, vagy annak ott ismert indoklásáról. Ez a hang távol maradt és távol is marad a józan kutatástól, hiszen dolyfre semmi okunk: a hagyományos orvoslás mindenütt a maga lehetőségeit követve adja azt, amit tud. A mi hagyományos orvoslásunk sem több, sem jobb. Nem

idealizáljuk sem ezt, sem a világ bármely más régi gyógyító eljárásrendszerét. A mi feladatunk a bemutatás, nem a dörgedelmes „elítélés”. Éppen ezért, ha kritikai hangot ütünk meg, ezt úgy értjük, hogy még mindig kevés az, amit a világ népeinek hagyományos gyógyításáról ismerünk, kutattunk, publikáltunk. Kötetek sora lenne csak elég arra, hogy akár csak legérdekesebb elődeink ilyen irányú munkásságát idézzük, bemutassuk.

A sok-sok ide kínálkozó példa helyett egyetlenegy említénék. Dr. Fuszek Rudolf 1913 és 1941 között dolgozott Libériában mint trópusi orvos, majd mint az egészségügyi szolgálat irányítója. Gunda Béla és Borsányi László úttörő munkái kellőképpen értékelték, milyen kincs a budapesti Néprajzi Múzeumban őrzött többszáz tételes libériai és kameruni néprajzi gyűjteménye (legkivált a csodaszép maszkok). Ám még etnológiai gyűjteményének kutatói is úgy vélték, etnomedicinális feljegyzései elkallódtak, vagy legalábbis nem hozzáférhetők Budapesten. Meglepetés volt számunkra, amikor 1982 nyarán rokonai Bartók Béla úti budapesti (!) lakásában megpillantottuk a hosszúkás fadobozokban tárolt „népi gyógyászati” cédulákat. Bízvást mondhatjuk, ez az anyag világszenzáció, feldolgozás és feldolgozó után kiált! És ki tudja, mennyi ilyen érték van még rejtve a közelünkben! Szeretnénk arra is felhívni mindenki figyelmét, hogy e pótolhatatlan anyagokat bocsássák a kutatók rendelkezésére. A nemzetközi magyar etnomedicinális kutatás semmivel sem hátrább való, mint a szerencsésebb környező országoké.

A másik nemzetközi gyógyászati téma (amelyet már az 1985-bern megtartott első budapesti etnomedicina-konferencia megnyitójaként is hangsúlyozni javasoltam) az, hogy a magyar népi gyógyítás helyes értelmezése sem képzelhető el az ilyen igazán távoli távlatok pontos érzékelése nélkül. Itt is van előzményünk, ám több az adósságunk a kelleténél. Legyen szabad itt csupán néhány ilyen vonatkozásra utalnom.

A magyar gyógyítástörténeti kutatás által belátható legkorábbi korszaktól, sőt már azelőttől kezdve napjainkig sok-sok témakörben csak széles körű, nemzetközi orvosnéprajzi szemle után mondhatunk tudományos érvényű véleményt. Hogy milyen alapvető fogalmak és jelenségek várnak még tisztázásra, könnyen bizonyíthatjuk.

1. Futaky István (Tungusische Lehnwörter des Ostjakischen. Wiesbaden 1975) vetette fel azt az elgondolást, miszerint a magyar *beteg* szó, amelynek eddig nem sikerült érvényes etimológiáját megadni, a tunguzból magyarázható. Első tekintetre hihetetlen e nyelvi (és kulturális) kapcsolat, azonban egyre több bizonyítékunk van uráli(!)-tunguz nyelvi kapcsolatokra (lásd legutóbb István Futaky: Die Frage der uralisch-tungusischen Sprachbeziehungen, In: Symposium Saeculare Societatis Fenno-Ugricae. Helsinki, 1983. MSFOu 185. 89–103), így „orvoslásunk” legrégibb, még bizonyítható nyomát sem érdektelen itt keresni.

Magam több ízben is részletesen foglalkozhattam e kérdéskörrel. Zur Kulturgeschichte der ungarischen Volksmedizin [Finnisch-Ugrische Mitteilungen 10 (1986) 481–491] című dolgozatomban főként a *beteg* szó vélhető ázsiai tartalmát illetően próbáltam megoldást keresni. Úgy vélem, nem tudjuk pontosan, mit is jelentett e honfoglalás előtti szavunk. A legegyszerűbbnek gondolt

megoldások (kínai, török párhuzamok stb.) egyelőre nem nyújtanak hihető hátteret. Legutóbb, az 1987 decemberében Budapesten tartott osztrák–magyar germanisztikai megbeszélésen azt a témát érintettem, vajon elképzelhető-e, ahogy Hadrovics László akadémikus (egy több mint nyolcvanéves szlavisztikai etimológiai hagyományt követve) vélte, hogy *beteg* szavunk a közép-felnémet *wetác* (többesszámban *wetäge*) szóból lenne magyarázható. Véleményem szerint a magyarban 1372-ben már írásban adatolt sokféle alak (*beteg*, *betegség*, *betegül*), valamint az ebből származó *beteg/betegség* jövevényszavak a horvátban és a románban (hogy további példákat itt ne idézzek), valamint a valódi betegség (nem pedig lelki szenvedés, misztikus és vallási baj, nyavalya) értelmében csak a 15. századtól kezdve terjedő német *Wehtag(e)* alakok azt bizonyítják, hogy a német és a magyar hangalakok egybeesése véletlen, legfeljebb csak a magyar szó későbbi jelentésfejlődését befolyásolta. Azt is fontos érveknek tartom, hogy a német *wetác* előtt ott a *krank*, a horvát *betezan* előtt a *nemoć*, sőt a szláv *bol'est*, míg a magyar *beteg* szónál nincs régebbi szavunk. Egysszóval, mi már a honfoglalás előtt „betegek” voltunk, nem kellett a bajor szóösszetételre várni, amely csak a 13. század második felétől ismeretes. Anélkül, hogy *beteg* szavunk végső etimológiáját most megadni tudnók, biztosra vesszük, e szó nem honfoglalás utáni jövevényszó nyelvünkben. Ez azt jelenti, érdemes volna orvostörténezeinknek legalább oly figyelemmel kísérni e kifejezést, mint ahogy nyelvészeink az ugyancsak honfoglalás előtti *orvos* szóval tették.

2. Nemcsak a régmúltból, hanem szinte a közelmúltból is hozhatunk olyan ázsiai párhuzamot, amelyekhez hasonlóak a magyar gyógyítás történetében találhatók. E téren azonban óvakodni kell az elhamarkodott azonosítástól. Amint kiváló összegeзések (pl. *Asian Medical Systems: A Comparative Study*. Edited by Charles Leslie. Berkeley – Los Angeles – London, 19) igazolják, Ázsiában igen sokféle orvosi rendszer él egymás mellett, és ezekből akár tetszés szerint lehet az összefüggésükből kiragadott magyar adatokhoz párhuzamot találni. Néha igen csábító az ilyen összevetés. Nálunk is gondoltak például a sámánisztikus gyógyítás megmaradására a magyar folklórban. A finnek körében igen szépen feldolgozott „a betegbe lövéssel eljuttatott betegség” hiedelem- és szokásrendszere (lásd Lauri Honko: *Krankheitsprojektile*. Untersuchung über eine urtümliche Krankheitserklärung. Helsinki, 1959, FFC 178.), illetve a Gustav Ränk által már hosszú ideje és eurázsiai távlatban kutatott elképzelés, miszerint a betegséget egy madár viszi el (ritkábban hozza). Ezek egyszerre adnak jó ötletet a magyar gyógyítás egyes részeinek vizsgálatához, de óvatosságra is készítenek, hiszen félig-meddig hasonlóságok – mondjuk a szibériai és a magyar gyógyítás között – félre is vezethetik a kutatót. Tudjuk például, hogy a keleti osztjások körében gyakorlatilag máig két csoportra osztják a betegségeket: egyesek oka természetes (pl. törések, sebesülések) – ezek gyógyítására akár a szovjet orvoshoz vagy kórházhoz is lehet fordulni –; másokat (ilyen például a tüdőbaj) a szellemek (egyes esetekben a halottak) okoznak – ezeket természetes úton nem kell, sőt nem is lehet gyógyítani. Ha egy osztják gyermek békával játszik, könnyen kap ilyen betegséget. A magyar hagyományos medicinában jártas ember számára rögtön párhuzamot

mok sora kínálkozik; a példával azonban éppen arra szeretnénk utalni, hogy bármilyen genetikai kapcsolat megállapítása korai volna (hiszen például a budapesti konferencián bemutatott etiópai tanulmány is ugyanezt a megkülönböztetést mutatja be). Azt viszont nem tartom kizártnak, hogy legkorábbi orvoslásunkban is megvolt ez a dualizmus vagy dichotómia, ami talán okát adhatja annak, miért van legalább két szavunk a gyógyítóra (vesd össze Pais Dezső: A táltos meg az orvos – először publikálva 1958-ban, újabb és hozzáférhetőbb kiadása: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Budapest, 1975. 73–108, 340). Ez a kérdés még egy olyan zseniális szófejtőt is, mint Pais Dezső, körmönfont magyarázatokra és nyelvtörténeti kerülőutakra kényszerített. Lehetséges, hogy semmi másról nincsen szó magyar nyelvi adataink mögött, mint arról, hogy a „természetes úton” gyógyító orvos és egy természetfeletti úton gyógyító xxxxx (pl. *táltos*, ám ide akármilyen más terminus is beilleszthető) ugyanannak a tevékenységnek dichotomikus megvalósítói. Ezt bizonyítja jó (*javas*) és gyógyít szavaink közismert összefüggése is. Amihez – nehogy valaki rögtön keletre szaladjon analógiáért – hozzátehetem, hogy a német *heil* és *Heilkunde* ugyanígy függnek össze.

3. Tudtommal az antik hagyomány továbbélését a magyar gyógyításban axiómának tekintjük. Ehhez a bölcs észrevételhez hozzátehetném, hogy emez antik hagyománynak megintcsak van nemeurópai összetevője. Szerencsére e témakörnek olyan csodálatos magyar áttekintése van, mint Hornyánszky Gyula monográfiája (A görög felvilágosodás tudománya. Hippokrates. Budapest, 1910.), amelyet még a legkiválóbb mai tudósok művei sem múlnak felül (vesd össze: Szabó Árpád–Kádár Zoltán: Antik természettudomány. Budapest, 1984. 349–404, 415–416). Az antik, görög, hellenisztikus és római orvoslás eljárásai különböző utakon hagyományozódtak és nemcsak Nyugat-Európa, hanem más területek (pl. Bizánc) közvetítésével is eljuthattak a magyarokhoz. Sajnos, a témakörnek eddig nem volt összegzője nálunk.

4. A középkori gyógyítás gyakorlata önálló rendszer, amely szorosan összefügg ideológiájával és társadalmi hierarchiával, valódi tudományossággal és áltudománnyal. Azonban itt is találunk meglepő adatokat, amelyek azt bizonyítják, hogy olykor nem is olyan könnyű megállapítani egyes „középkori” szokások igazi okát vagy eredetét. Az a klasszikus monográfia, amely a királyok kézrátétellel való gyógyításáról szól [Marc Bloch: *Les rois thaumaturges*. Az első kiadás 1924-ben jelent meg; az új kiadás (Paris, 1983) Jacques Le Goff mintaszerű bevezetőjét is tartalmazza], maga is utal azokra az előzményekre, ahol például Frazer, az Aranyág szerzője foglalkozik ugyanezzel a jelenséggel. A királyokról szóló másik klasszikus antropológiai mű (A. M. Hocart: *Kings and Councillors*, Cairo, 1936) szintén érinti a király mágikus gyógyító képességeit. Noha régebben Magyary–Kossa, újabban Klaniczay Gábor érintette a magyar királyok középkori gyógyító cselekedeteit, tüzetesen még nem tekintették át e kérdéskört. Már Bloch felfigyelt arra, hogy a néhány, a magyar királyokra (akik ekkor már Habsburgok) vonatkozó adat (Melchior Inchofer: *Annales ecclesiastici regni Hungariae*. Első kiadás 1644, második kiadás 1797, illetve Mathias Bel: *Notitia* másodlagos lehet, ahol nem is a megszokott görvélykört, hanem a sárgaságot gyógyító erőt tulajdonították

a királyoknak. Sőt e források kortársai élcelődtek azon, miért nem gyakorolják a magyar királyok a gyógyítást, ha ez megilleti őket, és legendának, tudós átvételnek tekintették a híradást. Ez bizonyára így is van, mégis érdemes lenne megvizsgálni, miért éppen a magyar királyi minőségben tulajdonították e képességet a Habsburgoknak. Nem volt-e ennek korábbi nyoma is a magyarországi királyok körében? A középkorban a királyok felszentelése, felkenése gyakran szinte orvosi jellegű kezelés. Ebből a szempontból is kuriózumokkal tarkított középkori történelmünket érdemes lenne orvostörténésszel is áttekintetni.

5. A reneszánsz humanizmusától egyáltalán nem állt távol a régies orvoslási gyakorlat vagy annak új mezbe öltöztetése, akár az alkímia, az asztrológia, vagy az újplatonikus filozófia keretében. Ilyen vonatkozásban művelődéstörténeteink értékes munkát végeztek. Ide lehetne azonban sorolni még egy olyan területet is, amelyről eddig meglepően kevés szó esett a magyar tudományosságban, noha több kutatási terület (történettudomány, néprajz, vallástörténet, orvostudomány, pszichológia, művelődéstörténet stb.) találkozási pontjaként jellemezhető. A boszorkányokra vonatkozó történeti és néphit adatokat ugyan összegezték, azonban az orvosi vonatkozásokat eddig külön nem tárgyalták. [Legutóbb „Hiedelemrendszerek történeti változása és a boszorkányhit” címmel három tanulmányt foglaltak össze az Ethnographia XCIV (1983) 106–146 hasábjain, ezek Makkai László: „A középkori magyar hitvilág problematikájához”; Klaniczay Gábor: „Benandante – kresnik – zduhač – táltos.” Samanizmus és boszorkányhit érintkezési pontjai Közép-Európában; Pócs Éva: „Gondolatok a magyarországi boszorkányperek néprajzi vizsgálatához”.] Annál feltűnőbb ez, mivel éppen abból indult ki az egyik kutató (Bohannon nyomán), hogy a boszorkányok azok, akik a betegségeket terjesztik. Kár, hogy ez a medicinális szál azután elvész az összefoglalásban. Új boszorkánykutatóink viszont néhány nagyon pozitív új felfogást képviselnek: művelődéstörténeti szempontúak, európai kitekintésűek, a magyar történeti és népi adatokat teljességükben, korpusz-szerűen kezelik. Éppen ezért szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy közismert a reneszánsz gyógyítás és a boszorkányság közti kapcsolat (lásd például Gregory Zilborg: *The Medical Man and the Witch During the Renaissance*. New York, 1969), amely egészen a *Malleus Maleficarum* értelmezéséig és a modern pszichiátria létrejöttéig terjed. Olyan kutatási terület ez, amelyet gyógyítástörténeteink különös figyelmébe ajánlhatok.

6. Nem írtak eddig önálló művet arról sem, hogyan jelentkezik az iszlám gyógyítási technikája (és elmélete) a magyarországi hódoltság idején, és valószínűleg később meg ennek a távolabbi környékén is. Tudjuk, hogy önmagában az iszlám orvostudománya milyen sokat merített az antik hagyományból, főként a görögökből, ugyanakkor a mindenkori környezet iránt sem volt közömbös, és hatott is ezekre. Manfred Ullman kitűnő összefoglalásaira hívatnám fel a figyelmet (*Die Medizin in Islam*. Leiden-Köln, 1970; *Die Natur- und Geheimwissenschaften in Islam*. Leiden, 1972). Mindkét kötet a *Handbuch der Orientalistik*, Erste Abteilung, Ergänzungsband VI. alrészeként (Erster Abschnitt – Zweiter Abschnitt) jelent meg. (Külön érdekes lenne a

probatum est jellegű anyag / török–arab mugarrabat, amely végül is a görög *pepeiratai, pepeiramenon* vagy *diá peiras* kifejezésekből származik és helyi megerősítésre utal.) Turkológusaink, történészeink bizonyára tudnának e téren is érdemi összegezést adni.

7. Természetesen külön tanulmányokban kell bemutatni, pontosan mit és mikor vettünk át a közös európai gyógyítási rendszerből, amely nálunk német és olasz vonatkozásokat jelent elsősorban. Elég sok előmunkát, régi „orvosi könyveink” forrásainak ígéretes vizsgálata utalt már ilyen összefüggésekre. Azonban éppen a rendszerszerűség kimutatása hiányzott néha az ilyen elemzésekből. Hogy pontosan mit is értek ezen, az 1987 őszán Szekszárdon tartott népi gyógyítási konferencián előadott dolgozatomban próbáltam bemutatni. Minthogy ez remélhetőleg megjelenik *A mai folklór – Folklore Today* budapesti kiadványsorozat következő számában, itt nem szükséges adataimat részletezni. Gyakorlatilag azt mutattam be, hogy a magyar gyógyítás múltjában jól ismert *terjék* szó és fogalom egy európai gyógyítási rendszert képvisel, amelynek meglétét, sőt a hivatalos gyógyításból mintegy „népivé” válását is adatokkal tudjuk igazolni. Természetesen ennél jobb, döntőbb fontosságú más fogalomról vagy kifejezésről én nem tudok (ezért is választottam éppen ezt előadásom tárgyául), ám hasonló összefüggések más témákkal kapcsolatban is jól kimutathatók lennének.

8. Természetesen a magyar orvoslásnak, még a népi orvoslásnak is, igen sokféle a nemzetközisége. Kiváló munkák egész sorában foglalkozott Gunda Béla azzal, hogy vándorgyógyítók (vagy gyógyszerárosok, ám kuruzslók is) járták be a Kárpát-medencét, nemegyszer óriási területeket ismertek, akár az európai határokon túl is. [Lásd erről legutóbb Gunda, Béla: *Wandernde Mediziner in Karpaten-Europa*. In: *Beiträge zur Ethnomedizin, Ethnobotanik und Ethnosozologie* 8 (1983) 265–280.] Érdemes lenne egyszer ezt az interetnikus kapcsolatrendszert is jobban megismerni orvostörténészeinknek.

A magyar „nép” is igazán messzire jutott régi határain túl. A legismertebb az Amerikába került magyarság útja. Természetes, hogy vittek magukkal népi gyógyító eljárásokat is, ezeket megőrizték és átalakították, kapcsolatba kerültek hasonló eljárásokkal más népek, sőt más kontinensek hagyományai közül. Amint kitűnő amerikai néphitgyűjtésekből tudjuk (lásd például a legtöbb ilyen magyar anyagot tartalmazó nagy gyűjteményt: *Popular Beliefs and Superstitions: A Compendium of American Folklore*. Compiled by Newbell Niles Puckett, edited by Wayland D. Hand–Anna Casetta–Sandra B. Thiderman. Boston, 1981), van ilyen jellegű magyar adattár az Egyesült Államokban. A közvetlenül a népi gyógyításra vonatkozó összefoglalások (ezek közül a leghasznosabb: Wayland. D. Hand: *Magical Medicine. Selected Essays*. Berkeley–Los Angeles, 1980) azonban a magyar adatokat ilyen szempontból nem összegezték. Ez természetes, hiszen magyar kutatóknak kellene erre gondolniuk.

Ilyen és ehhez hasonló interetnikus vizsgálatokat végezhetnek el orvostörténészeink, néprajzkutatóink. Arra, hogy hazai nemzetiségeink és a környező népek hagyományaira is figyelniük kell, nem szükséges külön figyelmeztetnünk, hiszen ilyen kutatások folytak és folynak most is.

9. Orvostörténetünk hosszú útjának szinte nincsen vége. Mai hivatalos és egyéni orvoslásunkban is igen sok a folklorisztikailag, néprajzilag értékelhető vonás. E téren a számos kínálókozó párhuzam helyett csak két olyan kiadványra hívom fel a figyelmet, amelyek módszertanilag igazán hasznosíthatók. Finn folkloristák tanulmánygyűjteményében foglalkoztak a népi gyógyítás múltjával és jelenével [Kansa parantaa – Kalavalaseuran Vuksikirja 63 (1983), toimittaneet: Pekka Laaksonen–Ulla Pielä], amely nemcsak a finnugor kortól továbbélő vonásokat, hanem a mai „herbalizmus” vagy természetes gyógymód kérdéseit is érinti. A modern felfogásáról híres tübingeni néprajzi iskola egyik legújabb munkája (Jutta Dornheim: Kranksein im dörflichen Alltag. Sozio-kulturelle Aspekte des Umgangs mit Krebs. Tübingen, 1983 – Untersuchungen ... 57') a rákkal kapcsolatos mai falusi viselkedési normákat mutatja be. Mindkét munka már Magyarországon is utánozható lenne – és egyáltalán nem tanulságok nélkül. Új területei nyílnának meg néprajzi-gyógyítástörténeti kutatásainknak.

Végezetül még csak arra hivatkoznék, hogy éppen a legutóbbi időben világszerte megélné a nem-európai orvostudomány iránti érdeklődés. Nemcsak a művelődéstörténeti szakemberek, hanem a nagyközönség, sőt a betegek is érdeklődnek, eredményeket, olykor egyenesen gyógyulást remélnek. 1983. június 2–8. között az ausztriai Alpachban került sor például a második sámangyógyítási összejövetelre (Shamanism and Healing, Second International Gathering), amely 580.- nyugatnémet márkáért fogadta a résztvevőket. A több mint tucatnyi megjelenő sámán vagy gyógyító között jeleztek zairei táncosnőt, New-Delhiből jött gyógyítót, több észak-amerikai indián orvosságos embert és énekest, egy zulu „sámán-főnököt”, egy 75 éves autentikus laoszi sámánt, tibeti-indiai gyógyítót, Amerika és Ázsia kultúráival foglalkozó kutatókat, zongora- és afrikai dobvirtuózt, valamint egy szaxofon- és egy klarinétjátékost, aki tanulmányozta a jógát, koncerteket adott a Tadzs Mahal előtt és a Kheopsz piramis belsejében. (Hoppál Mihály dolgozataiban több hasonló eseményről tudósít.)

Ha ez a nem-európai gyógyítás szemmel láthatóan ilyen jó üzlet német és osztrák (és egyéb) területen, szükség van arra, hogy olyan kutatók is foglalkozzanak a kérdésekkel, akiket nem pácienseik zsebe, hanem a tudományos tények érdekelnek. Minthogy félő, magyar adatok is bekerülnek az ilyen nemzetközi show-műsorba, mielőtt célszerű az, hogy szakmai körökben tisztázzuk, mi az, amit nem az érdeklődő és ügyeskedő szélesebb közönség, hanem a szakkutatás tud e témákról. A világ népeinek hagyományos gyógyító eljárásai iránti egyre növekvő érdeklődés gyakran csaphat át tévedésbe, felelőtlen reménykedésbe vagy éppen ígéretésbe. E régi gyógyító eljárások ugyanis cseppet sem jobbak a többinél, nem csodaszerek. Ha egyfelől értelmetlennek tartjuk a régi gyógyítás lenézését, másfelől haszontalannak tekintjük ezek kritikátlan magasztalását. Az etnológia és a művelődéstörténet egyaránt mutatják, hogy minden kultúra minden gyógyító eljárása viszonylagos: van benne csak a megszokottság által érvényesülő vonás, sokszor csak a szükséges lehetőségek miatt nem kerülhetett sor más, már akkor is felismerten jobb eljárásokra. Ugyanakkor a gyógyítás, az egyén és a közösség szempontjából olyannyira

fontos, hogy köré csoportosulhat a kultúra sok-sok más eleme is.

Fentebb jeleztük, csupán magyar vonatkozásban milyen sok a további vizsgálatok számára kínálkozó téma. A magyar hagyományos gyógyítás is része a világ egyetemes gyógyító gyakorlatának, ilyen összefüggésben kell értelmeznünk.

Rezime

Kultúra, istorija i etnomedicina u Mađara

Uprkos značajnim istraživanjima u istoriji medicine ili narodne medicine i temeljitih razmatranja kulturnih i istorijskih problema u mađarskoj etnomedicini, ova tematika je sve do sada ostala u pismenoj formi neobrađena. U ovom radu postavljeni su neki važniji problemi svrstani po istorijskom kontinuitetu. Opšta mađarska reč za „bolestan“, „bolesnik“ („sick“, „ill“, „patient“) je *beteg*, veoma stara reč, za koju su dosad neki lingvisti tvrdili da je pozajmljena iz raznih jezika. S druge strane važno je primetiti da je upravo ta mađarska reč poslužila kao model za rumunsku, hrvatsku i slovačku pozajmljenu reč. Tradicija stare medicinske prakse (uključujući staru Azijsku medicinu od starog veka, zajedničkog evropskog srednjovekovnog učenja, uticaja Islamske medicine itd.) svi slojevi u kulturi i istoriji lečenja u Mađarskoj kao i medicinske nege zahtevaju dalja istraživanja.

Summary

Culture, History, and Hungarian Ethnomedicine

In spite of important researches in medical history or folk medicine, a thorough survey of cultural and historical problems in Hungarian ethnomedicine until now remained as an unwritten topic. Only some major problems have been raised in the paper, arranged by historical continuation. The general Hungarian word for 'ill, sick, patient' *beteg* is a very old loanword, hitherto suggested by various linguists to be a loan from very different languages. On the other hand it is important to notice that the Hungarian word served as a model for Roumanian, Croatian and Slovak (etc.) *loanwords*. Tradition of old medical practices (including old Asian, from Classical Antiquity, common European medieval learning, influence from the Islamic medicine, etc. / all of the strata in the culture history of Hungarian healing and medical treatment need further researches.

Balla Ferenc

A KÖZÉPKORI MAGYAR–DÉLSZLÁV ORVOSI KAPCSOLATOK KÉRDÉSÉHEZ

A középkori magyar–délsláv orvosi kapcsolatokat döntően befolyásolta két történelmi esemény. Az egyik, Horvátországnak Magyarországhoz való csatlóása és Dalmácia meghódítása volt, amelynek következményeként a magyar királyok felvették a Magyarország és Horvátország királya címet (1102). A másik esemény a törökök Balkán-félszigeti előretörésével kapcsolatos, amikor is a szerb nép egy része kénytelen volt hazáját elhagyni, s Szerém, Bács-Bodrog és Torontál vármegyék (ma Vajdaság SZAT) területén letelepedni.

Az Adriai-tenger partján már az ezredfordulón több mint száz Benedek-rendi szerzetes kolostor állt, így Dalmáciában a latin gyógyászat került fölénybe az arabbal és a bizáncival szemben. Az első, eddig ismert dalmát szerzetes orvos Grgur (Petar Crni dalmát főúr közeli rokona) is a Benedek-rendhez tartozott. Feljegyezték róla, hogy a XI. században a Spalato (Split) melletti Szt. Péter kolostorban (Selo nevű helységben) kigyógyított egy gyermeket koponyacsont betegségből. A XII. században a tengermelléki dalmát városokban már ismert orvosok is dolgoztak, mint például Petrus Lombardus érsek-orvos Spalatóban (1161–1166). Ezek főleg olasz, görög vagy zsidó bevándorlók voltak, és közülük kerültek ki azok a világi orvosok, illetve sebészek és borbélyok, akik vagy magánygyakorlatot folytattak, vagy pedig a XIII. század végén a városok szolgálatába léptek. Közülük néhányan a XIII. század második felében világi orvos- vagy sebészként Magyarországon is megjelennek, a városok szolgálatában viszont csak a XV. században találjuk meg őket.

Zarában (Zadar) a Benedek-rendi szerzetesek a XI. században alapították meg a Szt. Márton-kórházat. Az elkövetkező évtizedekben a tengermelléki dalmát városokban gyorsan gyarapodott a kórházak száma, és bár a középkorban már jól képzett magánpraxist folytató és közhivatalt vállaló orvosok is működtek, az említett kórházak élén orvosilag hiányos képzettségű egyházi személyek álltak.

A budai törvénykönyvhöz hasonlóan a XIII. században a tengermelléki dalmát városokban is írásos rendeletekkel szabályozták az élelmiszer-forgalmazást és biztosították az utcák tisztán tartását. Mi több, Spalato város sta-

tútuma (1312) azt is előírja, hogy a városban kötelező orvost, gyógyszerészt, sebészt és borbélyt alkalmazni.

Ragusa (Dubrovnik) városállam 1357–1527-ig Magyarország fennhatósága alatt állt. A középkori dalmát városok közül az egészségvédelem is itt volt a legfejlettebb. 1317-ben a város Ferenc-rendi kolostorában nyitották meg a minoriták a mindmáig működő gyógyszerterát. A városállam minden jövedelme a tengeri kereskedelemből származott, s ezért járványok esetén sem zárhatta le kikötőjét, mint az olasz városállamok. Ezzel magyarázható, hogy Ragusa 1377. július 27-én Európában elsőként vezette be a vesztegzár intézményét. Az 1347-ben alapított Domus Christi kórházban 1420-ban gyógyszerterát nyitottak. A kórházat 1540-ben állami kórházzá nyilvánították és élére képzett orvost és sebészt rendeltek. Ezt tartjuk az első, mai értelemben vett kórháznak Jugoszlávia területén.

A középkori magyar–dalmát orvosi kapcsolatokat vizsgálva két magyar és két olasz nemzetiségű orvos munkásságáról kell megemlékeznünk.

Petrus Hungarus (egy 1180-ból származó okirat Chitilénnek nevezi – Petrus filius Chitileni) apja várispán volt, a Kán vagy a Szalók nemzetség leszármazottja. Tanulmányait valószínűleg a párizsi egyetemen végezte és nagy érdemei voltak például a veszprémi káptalani iskola egyetemi rangra való emelésében. E munkája elismerésül III. Béla, Magyarország és Horvátország királya spalatói érseknek nevezte ki (1185–1187). Kortársai is elismerték. Spalatói Tamás (1200–1268), aki szülővárosának főesperese volt és diplomáciai küldetésben Budán is többször megfordult, *Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium* című munkájának az 559. oldalán Petrus érsek-orvost bölcsnek, nagy tudásúnak, a természettudományokban jártasnak, igen jó gyakorló orvosnak írta le. Petrus különben kalocsai-bácsi érsek is volt (1190–1192) és mint III. Béla király udvari orvosa jelen volt annak halálánál (1196). Ő viselte Magyarországon először az orvostudományok mestere címet (*magister in scientia physicali*).

Guilielmus Varignana (Varignana Vilmos, 1270?–1330) a bolognai egyetem orvosi karának volt tanára, de politikai okokból 1311-ben Magyarországra menekült. Itt számos helységben dolgozott gyakorló orvosként, de Károly Róbert Magyarország és Horvátország királyának udvari orvosa állását is ő töltötte be. 1318-ban, a Szepességben (ma Csehszlovákia) írta *Liber medicinalis continens inter alia collectionem praescriptionum medicinalium* című munkáját. 1319 és 1320 között II. Mladen, Bosznia és Horvátország bánjának orvosa. A bannak ajánlja az 1319-ben Zárában, a Szt. Krševan kolostorban írt *Secreta sublimia medicinae ad varios curandos morbus* című munkáját. 1323-ban megválasztották Ragusa városállam orvosának, de mivel lehetősége nyílt visszatérni Bolognába, új állását már nem foglalhatta el. 1330-ban halt meg Bolognában.¹

Bartolomeus Squarcialupis de Plumbino 1409–1425-ig Ragusa városállam egyik legismertebb orvosa volt. 1413-ban Budán járt egy küldöttség élén, amely elvitte Zsigmondnak, Magyarország és Horvátország királyának a ragusai köztársaság történetét megörökítő könyvet. A király nagyra becsülte az orvos tudását, amit egy 1423-ban, a ragusai városállam szenátusához írt

levele is bizonyít, amelyben Bartolomeus mestert a budai udvarba kéri. A szenátus a királynak írt válaszában az orvos nevében is megköszöni a meghívást, de gyenge egészségi állapotára és a rossz időjárási viszonyokra hivatkozva a kérésnek nem tehet eleget. Bartolomeus a *Colcodeus seu liber de peste* című munkájában igen haladó nézeteket vall egyes higiéniai és epidemiológiai kérdésekben. A mű ma is megtalálható Bécsben.²

Antonius (Antal ragusai érsek-orvos) élete és munkássága egészségügyi vonalon szorosan kapcsolódik Zsigmond király személyéhez, akinek 1414 és 1418 között a kíséretéhez tartozott a konstanzi zsinaton. Itt mint orvosdoktor is tisztelték és biztosították számára az e címmel járó kiváltságokat. Egyes kutatók szerint 1414 körül tanárként dolgozott a király által újraalapított óbudai egyetemen.³

A középkori Horvátországban az egészségügy nem állt olyan színvonalon, mint Dalmáciában. Itt főleg a kanonokok foglalkoztak gyógykezeléssel. Az első zágrábi kórház adatai 1342-ből származnak, városi orvosokról pedig csak a XVI. századi források tesznek említést. A kanonokok főleg horvát és magyar nemzetiségűek voltak, és az egészségvédelmet tudásuk legmagasabb szintjén nyújtották, erre utalnak a lekaruśák is. A lekaruśák voltaképpen kézzel írott egészségügyi feljegyzések, amelyeket különböző képzettségű orvosok írtak, bővítettek évtizedek folyamán, és a betegségeket, valamint azok gyógy módját tartalmazzák. Zágrábban az első eddig ismert kanonok orvos Petrus volt, akinek működéséről 1235-ös adatok tesznek említést.

Ma is megtalálható Zágrábban Aldobrandini 1256-ban francia nyelven írt *Régine du corps* című munkája (amelyet a bolognai Taddeus Alderotti *Florentinus Regimen Salernitanum* című könyve alapján állított össze) a test mindennapi ápolásáról. Néhány figyelemre méltó lekaruśa is található itt, mint például az, amelyet egy ismeretlen szerző kezdett el a XIII. században és Ivan Kantor (1397–1448) folytatott, vagy az a lekaruśa, amelyet a XIV. század végén Matija Benković, a XV. század elején pedig Ivan Benković írt. A XIV. század végéről és a XV. század elejéről pedig egy Mihály kanonok által jegyzetelt lekaruśa maradt fenn, amely ugyancsak itt található.⁴

Az olasz egyetemek orvosi karai közül a középkorban a bolognai egyetemé (1158) volt a legnagyobb hatással a magyar–délszláv orvosi kapcsolatok kialakulására. Egyes középkori egyetemeken a falra írva örökítették meg azon hallgatók nevét, akik ott végezték tanulmányaikat. Így a bolognai orvosi kar falán még ma is ott látható D. Nicolas Jalcoczi Zagrebiensis neve és nemesi címe.⁵

A XIII. század közepén ugyancsak Bolognában szerzett orvosi diplomát Gellért (Gerardus), IV. Béla, V. István és IV. László magyar és horvát királyok udvari orvosa. Egy 1275-ből származó oklevél „magister artis medicine professor, fidelis physicus noster”-nek titulálja. Miután IV. László királyt gyógyította egy súlyos betegségből, a Zágráb melletti Tornova falut kapta ajándékba. Gerardus így Zágrábban is dolgozott.⁶

A bolognai orvosi karon fejezte be tanulmányait Georgius Wirth is, aki Löwenbergben (Liegnitz porosz kerületben) született 1470-ben. Orvosi pályáját Horvátország főorvosaként kezdte, majd II. Lajos, magyar és horvát király

udvari orvosa lett. Eredményes munkásságáért a királytól papi állást kapott, Budissinben lett házfőnök. 1524-ben halt meg Görlitzben.⁷

A középkorban igen nehéz körülmények között éltek a külföldön tanuló fiatalok. Ezeken a nehéz körülményeken igyekeztek javítani a kollégiumok. Ugyanis ezen intézményekben a szegény egyetemi hallgatók ingyen, a tehetősebbek pedig fizetség ellenében kaptak lakást és ellátást. Ilyen intézmény volt a bolognai Collegium hungaro-illyricum (Magyar Illyr Kollégium) is.

Az egykori esztergomi és zágrábi kanonok, Zondi Pál (Paulus de Zond) politikai menekültként Rómában élt. 1553-ban Bolognában házat vett a zágrábi káptalan számára 1950 bolognai font ezüstért, amit kollégiumnak rendezett be. 1556–1557-ben elkészítette a kollégium szabályzatát is, mely szerint a kollégiumi fiatalok fele magyar, fele pedig horvát nemzetiségű volt. A szabályzat értelmében a kollégiumban az kapott helyet, aki előbb hároméves előtanulmányokat végzett valamely egyetemen, betöltötte 25. életévét és így jogot szerzett a teológia, a jogi vagy az orvosi karra való beiratkozásra. A kollégiumban nem lakhatott olyan, aki nem római katolikus, aki gyilkossáért már el volt ítélve és aki nős. A kollégisták egyenruhája fekete tóga volt. A szabályzat tiltotta a kártyajátékot, az italozást és a támadó fegyverek viselését. Az első évben az intézménynek mindössze négy lakója volt, azok közül is egy Paulus zondi (ma Sonta Bácskában) rokona. A későbbiekben számos orvosnak készülő fiatal lakott ebben a kollégiumban egészen 1781-ig, amikor II. József császár bezáratta.⁸

A késői középkorban az asztrológia is nagy befolyással volt a gyógyításra (astrologia medica). Az európai egyetemek orvosi karain tantárgyként szerepelt. Mind a gyógyítók, mind a gyógykezelték meg voltak győződve arról, hogy az égitestek állása befolyásolja az emberek egészségi állapotát. Ilyen orvos-asztrológus volt a már említett Gerardus, vagy a lengyel származású Martin Bylica kanonok, Mátyásnak, Magyarország és Horvátország királyának udvari orvosa, aki az oroszországi Olkusból származott és Horvátországban is dolgozott.⁹

Az első ismert humanista, aki többek között az asztrológia gyógyászatban való alkalmazásával is szembeszállt Dudith András (Andreas Dudith, Andrija Dudić) volt. 1533-ban született Budán, horvát nemzetiségű családban. Európa különböző egyetemein tanult. 1561-ben knini püspökké nevezték ki, de állomáshelyét sohasem foglalta el. Később csanádi, majd pécsi püspök lett. Lengyelországban diplomataként is dolgozott, amíg 1567-ben ki nem lépett a katolikus egyházból. Teológus volt ugyan, de fennmaradt 33 levelében, amelyeket orvosbarátainak írt, számos egészségügyi kérdésben vallott igen haladó nézeteket. Elvetette a betegségek diagnosztikájában alkalmazott egyes módszereket, mint pl. a Galenus által is ajánlott pulzus tapintást és a Paracelsustól is támogatott vizeletnézetést. Kísérleti úton ellenőrizett több gyógyszert, és megállapította, hogy egyeseknek semmilyen gyógyhatása sincs. Kimondta, hogy értelmetlen az epilepsziát a rénszarvas patájából készült gyógyszerrel kezelni, miként azt Zsigmond, Lengyelország királya ajánlotta. A pestisről azt állította, hogy terjedése semmilyen kapcsolatban sincs a légköri sugárzásokkal és az égitestek állásával, hanem fertőző testecskék terjesztik,

mégpedig emberi érintkezés útján. Dudith András materialista volt. Munkásságával a középkori orvostudomány reformátorai közé tartozott. Az inkvizíció elől Boroszlóba, a protestantizmus egyik központjába menekült, ahol 1589-ben halt meg.¹⁰

A borbélyok (borbélysebészek) a dalmát és a horvát városokban a XIII. században jelentek meg. Számuk a XIV. században, csak Ragusában elérte a húszat. Kezdetben csak írni és olvasni tudó, szerényen berendezett műhellyel rendelkező iparosok voltak. Szakképesítésükről egy-két évszázaddal később már a borbélysebesz céhek viseltek gondot. A ragusai szenátus 1452-ben hagyta jóvá a Fraternitas barbirorum – a Sebész és borbélysebesz céh alapszabályzatát. Zágrábban 1466-ban sikerült az ottani borbélyoknak, borbélysebeszeknek és fürdősöknek céhbe tömörülniük. E céheknek az lehetett tagja, aki 3–4 évi inaskodás és 2–3 évi vándorlás után vizsgát tett sebkötésből, foghúzásból, tapasztkészítésből stb. A borbélysebeszek között is voltak kiemelkedő egyéniségek. 1419-ben Markonak például engedélyezték, hogy elhelyezze saját szobrát a šibeniki Szt. Borbála templom külső falára. A zárai Vukašin Polečić a XV. század közepén egy kis kézikönyvet adott ki a borbélysebeszek számára. Úgy tűnik, hogy közülük a legjelentősebb a zágrábi Dabi Mihály borbélysebesz volt. Szülővárosából került fel Budára, Zsigmond király udvarába. Mint udvari borbélysebesz elkísérte a királyt minden hosszabb útjára. Így járt Angliában, Franciaországban, Németországban és másutt. Szolgálataiért 1430-ban, egy Pozsonyban keltezett királyi adományozó oklevéllel nemességet és címet kapott. A szokásoktól eltérően engedélyezték neki azt is, hogy címerképét maga határozza meg. Így került címere középontjába egy kéz, amely egy háromgyökerű ezüsfogat (felső zápfog) tart. A mezőben még három ilyen ezüsfog látható. Joggal feltételezhető, hogy a borbélysebesz a foghúzásban volt a legjáratasabb.¹¹

A középkori magyar–horvát orvosi kapcsolatok taglalásánál egy magyar és egy olasz származású orvos életútját és munkásságát részletesebben is ismertetném.

Ladislaus de Cobol (Koboli, Kaboli László, 1275/80–1345) a bácskai Cobol (ma Kovilj) helységben született. Köznemesi családból származott. A kaboli Ferenc-rendi kolostorból indult, majd a titeli káptalanhoz került. Nem tudjuk, hol végezte egyetemi tanulmányait, de titelben prépost volt (1323–1326). Elmélyülten tanulmányozta az arab, a görög és egyéb ókori orvostudományi munkákat és megismertette azokat a káptalani iskola hallgatóival. Az orvosi mesterség és tudomány tanára volt. 1325-ben Károly Róbert király személyes orvosa és diplomatája. 1325-től 1343-ig zágrábi püspök, majd haláláig, 1345-ig kalocsai–bácsi érsek.

Élete utolsó éveiben birtokperekkel, egyházszervezéssel és a keresztes háború előkészületeivel foglalkozott, s ezért az orvostudományra valószínűleg kevés ideje jutott. Ilyen tárgyú munkája a mai napig nem került elő. Szinte biztosra vehető azonban, hogy az érsekorvosnak köze volt az 1330-ból való *Compedium medicinae*hez, a XIV. század közepén készült kódexhez, amely a prágai egyetem orvoskarának előadásait tartalmazza, s a milánói Lanfranc

(Lanfrabcanus) sebésznek 1296-ban kiadott *Chirurgia magna* című munkájához, amelyek ma is megtalálhatók a kalocsai érseki könyvtárban.¹²

Iacobus Physicus (Jakab orvos) az észak-olaszországi Mantova (Mantua) városban született. 1311-ben Gemona város orvosa. A bolognai orvosi karon anatómiát adott elő. Miután a boncoláshoz hullára volt szükségük, két munkatársával hullalopásba keveredett, ami miatt el kellett hagynia Olaszországot. 1319-ben Károly Róbert király budai udvarába került. Kezdetben a királyi kancellárián dolgozott, majd a király udvari orvosa lett. Szolgálatának elismerésül kanonokká nevezték ki, majd 1330-ban a hájszentlőrinci káptalan (eltűnt város a mai Bezdántól mintegy 10 km-re északkeletre) prépostjaként említik. 1331–1333-ig a pozsonyi káptalan prépostja, 1333–1343-ig csanádi, majd 1343–1348-ig zágrábi püspök. Valószínűleg pestisben halt meg, 1348-ban Budán, mikor gratulálni volt a királynál, abból az alkalomból, hogy hadainak sikerült legyőznie a nápolyi királyt. Halála után minden személyes tulajdona Zágrábban maradt.

Jakab orvos hagyatéka: Galenus, Ali ibn Abas, Avicenna, Maomonides, Rhases, Jahija ibn Serabi (Janus Damascenus), Isaak Judaeus, Arnaldus de Villanova és mások munkái ma a Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtárban találhatók. Ezek a könyvek arról tanúskodnak, hogy a középkorban Magyarországon és Horvátországban is nagy hatása volt az arab orvostudománynak. Jakab pap orvosi hagyatékában volt az az irat is, amely tartalmazza mindazoknak a tudományos munkáknak a címét, amelyeket Arnaldus de Villanova állított össze a montpellirei orvosi kar számára. Ez a jegyzék azoknak a műveknek az adatait tartalmazza, amelyekből az egyetemi hallgatók tanultak. Egy helyütt az a megjegyzés olvasható, hogy a másolatot Jakab pap-orvos kérésére készítették.

Bár Koboli László és Jakab pap-orvos egyházi kérdésekben néha vetélytársak is voltak, orvosi vonalon állandó kapcsolatban álltak egymással. Személyesen és kitartóan terjesztették a salernói egyetem szellemét Magyarországon és Horvátországban. Mint hagyatékukból is kitűnik, mindketten azon fáradoztak, hogy környezetükben az orvosképzést európai szintre emeljék.¹³

Amíg a magyar–dalmát–horvát orvosi kapcsolatok a középkorban egy-egy kiemelkedő orvos nevéhez fűződtek, addig a magyar–szerb orvosi kapcsolatok ezekben az évszázadokban inkább a számtalan meg nem nevezett pravoszláv szerzetes munkásságán keresztül jutottak kifejezésre. A török hódoltság idején a középkori Szerbia egészségvédelme teljes egészében a kolostorokba szorult, ott élt tovább, vagy a kolostorokkal együtt megsemmisült.

A XV. század második felében és a XVI. század első felében Szerém, Bács-Bodrog és Torontál vármegyékben, de főleg a Fruška gora lankáin mintegy ötven szerb pravoszláv kolostor épült. Legtöbbjüknek sem az alapítási évét, sem az alapítója nevét nem ismerjük. A róluk szóló írásos emlékek a török adókönyvekben maradtak fenn. Ilyen kolostorok voltak Bács-Bodrog vármegyében Bođani (1478), Kuždin; Torontál vármegyében Hodoš (1523), Bezdin (1539); Szerém vármegyében Hopovo, Bešenovo, Rakovac, Kuvezdin stb.

A szerbiai kolostorkórházak szerzetesei szoros kapcsolatot tartottak fenn az újonnan épült kolostorok kórházainak szerzeteseivel. Így például a miloševói kolostorkórház – az egyetlen, amely Szerbia területén a török hódoltság idején működött – állandó kapcsolatban állt a Bodaniban tevékenykedő szerzetesekkel.

A bodani szerzetesek tudásukhoz mérten gyógyították a környék lakosságát is. Habár a kolostorban levő forrásvíz, az akkori vélemény szerint a szembetegségeket gyógyította, egészséges ivóvízként is jó szolgálatot tett a lakosságnak emésztési zavarai gyógyításában.

A kuždini kolostorban íródott a XVI. század elején a Kuždinska lekaruša. Egyik írója Pavle szerzetes volt. Főleg imádságokat tartalmaz, különböző betegségeknél mondták el őket. Ma ezt a kéziratot Belgrádban őrzik.¹⁴

A Hodoši-kódex valamelyik szerbiai kolostorban készült, 1390 táján. Szerzői ismeretlenek. Ószláv nyelven íródott. Ismeretlen körülmények között Székesfehérvárra került egy Teodor nevű paphoz, aki tovább ajándékozta a budai Teofan Hopovacnak. Budáról a kézirat a hodoši kolostor birtokába jutott és Szeged környékén nyert gyakorlati alkalmazást. Itt akadt rá Šafarik, akinek halála óta a Prágai Nemzeti Múzeumban őrzik (*Codex miscelaneus scriptus 1690. monasterio Chodos*, sign. VV 110/IX F 10/Š 14).

A mű 163 oldalas, négy fejezetből áll. Az első fejezet a test felépítésével (Hippokratész, a *De natura homini* című munkájának egyik része), a megtermékenyítéssel és az embrió fejlődésével (Galenus, a *De morbus mulierum* című munkájának egyik része) foglalkozik. A kéziratban előforduló görög szavakból arra következtethetünk, hogy görögből fordították szerbre. Erre utal a néhány Dioskuridestől származó utasítás is.

A második és a harmadik fejezet minden rendszerezés nélkül felsorolja a különböző betegségeket (56) és a gyógyítási recepteket (90). Leírja a láz, a fogak, a sükettség, a köhögés, a fejfájás, az álmatlanság, a vesztettség, a csonttörés, a szájbán és a nyakon előforduló kiütések gyógymódját, továbbá szól a hajnövesztésről, a kutyaharapás kezeléséről, az arc fiatalos kinézésének megőrzéséről, a kigyómarás gyógyításáról, a bolhák elleni védekezésről, sőt feldolgozza az éhség, a szomjúság és a részegség problémakörét is. Végül említést tesz a vérnyomásról, a fülzúgásról, a sárgaságról, az emberi testben előforduló kövek képződéséről, a hányásról, az anyatej biztosításának módjairól, a cipőszorítás következményeiről stb.

A kódex negyedik fejezete asztronómiával foglalkozik és kalendáriumot tartalmaz. Az asztronómiai rész valószínűleg egy XIV. századbeli görög kézirat fordítása, amit ma a Párizsi Nemzeti Könyvtárban őriznek.

A Hodoši-kódex szemléletes képet nyújt a középkori szerb egészségügy színvonaláról, és bizonyítja, hogy a középkori Szerbiában és Magyarországon is ismerték az Európa-szerte alkalmazott ásványi, állati és növényi eredetű gyógyszereket. A Hodoši-kódex legnagyobb jelentősége mégis abban van, hogy alapjául szolgált a későbbi évszázadok folyamán íródott lekarušáknak.¹⁵

Bár *Kapisztrán János* (Johannes de Capistrano) nem volt sem magyar, sem szerb nemzetiségű, és csak a halála utáni eseményeknek köszönhetően került

be az orvostörténetbe, akkora szerepet játszott e két nép múltjában, hogy szükségesnek tartom megemlékezni róla.

Kapisztrán János (Capistrano, 1386. – Újlak, 1456) 1456-ban II. Kalixtus pápa utasítására azzal a feladattal ment Magyarországra, hogy a huszitákat és a görögkeleti románokat visszatérítse a római katolikus vallásra. A Ferenc-rendi szerzetes serényen bekapcsolódott a török elleni keresztes hadjárat előkészítésébe is. Részt vett a Nándorfehérvári (Belgrád) csatában, buzdító latin nyelvű beszédeivel oroszlánrésze volt abban, hogy a keresztény seregek győzelmet arattak a törökök felett. A táborban, sajnos, pestis ütött ki. Hunyadi János fővezér és Kapisztrán János is a dühöngő járvány áldozatai lettek. Ez utóbbi az újlaki (ma Ilok) Ferenc-rendi kolostorban halt meg.

Kapisztrán János hagyatékában az utókorra maradt néhány egészségüggyel kapcsolatos értekezés is. Az egyik, amelynek címe: *Tractatus de medicis et medicina*, ma Mariborban található. A Ferenc-rendi szerzetes nem az említett értekezéseknek, hanem azoknak a csodáknak köszönhetően került be az orvostörténetbe, amelyek koporsójánál és sírjánál történtek. A legkülönbébb betegségekkel zárandokoltak az emberek sírjához, nemcsak Magyarországról és Horvátországból, hanem Bosnyákországból és Szerbiából is. Azt beszélték, hogy a betegek nagy része gyógyultan távozott Újlakról. Mindezt hallva barátja, Újlaki Miklós (Nikola Iločki, erdélyi vajda, macsói bán, Bosnyákország királya) elrendelte a történetek kivizsgálását és összeírását. Ezt a munkát 1460-ban egy háromtagú bizottság végezte el, amelynek elnöke az olasz Guido di Arezzo városi jegyző volt. Az összeírást 33 tekintélyes újlaki polgár és a városi bíró erősítette meg. A csodatörténeteket több példányban átmásolták, majd elküldték Európa ismertebb személyiségeinek, hogy támogassák Kapisztrán János szentté avatását. Ma négy ilyen másolat ismeretes: a párizsi, a nápolyi, a római és a vatikáni.

A párizsi leírás (Bibliothèque Nationale, Acta Miscellanea Latina 5620 A., *Miracula Ioannis de Capistrano*, Ilok, A.D. 1460) a legismertebb és leggazdagabb. Összesen 188 csodát örökített meg. A leírás nemcsak arról tájékoztat, hogy milyen betegségek fordultak elő a XV. században, hanem szociális, gazdasági és politikai jellegű kérdéseket is tárgyal.¹⁶

Ez a munka adalék kíván lenni a középkori magyar–délsláv orvosi kapcsolatok kutatásához. Az itt felsorolt tények és adatok is bizonyítják, hogy a magyar, a dalmát, a horvát és a szerb nép középkori orvosi kapcsolatai nemcsak orvostörténeti, de művelődéstörténeti, néprajzi és feltehetően más tudományágak szempontjából is megkülönböztetett figyelmet érdemelnek.

Jegyzetek

¹ Dr. Balla Ferenc: *Od infirmariuma do hospitala na teritoriji današnje Vojvodine*. Zbornik radova XII naučnog sastanka Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine. Bač, 1984. 31–45. l.

- ² Medicinska enciklopedija. Zagreb, 1970. V. 374. l.
- ³ Weszprémi István: *Succincta Medicorum Hungariae et Transsylvaniae biographia*. Reeditio Budapest, 1968. III. 41–47. l.
- ⁴ Dr. Jaša Romano: *Jugoslovenska bibliografija lekara i narodnih medicinskih rukopisa*. Beograd, 1973. 97–144. l.; Vladimir Vazala: *Uloga talijanskih sveučilišta u razvoju hrvatske medicine*. Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae, 1973. II. 91–144. l.
- ⁵ Dr. Körmendy László kutatásai alapján. Kalocsa, 1988. (kézirat)
- ⁶ Dr. Vladimir Dugački: *Liječnici – matematičari i fizičari, astrolozi i astronomi*. Saopćenja (Izdaje PLIVA, tvornica farmaceutskih i kemijskih proizvoda, Zagreb) Zagreb, 1968. II. 79–83. l.
- ⁷ Weszprémi István: *Succincta Medicorum Hungariae et Transsylvaniae biographia*. Reeditio Budapest, 1962. II. 441–443. l.
- ⁸ Vjekoslav Klaić: *Povijest Hrvata*. Zagreb, 1981. V. 673. l.
- ⁹ L. 6. jegyzet.
- ¹⁰ Medicinska enciklopedija, Zagreb, 1967. II. 240. l.; Réti Endre: *Nagy magyar orvosok*. Budapest, 1954, 22–26. l.
- ¹¹ Dr. Biserka Belicza: *Ranarniei u zdravstvenoj povijesti Hrvatske*. Saopćenja (Izdaje PLIVA, tvornica farmaceutskih i kemijskih proizvoda, Zagreb), Zagreb, 1973. IV. 213–223. l.; Salamon Henrik: *A magyar stomatologia (fogászat) története*. Budapest, 1942. 14–15. l.
- ¹² Dr. Balla Ferenc: *Koboli (Kaboli) László (1275/80–1345)*. Az orvostudomány aktuális problémái. Supplementum. Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1983. 15–20. l.
- ¹³ Dr. Balla Ferenc: *Prilog srednjovekovnoj istoriji zdravstvene kulture Bačke*. Acta historica medicinae, stomatologiae, pharmaciae, veterinae, 1976. II. 21–27. l.
- ¹⁴ Dr. Dušan Miškov, dr. Petar Mikić: *Zdravstvena kultura Bačke od prvih pisanih spomenika do 18. veka*. Zbornik radova II zajedničkog naučnog sastanka XII sastanka Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine i III sastanka Znanstvenog društva za povijest zdravstvene kulture zajednice općina Osijek, Sombor–Bezdan, 1983. 139–148. l.
- ¹⁵ L. 4. jegyzet.
- ¹⁶ Mato Batorović: *Zdravstvene i higijenske prilike u Iloku prema pisanim spomenicima iz 1460. i 1525. god.* Zbornik radova simpozijuma iz istorije zdravstvene kulture vojvođansko-slavonskog podunavlja Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine Novi Sad i Zbor liječnika Osijek, Bačka Palanka–Bač–Ilok, 1977. 245–255. l.

Rezime

Prilog izučavanju zdravstveno-kulturnih veza Mađara i Južnih Slovena u srednjem veku

Na zdravstveno-kulturne veze Mađara i Južnih Slovena u srednjem veku odlučujuće su uticale dve istorijske činjenice: personalna unija Hrvatske i Mađarske i pripajanje Dalmacije (1102) i povlačenje dela srpskog naroda u severnije krajeve ispred Turaka (XV vek).

Poznatije ličnosti mađarsko-dalmatinskih-hrvatskih zdravstveno-kulturnih veza su: PETRUS HUNGARUS, LADISLAUS de COBOL (prvi lekar Bačvanin 1275/80–1343), IACOBUS PHYSICUS, GUILIELMUS VARIGNANA, BARTOLOMEUS SQUAR-

CIALUPIS de PLUMBINO, ANTONIUS PHYSICUS, GEORGIUS WIRTH i ANDREAS DUDITH (Andrija Dudić). Zapaženiji uticaj na nastajanje ovih veza imao je i Medicinski fakultet (1158) i Collegium Hungaro-Illyricum (1553) u Bolonji. Tako je Collegium Hungaro-Illyricum u Bolonji za potrebe kaptola u Zagrebu osnovao PAULUS de ZOND, koji je živeo u Rimu, a bio rodom iz Sonte (Bačka).

Mađarsko-srpske zdravstveno-kulturne veze održavali su kaluđeri srpskih pravoslavnih manastira u Sremskoj, Bač-bodroškoj i Torontalskoj županiji (danas SAP Vojvodina) u XV i u XVI veku. Kaluđeri su se u lečenju bolesnika koristili uputstvima Hodoškog kodeksa (1390), koji je sastavio nepoznati zdravstveni radnik u nekom manastiru u Srbiji (čuva se u Narodnom muzeju u Pragu, signat. VV 110/IX F 10/S 14) i Kuždinske lekaruše nastale u Vojvodini u XVI veku (čuva se u Narodnoj biblioteci u Beogradu, sign. Rs 30).

Iako je bio italijanski franjevac, JOHANNES de CAPISTRANO, ostavio je značajne tragove u istoriji zdravstvene-kulture mađarskog, srpskog i hrvatskog naroda. Umro je u Iloku (1456). Pored njegovog groba decenijama su se dešavala čudesna izlečenja i od najtežih oboljenja. Ovi događaji bili su zabeleženi. Danas su poznata četiri kodeksa takvog sadržaja, a nalaze se u Parizu (Bibliothèque Nationale, Acta Miscellanea Latina 5620 a., *Miracula Ionnis de Capistrano*, Ilok, A. D. 1460), Napulju, Rimu i u Vatikanu.

Summary

Contribution to the Question of Mediaeval Hungarian-Southern Slav Medical and Cultural Relationship

Two historical facts were of decisive importance for the Hungarian and Southern Slav medical and cultural relationship in the Middle Ages: the personal union of Croatia and Hungary and the annex of Dalmatia (1102) as well as the withdrawal of a part of Serbian people from the Turks to the northern regions (15th century).

Outstanding personalities of the Hungarian-Dalmatian-Croatian medical and cultural relationship are: PETRUS HUNGARUS, LADISLAUS de COBOL (the first physician in Bácska 1275/80–1343), IACOBUS PHYSICUS, GUILIELMUS VARRIGNANA, BARTOLOMEUS SQUARCIALUPIS de PLUMBINO, ANTONIUS PHYSICUS, GEORGIUS WIRTH and ANDREAS DUDITH (Andrija Dudić). The development of these relations was influenced significantly also by the Medical University (1158) and Collegium Hungaro-Illyricum (1553) in Bologna. The Collegium Hungaro-Illyricum in Bologna was established for the needs of the cathedral in Zagreb by PAULUS de ZOND, who lived in Rome, but was born in Sonta (Bácska).

The Hungarian and Serbian medical and cultural relationship had been maintained by the monks of the Serbian Orthodox monasteries built in the counties Szerém, Bács-Bodrog and Torontál (Socialist Autonomous Province of Vojvodina today) in the 15th and 16th centuries. In the care of the sick the monks used the instructions of the Codex Hodoš (1390) compiled by an unknown medical worker in a Serbian monastery (to be found in the National Museum in Prague, sign VV 110/IX F 10/S 14.) and the "Lekaruša"-s from Kuždin originating from Vojvodina in the 16th century (to be found in the National Library in Belgrade, sign Rs 30.).

Although an Italian Franciscan, JOHANNES de CAPISTRANO left significant traces in the Hungarian, Serbian and Croatian medical and cultural history. He died in Ilok (1456). Beside his grave cures of hopeless illnesses happened through many

decades. These events had been written down. Four codexes of such contents are known today and they may be found in Paris (Bibliothèque Nationale, Acta Miscellanea Latina 5620 A., *Miracula Iohannis de Capistrano*, Ilok, A. D. 1460), Naples, Rome and in Vatican.

Tóth Lajos

A NEMZETISÉGI TANULÓK ANYANYELVI OKTATÁSA VAJDASÁGBAN

AZ ELMÚLT NÉGY ÉVTIZED FŐBB MOZZANATAI ÉS JELLEGZETESSÉGEI

Soknemzetiségű társadalmunkban a nemzetiségek nyelvén folyó oktatás mindig időszerű és igen összetett kérdés volt. Megoldásával, az e téren elért színvonallal időnként az illetékes oktatásirányítási (önigazgatási) szervek, a szakszolgálatok, valamint a társadalmi-politikai szervezetek (elsősorban a Jugoszláv Kommunista Szövetsége) is behatóan foglalkoztak s ilyenkor a fogyatékokra és akadályaira is rámutattak. Ez azonban nem elegendő. Hiányzik a tudomány széles körű bevonása ennek az összetett kérdéskomplexumnak a tanulmányozásába, amely szilárdabb támpontot nyújtana az alapvető, valamint a részkérdések megoldásához. (A hetvenes évek első felében kezdeményezett ilyen jellegű kutatómunka nem tudott kellő mértékben kibontakozni és állandó jellegűvé válni.) Az összefüggések és kölcsönhatások mélyreható feltárásának és elemzésének szükségessége mindmáig megmaradt.

A kérdés központjában az anyanyelv, illetve az anyanyelvi műveltség szerepe áll a személyiség kialakulásában, és külön az általános műveltség, valamint a szakismeretek elsajátításában.

Jelen munkánkban ennek néhány pedagógiai és oktatáspolitikai vonatkozására szeretnénk rávilágítani, azzal, hogy a hangsúlyt a magyar nemzetiségű tanulók, főiskolai és egyetemi hallgatók anyanyelvi oktatására helyezzük. Írásunkat összehasonlító tanulmánynak szánjuk, amely (részben) az e téren végbemenő változásokat és főbb tendenciákat is feltárja.

Kiindulópontul a Szövetségi Statisztikai Intézet 1954-ben megjelent 26. közlönyének, valamint a Pataki-féle *Pedagógia* adatait vesszük, amelyek egyben a régi és az új Jugoszlávia nemzetiségi iskolapolitikájának különbségeit is szemléltetik.

Eszerint az 1938/39-es tanévben 183 (négy- és hatosztályos) elemi iskolában folyt magyar nyelvű tanítás; a tanulók létszáma 27 915, a pedagógusoké pedig 374 volt.

Az 1949/50-es tanévben már csak Vajdaságban 200 hét-, illetve négyosztályos iskolában folyt magyar nyelvű oktatás, a tanulók létszáma 34 058-ra, a pedagógusoké pedig 544-re emelkedett.

Az 1951/52. tanévben, amikor már Vajdaságban a hétosztályos iskolákat nyolcosztályosak váltották fel, a kisebbségi nyelveken folyó oktatás a következőképpen alakult:

Nemzetiségek	iskolák száma	tagozatok száma	tanulók száma
Magyar	231	1033	33 533
Szlovák	32	156	6 828
Román	39	125	4 510
Ruszin	11	42	1 737

A kisebbségi gimnáziumok felső osztályaiban:

Nemzetiségek	iskolák száma	tagozatok száma	tanulók száma
Magyar	6	41	1379
Szlovák	2	8	214
Román	1	6	277

A tanítóképzőben a következő helyzet alakult ki:

Nemzetiségek	iskolák száma	tagozatok száma	tanulók száma
Magyar	2	17	452
Szlovák	1	4	113
Román	1	3	63

A magyar tannyelvű iskolákban, illetve tagozatokon összesen 1032 pedagógus dolgozott. Ezek közül 21 a tanítóképzőkben, 78 a felsőosztályos gimnáziumokban, 37 a nem teljes gimnáziumokban, a többi pedig a nyolcosztályos általános iskolákban és az akkor még létező négyosztályos elemi iskolákban (később ezeket a nyolcosztályos iskolákhoz csatolták).

A háború előtti Jugoszláviában mindössze egy főgimnáziumban, egy al-gimnáziumban és egy (a belgrádi) tanítóképzőben működtek magyar tannyelvű tagozatok, összesen 419 tanulóval.

A háború utáni években azonban az ipari iskolákban, és a szakiskolákban is nagy erőfeszítéseket tettek a nemzetiségi nyelveken folyó oktatás megszervezésére. Csakhogy erre vonatkozólag nem rendelkezünk pontos adatokkal tartományunkban. Az ötvenes évek elejétől az ilyen iskolák, illetve tagozatok száma egyes vidékeken szinte ugrásszerűen nőtt (Szabadka, Zenta). A nemzetiségek nyelvén folyó oktatás megszervezésének alappillére és meghatározója az alkotmányban és a törvényekben lefektetett irányelvek voltak. Ezzel külön kell foglalkoznunk.

*Az anyanyelvi oktatás alkotmányos és törvényes irányelvei hazánkban
és tartományunkban*

A szabályozás kiindulópontját és főbb meghatározóit a nemzeti és nyelvhasználati egyenjogúságot szavatoló irányelvek és rendelkezések képezik. A nemzetiségi nyelveken folyó oktatás feltételeinek biztosítását az AVNOJ-nak a nemzeti egyenjogúságra vonatkozó határozatai alapján szabályozták. (Így pl. a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság Köznevelési Minisztériuma Ideiglenes Köznevelési Tanácsának 1945. augusztus 10-i irányelvei szabályozták a nemzetiségi iskolák megnyitását és munkáját.) Ezek szerint a nemzetiségi iskola, illetve tagozat megnyitásának feltétele legalább 20 nemzetiségi tanuló. A nemzetiségi iskolákban kötelező tantárgyként vezették be a kisebbségek anyanyelvét, történelmét, földrajzát, továbbá (a 3. osztálytól) a megfelelő szövetségi egység (köztársaság) nyelvét. Az irányelvek 3. pontja kimondja: „Minden népköztársaság gondoskodik a kisebbségi elemi, közép- és más iskolák megnyitásáról a területén élő kisebbségek számára. A nemzeti kisebbségekhez tartozó gyermekek elvileg saját nemzeti kisebbségük iskolájába járnak.” Az irányelvek szerint a nemzetiségi tankönyveket hazánkban adják ki, de szükség szerint külföldről is behozhatók. Ezek az irányelvek az egész ország területére vonatkoztak.

Az 1946. január 31-én elfogadott első szövetségi alkotmány szavatolja Jugoszlávia népeinek egyenjogúságát. 13. szakasza kimondja, hogy „a nemzeti kisebbségek a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságban kulturális fejlődésük és szabad nyelvhasználatuk jogát és védelmét élvezik”.

A szépen lefektetett és világosan megfogalmazott elvek azonban nem minden esetben voltak elegendők ahhoz, hogy pl. az oktatásirányítás egyes szervei és vezető funkcionáriusai kellő politikai és szakmai megértést tanúsítsanak a nemzetiségi tanulók anyanyelvi műveltségének fejlesztése és ápolása iránt (erre mutat rá Rehák László is *Kisebbségtől a nemzetiségig* című művében, 163. l.). Ennek egyik megnyilvánulási formája, afféle „kisiklása” az a törvénytervezet, amely 1958-ban került közvitára (az általános iskolaügyi törvénytervezet). Ebből ugyanis kimaradtak a nemzetiségi középiskolák és gimnáziumok, s a törvénytervezet csak az általános iskolákról és tanítóképzőkről „rendelkezik”. Mivel ezt a javaslatot a vita egyes résztvevői határozottan elvetették, és a tartományok képviselői sem támogatták, a Szövetségi Végrehajtó Tanács végül is egy nemzetiségi szempontból teljesen elfogadható törvényjavaslatot terjesztett a Képviselőház elé. Az elfogadott törvény 73. szakaszában ez áll: „A nemzeti kisebbségek lakta területeken a kisebbségek számára gimnáziumokban és szakiskolákban biztosítják az anyanyelvű oktatást.” A törvény a kétnyelvű oktatást is törvényesíti, ami lehetővé tette, hogy annak különböző változatai alakuljanak ki a szakmai képzésben.

Rehák László említett könyvében (166. l.) helyesen állapítja meg, hogy „négy év alatt (1959-től) körülbelül ugyanannyi albán meg magyar nyelvű szakközépiskola nyílt, mint amennyi albán és magyar tanítási nyelvű gimnázium volt, anélkül, hogy csökkent volna a gimnazisták száma”.

Az 1963. évi alkotmány Jugoszlávia minden polgárának biztosítja nemze-

tisége és kultúrája szabad kinyilvánítását, valamint anyanyelve szabad használatát. A 83. szakasz értelmében a szakiskolákban és gimnáziumokban, illetőleg ezek tagozataiban be lehet vezetni az anyanyelvi oktatást, sőt a felsőoktatásban is bevezethető egyes tantárgyak vagy tantárgycsoportok anyanyelvű tanítása.

Az 1969. évi alkotmányfüggelékek már a nemzetiségek egyenjogú nyelvhasználatát is szabályozzák. Vajdaság SZAT Alkotmánytörvénye kimondja, hogy „az iskoláskor előtti és az általános oktatást és nevelést a népek és nemzetiségek nyelvén biztosítják. A középiskolai, főiskolai és egyetemi oktatást és nevelést a törvénnyel összhangban, a népek és nemzetiségek nyelvén biztosítják”.

Vajdaság SZAT 1974. évi alkotmányának 4. szakasza szerint „Minden nemzet és nemzetiség számára biztosítva van a joga a nemzeti sajátosságainak, nyelvének, kultúrájának, történelmi és más jellegzetességeinek szabad kifejlesztésére, és hogy e célból szervezeteket létesítsen és az alkotmányban biztosított többi joggal éljen”. Ezekkel a rendelkezésekkel kapcsolatosan Vladimir Popin az *Anyanyelv–Államnyelv* című tanulmánykötet 179. oldalán megállapítja, hogy itt „az államnyelv el nem ismerésének marxista elve érvényesül”.

Ugyanebben a kiadványban Jánosi Gábor a következőket emeli ki: „Minden korábbi alkotmányos rendelkezés és jogszabály, valamint az 1971. évi alkotmányfüggelékek egyenlő jogokat biztosítanak a nemzetiségeknek az öngazgatásra az oktatásügyben.” (202. l.) Majd a következő oldalon felsorolja a nemzetiségek iskolaügyi egységes jogainak főbb alkotóelemeit. Ezek a következők: „(1) a tanítási nyelv szabad megválasztásának joga, (2) nemzetiségi nyelvű iskolák és más oktató-nevelő intézmények alapításának joga, (3) jog összevont osztályok létesítésére, ha a nemzetiségi tanulók létszáma elégtelen, (4) jog az anyanyelvi pótotkatasra (nyelvápolásra), ha a nemzetiségi tanulók rendes iskolai képzése nem anyanyelvükön történik, (5) jog a kétnyelvű oktató-nevelő tevékenység megszervezésére, (6) jog az oktatói kader anyanyelvű képzésére, (7) jog a nemzetiségi nyelvű tankönyvekkel és kézikönyvekkel való ellátásra, (8) jog a nemzetiségi nyelvű iskolai ügyintézésre és (9) jog a nemzetiségi nyelvű iskolák pénzelésére a közös társadalmi alapokból”.

Az alkotmány- és törvény adta lehetőségek megvalósítása az elmúlt évtizedekben több tényezőtől és körülménytől függött. A rendelkezésre álló adatok jelentős haladásról tanúskodnak, ami azonban nem mindig tükrözi az elképzelések és lehetőségek tökéletes megvalósítását.

Általános képzés

Az 1968-as statisztikai évkönyv adatai szerint Jugoszláviában 1965–1970-ig a nemzetiségi tanulók száma az általános és a középiskolákban 9,3 százalékkal növekedett, a pedagógusok létszámának növekedése pedig 33,9%-ot tett ki. E globális számadatok mögött, a fejlődést hosszabb távon szemlélve néha meglepő adatokra is bukkanunk. Így az 1964/65 és 1974/75-ös tízéves idő-

szakban az általános képzés terén a helyzet a következőképpen alakult: a magyar tannyelvű iskolák száma 239-ről 178-ra (főleg a kisebb iskolák összevonása következtében); a magyar tannyelvű tagozatok száma 1577-ről 1430-ra, a tanulók létszáma pedig 46 561-ről 34 577-re csökkent.

Ezeknél a számadatoknál figyelembe kell venni az általános iskolai tanulók 3,5%-os országos szintű csökkenését, valamint az iskolák számának 5,4%-os csökkenését. Ugyanakkor azonban elgondolkodtató, hogy a tagozatok száma országos viszonylatban ebben az időszakban 11,9%-kal növekedett. A pedagógusok száma a magyar tannyelvű iskolákban 2083-ról 2151-re emelkedett (az országos szintű növekedése 21,5%-ot tett ki). A legnagyobb arányú létszámcsökkenés (5018-ról 3060-ra) a román, majd pedig a szlovák tannyelvű tagozatokon (8354-ről 6048 tanulóra) következett be.

A nemzetiségi tanulók magyarányú létszámcsökkenésének több oka volt. Ezek közül legjelentősebb a nemzetiségi tanulók egy részének szerbhorvát tannyelvű iskolákba, illetve tagozatokra való beiratkozása (ritkább esetben: átiratkozása).

A statisztikai évkönyvek adatai szerint az 1969/70-es tanévben Vajdaságban 46 677 magyar nemzetiségű tanuló járt általános iskolába. Ebből 37 915 (82,2%) tanult az anyanyelvén, 8762 (18,7%) pedig szerbhorvát nyelvű tagozatra iratkozott. A szerbhorvát tannyelvű iskolákba járó magyar nemzetiségű tanulók számaránya Vajdaság egyes vidékein (községeiben) igen eltérően alakult. Szabadka község területén már a hatvanas évek első felétől 20–22% körül mozgott. A legmagasabb arányú viszont, 50% körüli, sőt ezt is meghaladó Közép- és Dél-Bánátban, valamint Újvidéken volt.¹ Egyes Tisza menti községekben a hatvanas években ez a százalék 3–5 között mozgott, később azonban ott is helyenként növekvő tendenciát mutatott. Ezért már akkor is jogosan merült fel a kérdés: *mi ennek az oka?* A további kérdések egész sorát foglalmaztam meg ezzel kapcsolatosan egy 1972-ben megjelent tanulmányomban.² Ezekre a kérdésekre elfogadható választ csak egy tudományos igényű és színvonalú felmérés, illetve elemzés adhatna.

A kevésbé jelentős okok közül az anyanyelvi oktatás feltételeinek hiánya említendő meg. Ez csak ott jutott kifejezésre, ahol a nemzetiségek valóban elenyésző számban élnek. Hiszen már a kisebbségi iskolákról szóló köztársasági törvény meghatározta, hogy a kisebbségi tagozatok megnyitásához elegendő 15 tanuló (amint láttuk, egy 1945 augusztusából származó rendelkezés ezt a minimális létszámot húsz tanulóban állapította meg). Egyes vajdasági községek ezt a minimumot még valamivel csökkentették (pl. Zrenjaninban 14-re az első négy osztályban), vagy ritkábban felemelték (pl. Bácsstopolyán 18-ra).

Ez az alacsonyabb határ, többek között, egyes vidékeken lehetővé tette, összevont, kombinált nemzetiségi tagozatok, avagy ún. osztatlan iskolák megnyitását. Ezzel a lehetőséggel több településen éltek, másutt viszont nem vették figyelembe. A Vajdasági Köznevelési Tanács által 1972 folyamán megvitatott regionális elemzések kimutatták, hogy egyes bánáti, szerémségi, sőt bácskai településeken nem folyamodtak ilyen vagy hasonló megol-

dásokhoz: a kisebb létszámú nemzetiségi tanulók számára nem tették lehetővé az anyanyelvi oktatást.

Az eddig felvázolt időszak változásai nemcsak mennyiségi és nemzetiségi szempontból voltak jelentősek, hanem minőségi szempontból is: 1958-ban került sor Jugoszláviában az *első iskolareformra*. Ennek eredményeképpen alakult ki a kötelező nyolcosztályos általános iskola abban az időben korszerűnek tekinthető modellje, amely a tartalmi újítások mellett egy egész sor belső szervezeti és szerkezeti újítást is hozott.

1956-ban Vajdaság-szerzte hozzáálltak az ún. *területi* iskolák megalakításához. Az ilyen iskolák a szerbhorvát és a nemzetiségi nyelvű iskolák egyesítésével alakultak ki. Számuk rohamosan növekedett. Az illetékes tanügyi szervek, valamint a társadalmi-politikai szervezetek ezt elsősorban azzal indokolták, hogy a nemzetiségi és a szerbhorvát ajkú tanulók együttes, közös iskolákban való oktatása és nevelése nagyobb lehetőségeket nyújt a másik, tehát „nem-anyanyelv” (környezetnyelv) elsajátítására, és ezáltal egymás kulturális örökségének és nemzeti értékeinek behatóbb megismerésére. Hatékonyabban járul hozzá a testvériség-egység és a nemzetköziség kialakításához. Emellett még a következő érveket és várható előnyöket is gyakran felsorakoztatták: a nemzetiségi elszigetelődés és különválás megakadályozása, a kétnyelvűség feltételeinek létrehozása, a nemzeti és nyelvi egyenjogúság elvének teljesebb érvényesülése, az iskolatér, a taneszközök és objektumok, valamint a pedagógusok gazdaságosabb kihasználása stb.³

1971-ben Vajdaságban a 409 általános iskola közül 126-ban folyt az oktatás két, és ritkább esetben három nyelven (akkor már a „területi iskolák” helyett a két-, illetve több tannyelvű iskola elnevezést használják). 25 általános iskolában továbbra is csak magyar nyelven, és 243 iskolában csak szerbhorvát nyelven, 15 iskolában pedig kizárólag valamelyik más nemzetiség (szlovák, román, ruszin) nyelven folyt a tanítás.

A tanulók területi hovatartozás szerinti beiskolázásához és a két-, illetve három tannyelvű tagozatok párhuzamos kialakításához fűzött remények valóra válása azonban sok mindentől függött. Mindenekelőtt az iskolaigazgatók és a pedagógusok hozzáállását, valamint „kétnyelvűségét” emelem ki (erre vonatkozólag lásd a szerző Az egyenjogú nyelvhasználat megvalósításának feltételei és jelentősége a két és több oktatási nyelvű általános iskolában című tanulmányát – *Anyanyelv – Államnyelv*, 250–268. l.).

Az 1975–1987-ig terjedő időszakban a magyar nemzetiségű tanulók számaránya Vajdaság általános iskoláiban a következőképpen alakult: az 1975/76-os tanévben a tanulók létszáma 39 409 volt, ebből 31 673 tanult az anyanyelvén és 7627 szerbhorvát nyelven (ezt követően a tanulók létszáma évről évre csökken). Az 1986/87-es tanévben összlétszámuk 32 962 volt, ebből 26 193 tanult az anyanyelvén és 6466 iratkozott szerbhorvát nyelvű tagozatra. Eszerint a magyar nemzetiségű tanulók összlétszáma ebben az időszakban majd 20%-kal, az anyanyelvükön tanulóké pedig 20,9%-kal csökkent. Az előző időszakokhoz viszonyítva ez nagyobb arányú csökkenést jelent.

E számadatok mérlegelésénél figyelembe kell venni a tanulók létszámának országos és tartományi szintű általános csökkenését, és azt is, hogy 1961-ben

a magyarság Vajdaság SZAT összlakosságának a 23,86%-át tette ki, az 1971-es népszámlálás adatai szerint ez 21,7%-ra, 1981-ben pedig 18,9%-ra csökkent.

A magyar nemzetiségű tanulók százalékaránya (15,6%) a szerbhorvát nyelvű tagozatokon (összlétszámuk csökkenéséhez viszonyítva) kisebb arányban csökkent, vagyis ebben az időszakban aránylag még valamivel többen iratkoztak szerbhorvát tagozatra. Az 1986/87-es tanévben ez 19,6%-ot tett ki. Ezt alátámasztja Vajdaság Pedagógiai Intézetének egy 1987-ben készült elemzése, amelyben 20 százalék körüli arányszámot állapítanak meg. Egyes községekben és városokban (Újvidék, Versec, Pancsova, Zrenjanin stb.), ahol ez az arányszám sokkal nagyobb, megfelelő feltételek biztosításával jelentős javulást lehetne elérni – állapítják meg.

A szlovák nemzetiségű tanulók, az elemzés szerint, mintegy 76%-át, a román nemzetiségűek 66%-át, és a ruszin nemzetiségűeknek pedig mindössze a 43%-át ölelik fel anyanyelvi oktatással. Ezeknél a nemzetiségeknél is eléggé nagyarányú a létszámcsökkenés (legnagyobb a ruszinoknál, 27%, és legkisebb a szlovákoknál – 13,6%).

A jugoszlávnak deklarált tanulók száma az általános iskolákban az 1977/78-as tanévben mindössze 7150 volt, az 1986/87-es tanévben ez a szám 23 263-ra emelkedett.

Vajdaság Statisztikai Intézetének adatai szerint ugyanebben a tanévben Vajdaságban összesen 525 nyolcosztályos általános iskola működött (beleértve a 142 négyosztályos iskolát – kihelyezett tagozatokat is). Ezek közül 127-ben folyt magyar tannyelvű oktatás.

Anyanyelvápolással azokat a nemzetiségi tanulókat ölelik fel, akik szerbhorvát tagozatokba iratkoznak. Az 1982/83-as tanévben ezzel összesen 4600 magyar nemzetiségű, 1671 román, 655 ruszin, 70 szlovák és 277 macedón tanulót öleltek fel. A fent említett tartományi elemzés az e téren kialakult helyzetet „nem kielégítőnek” minősítette.

Az ötvenes évek végétől Vajdaságban kísérletet tettek a *kétnyelvűség* bevezetésére is oktatási gyakorlatunkban. Kétnyelvű oktatással – amelynek két fő változatát tették vizsgálat tárgyává – elsősorban a vegyes házasságból származó, bilingvis tanulókat kívánták felölelni. A kísérletet sikeresnek minősítették, a kétnyelvűség azonban nem tudott mélyebb gyökeret verni oktatásunkban, pedig sok szülő, illetve tanuló számára valószínűleg ez volna a legelfogadhatóbb megoldás.

Középfokú oktatás

A nemzetiségi tanulók számára különös jelentőségük van a középfokú továbbtanulási lehetőségeknek. Ugyanis jórészt ez határozza meg, hogy milyen mértékben kapcsolódnak be az anyanyelvű általános képzésbe.

Jugoszlávia Statisztikai Intézetének adatai szerint az 1968/69-es tanévben Vajdaságban 48 szak- és egyéb (középiskolának tekintett) iskola működött, amelyek közül 18-ban csak magyar nyelven, 30-ban pedig szerbhorvát és

magyar nyelven folyt az oktatás. Emellett 8 gimnáziumban is voltak magyar tagozatok.

Ebben az időszakban országos viszonylatban 131 szakiskolában és 47 gimnáziumban szervezték meg az oktatást a nemzetiségek nyelvén. Az 1961/62-es tanévben már 64 szakiskolában 8397 tanuló részesült anyanyelvi oktatásban, az 1969/70-es tanévben a szakiskolák száma már 49-re nőtt, amelyekben 5642 magyar ajkú tanuló számára biztosították az anyanyelvi oktatás feltételeit.

Az 1966–1970-es időszakban az általános iskola VIII. osztályát végzett magyar nemzetiségű tanulók 42–54%-a iratkozott magyar tannyelvű közép-, illetve szakiskolai tagozatra. A továbbtanulók számaránya 83 és 86% között mozgott, ami a továbbtanuló diákok összlétszámához, illetve százalékarányához (77,5–92,5%) viszonyítva jelentős lemaradásról tanúskodik.

Az 1969/70-es tanévben a következő létszámú magyar nemzetiségű tanuló iratkozott szerbhorvát tannyelvű középiskolába:⁴

Szaktanulmányi iskolába	1087
Technikum és más szakiskolába	385
Tanító- és óvónőképzőbe	16
Művészeti középiskolába	28
Gimnáziumba	172
Összesen:	1688

Ezeknek a tanulóknak 63%-a szaktanulmányi iskolába járt, amely nyelvi és általában a követelmények szempontjából a legkönnyebbnek vélt középfokú iskolatípus volt.

Hogy a magyar nemzetiségű tanulók számára megkönnyítsék tanulmányaik folytatását a szaktanulmányi iskolákban, kialakult egy sajátos oktatási forma, amelyet „szabadkai gyakorlat” néven emlegettek (ez nemcsak a szabadkai középiskolákban „járódott” be, de a kezdeményezés innen indult). Lényeges vonása volt, hogy az első két osztályban az oktatás a tanulók anyanyelvén folyt, majd a harmadik osztálytól kezdve a szaktantárgyak oktatásának mind nagyobb részét szerbhorvát nyelvű oktatás váltotta fel (azzal, hogy a szakkifejezéseket magyar nyelven is tanulták). Ezáltal a tanulók tökéletesebben sajátították el a szerbhorvát nyelvet,⁵ de ugyanakkor ez a gyakorlat több, pedagógiai szempontból nem eléggé tisztázott, illetve tanulmányozott mozzanatot hordozott magában.

Néhány vajdasági középiskola, amelyben az oktatás magyar nyelven is folyt, gazdag hagyományokkal dicsekedhetett. Ezek közül kiemelem a szabadkai tanítóképzőt, amelynek gyökerei 1778-ig nyúlnak vissza, a szabadkai gimnáziumot, amelynek csirái az 1747-ben megalakult háromosztályos grammatikai iskolában keresendők, valamint a szabadkai zeneiskolát, amely 1968-ban ünnepelte fennállásának századik évfordulóját. Az újabb keletű iskolák közül említésre méltó a szabadkai műszaki középiskola (technikum), amely már az ötvenes években is országos hírű volt.

A hetvenes évek oktatási reformja Vajdaságban az addigi iskolarendszer

felbomlásához vezetett. Legnagyobb változások a középfokú oktatásban következtek be: kialakult a 2+2 (1+1) rendszerű szakirányú oktatás, amely ún. egységes középiskolára, majd a harmadik osztálytól hivatásirányú oktatásra tagozódott.

A nemzetiségi tanulók szempontjából ez részben előnyös, részben hátrányos változást jelentett. A középiskolai hálózat ugrásszerű bővülése nagyobb lehetőséget nyújtott a nemzetiségi tanulók számára is az egységes középiskolába való beiratkozásra. Eleinte 14–15 éves tanulók 95–96%-a folytatta tanulmányait ezen a fokozaton. „Harminc olyan vajdasági helységben (nagyobb falvakban is) nyitották meg kapukat ezek az új keletű középiskolák, ahol előzőleg nem volt középiskola. Ez a nemzetiségi tagozatok számának hirtelen növekedését vonta maga után.”

„A korábbi középiskolák első és második osztályának létszámához képest a magyar nyelven tanulók száma 50,6%-kal, a szlovák nyelven tanulóké 407,7%-kal, a román nyelven tanulóké 227,8%-kal és a ruszin nyelven tanulóké 226,7%-kal növekedett. A megteremtett feltételek szemszögéből nézve elmondhatjuk, hogy az egységes középfokú oktatás és nevelés valamennyi tanuló számára csaknem teljes egészében biztosítja az anyanyelven való tanulást.”⁶ Magyar tannyelvű oktatást 38 iskolában szerveztek.

Az 1976/77-es tanévben a magyar nemzetiségű tanulók száma ebben a két osztályban 5584 volt, a pedagógusoké pedig 672. Aztán a létszám némileg még emelkedett, majd 1981-től enyhén csökkent.

Az 1982/83-as tanévben 5130-at tett ki, a pedagógusok létszáma viszont 470-re csökkent. A szlovák tanulók létszáma emelkedett, a románoké és ruszinoké kisebb mértékben csökkent.

Az 1983/84-es tanévben a magyar tanulók száma 4960 volt. Ez a létszámcsökkenés jórészt a beiratkozók (továbbtanulók) százalékarányának csökkenésével magyarázható.

A *hivatásirányú oktatás terén*, tehát a harmadik és negyedik osztályban a nemzetiségi oktatás szempontjából nem alakult ilyen kedvezően a helyzet. Az 1984-es vajdasági statisztikai közlöny adatai szerint: az 1978/79-es tanévben ennek az oktatási fokozatnak a 39 821 tanulója közül 3729-en tanultak magyar nyelven (a 28 alapszakma közül 20 alapszakmában), az 1982/83-as tanévben ez a létszám kb. 12%-kal csökkent.

Az 1986/87-es tanévben a működő 102 oktatási központ közül 22-ben folyt magyar tannyelvű oktatás és a magyar nemzetiségű tanulók száma 2567 volt.

A következő tanévtől a középfokú oktatásban jelentős változások következnek be, amit hivatalosan az oktatási rendszer tökéletesítésének neveznek. A nemzetiségi tanulók létszáma az újból egységesített (vagy összevont) négyosztályos középiskola I. osztályában az 1987/88-as tanévben a következőképpen alakult: a magyar nyelvű oktatásra 2290 tanuló iratkozott be, a szlovák nyelvre 76, a románra 38 és a ruszin nyelvű oktatásra 41.

A hivatásirányú oktatás (szakmai képzés) terén tehát bizonyos fokú stagnálás és visszaesés következett be. Ennek egyik alapvető oka a szakmai profilok – foglalkozási ágazatok „felaprózása” (eredetileg 278 képzési profilt állapítottak meg, majd ezt a számot csökkentették; jelenleg kb. 300 képzési

profil létezik, de ez felöleli a háromosztályos, főleg kisipari szakmákra felkészítő képzési fokozatot is). Ezáltal gyakori jelenség volt (és maradt) a nemzetiségi tanulók szóródása: sok esetben nem iratkozott be a törvény által megszabott minimális számú (15) tanuló, akik azonos nyelven kívántak tanulni és azonos szakmát választottak. Ezáltal a nemzetiségi tagozatok kialakítása igen komoly akadályokba ütközött és ütközik továbbra is. Ahol ezt a kérdést rugalmasabban kezelik, némi javulást értek el.

A legutóbbi adatok, amelyeket a Tartományi Pedagógiai Intézet tavalyi elemzése közöl, eléggé elgondolkoztatóak: a magyar nemzetiségű tanulók 61,65%-a folytatja középiskolai tanulmányait anyanyelvén. A szlovák tanulók esetében ez mindössze 10,01%-ot, a románoknál 9,50%-ot, a ruszinoknál pedig 19,52%-ot tesz ki.

Az előző évekhez viszonyítva különösen a szlovák, román és ruszin tanulók esetében ez jelentős visszaesést jelent. Ezért ezen a téren jobb feltételek biztosítására van szükség.

Kétségtelen, hogy itt egy átmeneti állapotról van szó, amely az újabb reformhullám következtében alakult ki. Biztató, hogy az illetékes szervek idejekorán felfigyeltek rá.

A személyi és tárgyi feltételek biztosítása

A nemzetiségek nyelvén folyó általános képzés és középiskolai oktatás számára mindenekelőtt megfelelő személyi feltételeket, szakmai és pedagógiai szempontból jól felkészített és az anyanyelvét is tökéletesen beszélő pedagóguskádert kellett és kell biztosítani. Ennek érdekében az oktatásirányítási szervek már 1945-ben megindították a magyar nyelvű tanítóképzést a szabadkai tanítóképzőben (1945 és 1971 között itt 2037 tanító szerzett oklevelet), majd egy rövidebb időszakban (az ötvenes évek elejéig) Újvidéken is működött magyar tannyelvű tanítóképző.

1958-ig magyar nyelven csak nyelv- és irodalomszakos általános iskolai tanári képesítést lehetett szerezni az Újvidéki Tanárképző Főiskolán. A Hungarológiai Intézet megnyitásával lehetőség nyílt középiskolai anyanyelvszakos tanárok képzésére is. A nemzetiségi tannyelvű pedagógusok képzése a többi tanszéken szerbhorvát nyelven folyt, ami nem segíthette elő a nemzetiségi tagozatokon dolgozó pedagógusok anyanyelvi műveltségének fejlesztését, főként pedig a szakkifejezések megfelelő elsajátítását. A továbbképzési rendszer fogyatékosságai, valamint a nemzetiségi nyelveken folyó pedagógus-továbbképzés háttérbe szorulása (kivételt képez a magyarszakos tanárok és némileg a tanítók anyanyelven folyó időleges továbbképzése) tovább rontották az egyébként sem rózsás helyzetet. Bizonyos fokú javulást hozott az 1969–1976-ig működő Szabadkai Tanárképző Főiskola, amelyen három szakon (matematika, fizika–vegytan és szerbhorvát, illetve magyar nyelv, mint „nem-anyanyelv”) folyt (magyar nyelven is) tanárképzés az általános iskolák számára. 1971-től az Újvidéki Egyetem Bölcsészeti Karán a tanári pályára készülő magyar nemzetiségű egyetemi hallgatók számára lehetővé tették (ebbe

az akcióba aztán a Természettudományi Kar is bekapcsolódott), hogy a pedagógiát, pszichológiát, szociológiát (és az öngazgatású szocializmus elnevezésű tantárgyat), később pedig a politikai gazdaságtant és a honvédelmet is anyanyelvükön hallgassák, és ezekből a tantárgyakból magyar nyelven is vizsgázzanak. Ez egyben hozzájárult anyanyelvi műveltségük (beszédképességük) tökéletesítéséhez és a megfelelő szakkifejezések elsajátításához. A tanárképzés és továbbképzés terén azonban még mindig sok a pótolnivaló.

A *tárgyi feltételek* biztosítása közül elsősorban a *tankönyvellátást* említjük. Vajdaság Tankönyvkiadó Intézete, mint ismeretes, öt nyelven ad ki tankönyvet, kézikönyvet és más taneszközöket (forrásmunkákat). Csak 1975 és 1978 között 1016 tankönyvet adott ki, öt nyelven. Az általános iskolák ellátásában ezen a téren csak kisebb hiányosságok tapasztalhatók (kisebb-nagyobb késések a nemzetiségi oktatás tankönyvellátásában), a kézikönyvek kiadása azonban elég sokat várat magára.

A középiskolai tankönyvellátás már évtizedek óta nagy nehézségekkel küszködik. A hetvenes évek derekától megindult reformmozgalom gyakori változásai pedig csak súlyosbították a helyzetet. Erre a szakirányú oktatás tartományi érdekközösségének egy 1979-ben készült felmérésében is világosan rámutattak. Különösen a szaktantárgyak tankönyvellátása hiányos. Mivel 2–3 évvel ezelőtt ennek a kérdésnek a megoldását is főleg a Tankönyvkiadó Intézetre ruházták, a közeljövőben fokozatos javulás várható, bár a lemaradást nehéz lesz pótolni.

Feltétlenül szükség volna a helyzet átfogó felmérésére és a tevékenység további kiszélesítésére (tanári kézikönyvek, feladatlapok stb. kiadásával).

Felsőoktatás

Jánosi Gábor A nemzetiségek anyanyelvű képzésének lehetőségei Jugoszláviában című 1976-ban megjelent tanulmányában⁷ adatokat közöl a főiskolákon, művészeti akadémiákon és egyetemi karokon tanuló nemzetiségi hallgatók számának növekedéséről az 1961–1969-es időszakban (az 1968/69-es tanévben a 12 652 nemzetiségi hallgató közül 3052 volt magyar nemzetiségű). Ugyanakkor rámutat arra az aránytalanságra, amely a nemzetiségek képzettségi szintje terén volt tapasztalható a jugoszláv átlaghoz viszonyítva. (210. l.)

Ez és az előállt szükségletek megfelelő intézkedéseket igényeltek. 1954-ben megalakult az Újvidéki Egyetem, s ezáltal a nemzetiségi tanulók továbbtanulási lehetőségei is kedvezőbbek lettek. A helyzet mégiscsak lassan javult, sőt időnként némi visszaesés következett be. Így az 1970/71-es tanévben (a Szövetségi, illetve Tartományi Statisztikai Intézet adatai szerint) a magyar hallgatók száma 2529, ebből Belgrádban 478, Újvidéken pedig 2051 tanult.

Jugoszláviában és Vajdaságban (is) az egyetemi és főiskolai hallgatók száma 1979-ig állandóan növekedett (ekkor 447 808 egyetemi hallgató volt hazánkban). Ezt követően számuk fokozatosan csökken (1982-ben 386 356-ra, ebből 34 965 Vajdaságban tanult). Az Újvidéki Egyetemen 1981 és 1986 között a hallgatók száma 28%-kal csökkent.

A magyar nemzetiségi hallgatók száma Vajdaságban az 1975 és 1986 közötti időszakban a következőképpen alakult: az 1975/76-os tanévben 3563, ami az összlétszám (37 371) 9,5%-át tette ki (ugyanakkor 284 román, 287 ruszin és 489 szlovák hallgató iratkozott be). Az 1979/80-as tanévben (a létszámcúcs évében) számuk 4364-re emelkedett, ami az egyetemi és főiskolai hallgatók összlétszámának (43 135) 10,1%-át tette ki. Az 1986/87-es tanévben a magyar ajkú hallgatók száma 2876-ra csökkent, ami az összlétszám (30 200) 9,5%-át tette ki. Ebből 804 a főiskolákon, 2043 pedig az egyetemi karokon és a Művészeti Akadémián folytatta tanulmányait. Legtöbb magyar nemzetiségű hallgató a közgazdasági karra iratkozott be (475).

Ebben a tanévben 299 román, 272 ruszin és 438 szlovák hallgató iratkozott felsőoktatási intézménybe.

Ezeknek az adatoknak a mérlegelésénél feltétlenül figyelembe kell venni, hogy bizonyos számú hallgató a nemzetiségek soraiból Belgrádban, Zágrábban és más egyetemi városban folytatja tanulmányait, vagy a neki megfelelő tan nyelvű külföldi egyetemen tanul. A lakosság és az egyetemi hallgatók szám arányához (összlétszámához) viszonyítva arányuk mégsem tekinthető kielégítőnek.

Az okok között – mi gátolja őket tanulmányaik folytatásában – kétségtelenül szerepet játszanak a nyelvi akadályok és gátlások is. Ennek enyhítésére egyes vajdasági főiskolákon és egyetemi karokon a hetvenes évek elejétől (helyenként előbb is) az ún. „szabadkai gyakorlat” különböző változatait alkalmazták. Közben (1973-ban) a szabadkai tanítóképző és az újvidéki óvónőképző főiskolai rangú pedagógiai akadémivá alakult át, és itt a magyar nyelvű oktatás azóta is zökkenésmentesen folyik.

A Szabadkai Közgazdasági és Építészeti Kar, az Újvidéki Jogi Kar, a Szabadkai Műszaki Főiskola, valamint a nemrég megszűnt Építészeti Főiskola élen járt és jár a kétnyelvűség meghatározott formáinak kialakításában: a hallgatóknak lehetőséget nyújtanak, hogy bizonyos tantárgyak előadásait magyar nyelven hallgassák s itt a gyakorlatokat is rendszerint ezen a nyelven szervezik meg, és a vizsgáztatás is anyanyelvükön folyik. Főleg tanulmányaik első fázisában nyújtanak számukra ilyen lehetőségeket, rendszerint úgy, hogy külön nemzetiségi csoportok alakulnak. A nevelési és oktatási törvény előírja, hogy Vajdaságban minimálisan 30 nemzetiségi hallgató számára, akik tanulmányait anyanyelvükön kívánják folytatni, az egyetemi karok és főiskolák kötelesek azon a nyelven (is) megszervezni az oktatást (természetesen, a feltételektől függően). Egyes karokon (pl. a természettudományin) és intézetekben (Történelmi Intézet stb.) kisebb létszámú hallgató számára is meghatározott tantárgyakból megszervezik az anyanyelvi oktatást (időnként még 5 ilyen igényt kinyilvánító hallgató számára is), ami kellő rugalmasságról tanúskodik.

Már az 1977/78-as tanévben Szabadkán 3 főiskolán, 2 egyetemi karon és a természettudományi kar kihelyezett tagozatán, Újvidéken pedig 1 főiskolán és 5 egyetemi karon, valamint a Művészeti Akadémián több mint 800 hallgató folytatta (részben vagy teljes egészében) tanulmányait magyar nyelven. Az Újvidéki Bölcsészkaron, valamint a zombori és a verseci pedagógiai főiskolán szlovák, román és ruszin tannyelvű oktatást szerveztek.

Ezzel az akcióval párhuzamosan Szabadkán és Újvidéken sor került 16 lektorátus alakítására, amelyek segítségével az 1978/79-es tanévben 463 magyar, 16 szlovák, 23 ruszin és 11 román nemzetiségű hallgató igyekezett a megfelelő szakterminológiát anyanyelvén is elsajátítani.

Ezek a nemzeti, és azon belül a nyelvi egyenjogúságot szorgalmazó törekvések pedig csak a nemzetiségi nyelveken tökéletesen beszélő oktatói káderrel válthatók valóra. Ezenkívül szükség volt (és van) külön tankönyvek és kézikönyvek kiadására is, ami nagyobb pénzeszközöket igényel. Az e téren tapasztalható hiányosságok rendszerint nem az eszközökön, hanem a helyenként megnyilvánuló passzivitáson és a nyílt vagy burkolt ellenálláson múltak. Erre a VKSZ TB Elnökségének a szocialista öngazgatási nemzetiségi viszonyok fejlesztésével foglalkozó bizottsága már idézett 1980-ban készült tájékoztatója is világosan rámutat (32. l.).

Az Újvidéki Egyetem 1556 tanára közül az 1983/84-es tanévben, beleértve a munkatársakat is, 198 (12,7%) volt magyar nemzetiségű, a 360 főiskolai pedagógus közül pedig 79 (21,9%). Eszerint az egyetemi tanárok és munkatársak, de különösen a főiskolai tanárok nemzetiségi összetétele (magyar vonatkozásban) kedvezőbb volt, mint a hallgatók nemzetiségi összetétele.

A felsorolt adatok egészében véve arra utalnak, hogy Vajdaságban és Jugoszláviában az oktatásirányítási szervek és a társadalmi-politikai szervek megfelelő lépéseket tettek a főleg nagyobb létszámú nemzetiségek nyelvén folyó oktatás megszervezésére a felsőoktatásban. Ugyanakkor minden állampolgárunk előtt, nemzeti hovatartozásra való tekintet nélkül nyitva álltak és állnak az egyetemi karok és főiskolák kapui: minden ifjú és felnőtt, aki megfelelő feltételekkel (végzettséggel) rendelkezett, rendes vagy távhallgatói minősítésben bekapcsolódhatott az oktatás legmagasabb fokozatába.

A nemzetiségek nyelvén folyó oktatás *kiszélesítésére* feltétlenül szükség van, és ezen a téren még elég sok a kiaknázatlan lehetőség. Az anyanyelvet nem tökéletesen beszélő, a szakkifejezésekkel küszködő mérnök, orvos, közgazdász, de különösen tanár (ilyenekkel a tévén és a rádióban elég gyakran „találkozunk”) nem valami jó fényt vet oktatási rendszerünkre, valamint az ilyen szakemberek anyanyelvi műveltségére. Tennivaló tehát akad: mindenekelőtt az egyéneken rejlik ellenállást, tévhitet, ferde nézeteket kellene kiküszöbölni.

A jövőben a meglévő, az elért szint és lehetőségek mellett, új szervezeti formák kialakításával lehetne még jobban előre vinni a nemzetiségek nyelvén folyó képzést a felsőoktatásban. A hangsúlyt továbbra is a pedagógusképzésre – a pedagógusok anyanyelvi képzésére – kellene helyezni. Ez nyomatékosan vonatkozik az egyetemi és főiskolai oktatók anyanyelvi képzésére is, akik a jövő nemzedékeit anyanyelvük tisztaságának megőrzésére és anyanyelvi műveltségük állandó gyarapítására leghatékonyabban saját példamutatásukkal nevelhetik.

Összegezőképpen megállapíthatjuk, hogy Vajdaságban a nemzetiségek nyelvén folyó oktatás és nevelés – beleértve az iskoláskor előtti is – az utóbbi négy évtizedes időszakban jelentős fejlődésen ment keresztül, amely azonban nem volt mentes a stagnálástól és időnkénti (helyenkénti) visszaesésektől sem.

A felsorolt mutatók mögött a nemzetiségi oktatás különböző mennyiségi és

minőségi változásai és sajátosságai húzódnak meg. Dialektikus gondolkodásmódra van szükség ahhoz, hogy a tények és tényezők közötti összefüggéseket felfedjük. A mennyiségi és minőségi elemek összefonódása, kölcsönhatása, valamint az egyes folyamatok és szervezeti formák (oktatási fokozatok) összekapcsolódása és különválása (vagy inkább: elkülönülése) gyakran egyidejűleg megy végbe – az adott környezeti feltételektől függően.

Mint minden emberi tevékenységnél, itt is alapvető fontosságú a hatékonyság kérdése. Miképpen hat mindaz, ami ezen a téren oktatási rendszerünkben mindennapos gyakorlattá vált a tanulók személyiségének alakulására és külön a nemzetiségi tanulók tudatformálódására? Legfőképpen: hogyan alakul és fejlődik anyanyelvi beszéd- és íráskészségünk? Milyen viszonyulási- és kapcsolatrendszer alakul ki bennük anyanyelvük iránt, illetve saját nemzetük és a velük együtt élő más nemzetek és nemzetiségek iránt? Hogyan fogják fel nemzetiségi helyzetüket és voltukat? Mennyiben készek és képesek a nemzeti egyenjogúság elvét önmagukra és másokra vonatkozólag érvényesíteni? Milyen elvárásokat, követelményeket támasztanak ebből a szempontból önmagukkal és másokkal szemben?

Megannyi összetett, igen időszerű, de még mindig nem eléggé tanulmányozott kérdéskomplexum. Megfogalmazásukkal máris az egyszerűbbnek tűnő oktatói (tanítási-tanulási) tevékenységből a bonyolultabb nevelői – személyiségformálói – tevékenység „mezejére” lépünk. Bár dialektikusan egymásba fonódó oktató-nevelő munkáról beszélünk, az utóbbit – a nevelést – rendszerint nem fogjuk fel és taglaljuk kellő elmélyültséggel. Pedig a kettő csak együttvéve vezethet el az elvárható és elfogadható hatékonyságig, ami ebben az esetben különös jelentőségű.

Ezért a további tennivalók közül a helyzet és a fejlődés átfogóbb, a személyiségformálás megfelelő aspektusait is magába foglaló tanulmányozását szorgalmazzuk. Ehhez mindenekelőtt egy korszerű, a számítógépes adatgyűjtést és feldolgozást is igénybe vevő *tájékoztatási rendszer* kiépítésére volna szükség, amely az oktatásban kialakuló információrendszer szerves részévé válna. A szükséges adatok és információk beszerzése, összegyűjtése és tudományos igényű feldolgozása nélkül manapság aligha lehetséges a helyzet, a problémák, az akadályok tárgyilagos feltárása és diagnosztikus értékelése. A prognózist és a fejlesztési célok, stratégiák meghatározását, kimunkálását csak megbízható adatbankokra lehet alapozni.

Ezáltal a Tartományi Pedagógiai Intézet és a községközi pedagógiai intézetek is megbízhatóbb adatokhoz, információhoz jutnának, ami lehetővé és szükségessé tenné számukra az e téren végbemenő fejlődés állandó követését és a helyzet időnkénti alapos elemzését. A sürgős, halaszthatatlan intézkedések közül kiemeljük még: a pedagógusképzés szélesebb körű megszervezését a nemzetiségek nyelvén és a kiadói tevékenység, különösen a tankönyvellátás fejlesztését, s az egyenlőség elvének tökéletesebb megvalósítását.

A szükséges személyi és tárgyi feltételek megteremtése lehetővé teszi, hogy a nemzetiségi iskolákban és tagozatokban is teljes mértékben kibontakozzék a *magasabb minőségi szint és a nagyobb hatékonyság* elérésére való törekvés.

Ez feltételezi az együttműködés és kapcsolatrendszer kiépítését és tökéletesítését minden szinten és minden célszerű irányban. A nemzetiségi iskolák és tagozatok fejlesztése csakis az itt élő nemzetekkel és (más) nemzetiségekkel való összefogásban valósulhat meg.

A problémákkal való nyílt és őszinte szembenézés, ami társadmunkra eddig is jellemző volt, és a nemzetiségi oktatással járó terhek vállalása, az elfogadott elvek, az alkotmányos és törvényes előírások következetes betartása, kétségtelenül a fejlődés meggyorsításához, valamint az akadályok elhárításához vezethet.

Jegyzetek

- ¹ A nemzetiségi tanulók anyanyelvi oktatásának helyzete VSZAT-ban, 1972.
- ² A magyar nemzetiségi tanulók anyanyelvi oktatása, Létünk, 1972/5.
- ³ Lásd erről bővebben az *Anyanyelv – Államnyelv* kötetből Tóth Lajos, Satai Pál és Horváth Mátyás tanulmányának idevonatkozó részeit: 247-272. és 307-310. l.
- ⁴ A középiskolákra vonatkozó adatokat a Tartományi Közoktatásügyi Tanács 1972-es elemzéséből vettük.
- ⁵ A szerbhorvát nyelv elsajátítása homogénebb nemzetiségi vidékeken komoly problémát képezett, bár a nemzetiségi tanulók azt rendszeresen tanulták.
- ⁶ A Vajdaság SZAT-ban élő nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságának és szocialista együvé tartozásának fejlődésével összefüggő eszmei-politikai kérdések. Újvidék, 1980. 29. l.
- ⁷ Anyanyelv – Államnyelv, 205. l.

Irodalom

- Anyanyelv – Államnyelv. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1976.
- Rehák László: Kisebbségtől a nemzetiségig. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1978.
- Ostvarivanje nacionalne ravnopravnosti u oblasti vaspitanja i obrazovanja. Pedagoški institut Vojvodine, Novi Sad, 1977.
- Pataki, Stjepan: Általános pedagógia. Újvidék, 1952.
- Dávid András: A különböző nemzetiségű tanulók egységes nevelése közös tartalmak alapján az étellel, társadalommal és a nemzetek közötti viszonyokkal kapcsolatos nézetek kialakításában. Oktatás és Nevelés, 1977/20. 9-20. l.
- Jánosi Gábor: Az általános képzés Jugoszláviában a számadatok tükrében. Oktatás és Nevelés, 1977/20, 203-216. l.
- Dvadesetpet godina univerziteta u Novom Sadu, Forum, Novi Sad, 1985.
- Tóth Lajos: A magyar nemzetiségi tanulók anyanyelvi oktatása. Létünk, 1972/5., 7-21. l.
- Tóth Lajos: Szabadka mint iskolaközpont – a múltban és jelenben. Létünk, Évkönyv Szabadkáról, 1985. Forum, Újvidék
- A Vajdaság SZAT-ban élő nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságának és szocialista együvé tartozásának fejlődésével összefüggő eszmei-politikai kérdések, Forum, Újvidék, 1980.

Berkes L.–R. Babin–Gál Gy.–G. Gulka–Sátaí Pál: A többnyelvű pedagógiai tevékenység a különböző nemzetiségűek közös oktatásának és nevelésének formája. Oktatás és Nevelés, 1977/23., 33–46. l.

Egyéb adat- és információforrások

- Osnovne i srednje škole – Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1954.
Uspeh i kretanje učenika i studenata u školama. PZS, Statistički bilten, Novi Sad, 1982.
Izbor statističkih podataka o ostvarivanju ravnopravnosti, bratstva i jedinstva i socijalističkog samoupravnog zajedništva naroda i narodnosti. Pokrajinski zavod za statistiku, Novi Sad, 1984.
Razvoj visokog školstva 1965–1984. Pokrajinski zavod za statistiku, Novi Sad, 1985.
Visoke škole 1980/81–1986/87. Pokrajinski zavod za statistiku, Novi Sad, 1987.
Društveni i ekonomski razvoj SAP Vojvodine 1980–1984. Pokrajinski zavod za statistiku, Novi Sad, 1985.
Izveštaj o ostvarivanju nacionalne ravnopravnosti u vaspitanju i obrazovanju. Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje, nauku i kulturu. Novi Sad, 1979.
Obuhvat učenika nastavom na jezicima naroda i narodnosti i učenja jezika društvene sredine u osnovnim i srednjim školama u SAP Vojvodini. Novi Sad, 1987.
Pedagoški zavod Vojvodine

Rezime

Obrazovanje učenika – pripadnika narodnosti na maternjem jeziku u Vojvodini
Bitni momenti i karakteristike razvoja u toku protekle četiri decenije

U uvodnom delu svoje studije autor ističe aktuelnost i složenost tretirane problematike, navodeći neke osnovne podatke iz početka pedesetih godina, na osnovu kojih se postignuti napredak upoređuje sa stanjem iz 1938/39. godine u predratnoj Jugoslaviji.

Zatim autor prikazuje ustavne i zakonske propise kojima je u Jugoslaviji i u Vojvodini u proteklih decenijama regulisano pravo narodnosti na obrazovanje na maternjem jeziku. Izuzev jednog prednacrtā zakona iz 1958. godine, na tom polju uočava se principijelnost i doslednost u obezbeđivanju mogućnosti narodnostima da se obrazuju na svom maternjem jeziku, te da tako upoznaju i svoju nacionalnu kulturu.

U sledećim poglavljima (na osnovu podataka iz statističkih izvora i zvaničnih analiza) daje se pregled razvoja na tom polju, počev od osnovnog, pa sve do višeg i visokog školstva u Vojvodini. Težište se stavlja na kretanje broja učenika i nastavnika pojedinih narodnosti (Mađara, Slovaka, Rumuna i Rusina) u određenim periodima. Često se konstatuje da je njihov broj u osetnom opadanju, što je delimično posledica opšteg opadanja broja učenika u osnovnom i srednjem obrazovanju u jugoslovenskim i vojvodanskim razmerama. Određeni procenat učenika iz redova narodnosti pohađa nastavu na srpskohrvatskom jeziku, što je u manjoj meri i objektivno uslovljeno. U osnovnom obrazovanju se to delimično nadoknađuje ili ublažuje uključivanjem jednog dela tih učenika u negovanje maternjeg jezika.

U srednjem obrazovanju procenat učenika iz redova narodnosti koji nastavu pohađaju na svom maternjem jeziku – izuzev prva dva razreda zajedničkog srednjeg obrazovanja u prošlosti – znatno je manji. Jedan od važnih uzroka tome je „usitnjenost“ tj. velik broj obrazovnih profila. Autor u vezi sa tim ističe pozitivan primer nekih sredina u kojima je elastičnom primenom slova zakona omogućeno formiranje određenih odeljenja sa nastavnim jezikom pojedinih narodnosti i ispod propisanih normi.

Relativno manji procenat svršenih učenika srednjih škola se uključuje u više i visoko obrazovanje. Da bi i ti stupnjevi bili privlačniji i pristupačniji za njih, na nekim fakultetima i višim školama omogućeno im je da predavanja iz pojedinih predmeta slušaju na svom maternjem jeziku, dok su na nekim fakultetima osnovani i lektorati za njih. No, na tim stupnjevima ima još dosta neiskorišćenih mogućnosti na tom planu.

Na kraju se navode određeni predlozi i sugestije za dalje unapređivanje stanja i pravilnog usmeravanja razvoja kao što su:

- potreba za naučnim praćenjem i proučavanjem stanja i razvoja,
- izgrađivanje potpunijeg sistema (i prakse) informisanja svih zainteresovanih subjekata, i
- obezbeđivanje nastavnčkih kadrova koji potpuno vladaju jezikom svojih nastavnih predmeta i koji mogu biti nosioci realizacije nacionalne ravnopravnosti u obrazovanju.

Summary

Education in Native Language for Nationalities in Vojvodina – Outstanding Development Moments and Characteristics of the Last Four Decades

In the introduction of the study the author points out the actuality and complexity of the problems, giving information from the beginning of the fifties, which serve as a basis for the comparisons made between the achieved progress and the condition from 1938 in the prewar Yugoslavia.

A survey of the constitutional and legal regulations is given afterwards, which guaranteed the rights of the nationalities in Yugoslavia in the passed decades to be educated in their own native languages. With the exception of the first draft from 1958 a necessary consistency is noticed in providing opportunities for the nationalities to attend classes in native languages as well as to be acquainted with their own culture.

The next chapters deal with the development achieved on this field based on a large number of statistical facts and official analysis, started with the elementary and secondary education up to the higher education in Vojvodina.

In the focus of the study stand the facts about the number of pupils and teachers, members of the nationalities (Hungarians, Slovaks, Rumanians, Ruthenians) in certain periods of development. It is often stated that the number noticeably decreased partly due to a general declination of the pupils in the elementary and secondary education in Vojvodina and Yugoslavia. A certain percentage of the pupils from the rank of the nationalities attend classes in serbocroatian – a fact to some extent determined by objective conditions. These conditions are in the elementary education partly reduced or substituted by including a number of pupils to cherish their native language. The percentage of the pupils from the nationalities in the secondary education, attending classes in their native languages are, with the exception of the first two grades of common secondary education in the past, considerably reduced. The main cause of this lays in the “partialisation” or increased number of educational profiles. The positive examples of

some environments are pointed out, where owing to a flexible application or the law, possibilities were given to form classes where education could be carried out in the native languages of certain nationalities.

The actual problem on the level of higher education is in relatively less percentage of pupils who finished the secondary education and now attend the universities. To make higher education attractive and accessible a few universities give possibilities for the students to attend some classes in native language, at the same time establishing instructorships for that. However, there are a lot of unused possibilities left on this level of education.

At the end the author gives certain suggestions for further improvement and development of the conditions in this field. Here we emphasize the following ones:

- There is a need for a scientific research and study of the conditions and development.
- It is necessary to create a complete system (and practice) of information for all subjects interested in this matter.
- It is important to establish a teaching staff competent to carry out the education in the native languages of the members of the nationalities, and at the same time responsible for the national equality in the education process.

Bori Imre

A „VALÓSÁG TÚLSÁGOS SZERETETE”

(A MAGYAR NATURALIZMUSRÓL)

Az 1880-as években a naturalizmus központi kérdése a magyar irodalomnak. Nem mindent elsöprő vihként tört a szellemi életre, hanem jótékony zápora permetezte az elméket, s befolyásolta az ízlést, hatott világszemléletre és erkölcsi felfogásra egyaránt. Főképpen pedig felszabadító hatással volt azokra, akik írói pályájukat akkoriban kezdték, és első kísérleteikkel is a naturalizmus mellett tettek hitet.

Szinte mindent tudni lehetett róla akkor már: előkészítette a tudományos gondolkodás, hiszen annak a *Budapesti Szemlé*nek olvasói, akik Péterfy Jenő Zola-recenziójában Claude Bernard nevét olvasták, azok már 1865-ben is találkoztak a francia orvostudós nevével. Ott ismertették Claude Bernard-nak *Az élettani tudományok előhaladásáról* című munkáját és írták: „Mihelyt a kísérleti módszernek egyetlen céljával a közel fekvő okok vannak elfogadva, nincs többé sem materialismus, sem spiritualismus, sem élettelen, sem élő anyag; nincs egyéb csak természeti tünemény, melynek meg kell határozni föltételeit, más szókkal megismerni a körülményeket, melyek, e jelenségekkel viszonyban, a közel fekvő okok szerepét játsszák. Minden tudománynak, mely a kísérleti módszert használja, rendszerellenesnek kell lennie.” A tudománytörténeti megállapítás szerint ugyanis „az egzakt tudományok szakágait művelők eszményképe: Claude Bernard” volt, és igazság gyanánt a „szisztematikus módszerrel, a szabatosan ellenőrzött kísérletekkel, a szigorú pontossággal, bő tárgyismerettel bizonyított eredményeket fogadták el”. Hermann Ottó ezt a követelményt 1876-ban a pókfaunáról írott nagy művének bevezetőjében a következőképpen határozta meg: „A tárgyakat, viszonyaikat pontról pontra, területről területre kell, hogy kövessük, csak így juthatunk el a jelenségekben rejlő tanúságokhoz, az általános érvényű tételhez.”

A naturalizmus előtt is híre járt, és már az – akárcsak másutt a világon – a magyar irodalmi életet is megosztotta, lévén szó nem csupán esztétikai, hanem politikai és társadalmi kérdésekről is. Az első információk elutasítását sugallták, és az „eszményi szép” védelmét sürgették. Csiky Gergely 1879-ben Párizsban látta a naturalizmust a színpadon, és a Fővárosi Lapokat a következőkről tudósítja: „Pálinkagőz, rekedt rikácsolás, reszkető kezek, bután kime-

redt szemek, összeverődő térdek, görcsös lihegés, állati hörgés, szenny, rongy, szemét, lelki fekélyek mind takaró nélkül, testi nyavalya vonaglása, hörgése, verejtéke, meztelen nyomor, csupasz aljasság, a szigorú, kérlelhetetlen, igazságot nem ismerő, elégtételt nem adó valóság, állattá sülyedt ember élete a sárban – lehet iszonyú, megrendítő, tanulságos, de nem szép; és ha beront a térre, mely az eszményi szép kultuszának van szentelve, erős bizonyítvánnyal kell igazolnia jogosultságát, hogy a régi tulajdonossal megosztozkodhatik birtokán.” Nem véletlen, hogy az első magyar naturalista művek még el sem készültek, a naturalizmusellenes kampány már megkezdődött, többek között a vidéki sajtóban, amelynek szerepe különben jelentős volt a naturalizmus eszmevilágának terjesztésében. A francia irodalmi példák önmagukban is provokálták a szemlélőket, a tapasztalatok pedig sejteni engedték a magyar irodalmi fejlemények jellegét. „A művészet Franciaországban egy félszázad óta mindinkább lemondva az eszményítésről, úgyszólván belebolondult a valóságba s mai napság legfőbb gondja, hogy azt aprólékos pontossággal s növekvő szabadsággal leírja – kezdi fejtegetéseit a ma már feledésbe merült Végh Artur, a Carlyle-fordító, 1883-ban *A finom érzék a művészetben* című tanulmányában. Az e fajta leírásban fokozatosan sülyedt a nemesről a családiásra, majd a közönségesre, a gorombára, a nemtelenre s nemsokára a kifejezhetetlen előtt fogja magát találni... Végre, a fejlődés új momentumaként, úgy gondolák, hogy ha a valóság a művészet valódi tere, nem kell megfélemlkezni a legsilányabb tárgyakról s a legaljasabb lényekről se, melyek szintén megérdemlik, hogy velök foglalkozzunk.” Végh Artur állítja azt is, hogy a naturalisták túlságos valóságszeretete az, amely „ma megbotránkoztat túlkapásaival”. A korabeli sajtó alaposabb tanulmányozása az adatok sokaságával bizonyítaná, a naturalizmus térhódításának milyen gazdag folyamatai játszódtak le a magyar irodalomban, milyen gyorsan szívódott fel eszmevilága (a negatív minősítések segítségével is) az irodalmi és az olvasói köztudatba. E sajtó egyetlen szegmentuma, az ebből a szempontból már feltárt erdélyi is az adatok bőségével lep meg. De emlékeztethetünk a Magyar Salonnak arra a jellemzésére is, amelyet Dersi Tamás adott: „Irodalomelméleti tanulmányai Zolára és egy nem túl magas színvonalon értelmezett naturalizmus-felfogásra hivatkoztak leggyakrabban, anélkül, hogy ezt az irányzatot elvszerű következetességgel igyekeztek volna hazai talajba ültetni. Általában jellemző, hogy a Magyar Salon inkább informált, mint állást foglalt.”

A naturalizmus e korai időszakában Asbóth János volt talán az egyetlen a magyar irodalmi közéletben, aki – ha nem is helyeselte –, a naturalizmus megjelenését törvényszerűnek látta. Amikor az általános irodalmi mozgástörvények felett tart szemlét, pontos és megbízható az interpretációja. Tudja tehát, hogy a „latens romantika és phantastika a realizmusban az egész iskolák sorsával közös”, s mi több, azt is rögzíti, hogy éppen „ez képezi az átmenetet a romantikától a legújabb naturalizmushoz”, még ha ezt a folyamatot nem is lehet könnyen észlelni. Az irodalmi-művészeti irányok megjelenésének a „mekanizmusát” rajzolja fel, írja le, hogy bizonyítsa, a naturalizmus megjelenése sem kivétel:

„Mert bármi nagy zajjal lép fel valamely új iskola: az irodalmak is organice, oly finom átmenetekben fejlődnek, hogy soha sem lehet a határt pontosan

megszabni: »itt végződik ez az irány, itt kezdődik az új!« A határ inkább csak conventionalis, és az által támad, hogy a fejlődés bizonyos pontján öntudatra jut a nagy változás és azontúl öntudatosan teszik az emberek, amit öntudatlanul már régóta tettek, új theoróikát állítanak az új irány számára és megtámadják a régieket. Így, nem hogy egymást egy adott pillanatban felváltották volna, hanem lassanként mentek át egyik a másikba: a classicizmus fenséges, derült, nyugodt napfénye, a romantica görög tüze, a legújabb úgynevezett naturalizmus hideg villanyfénye, mely megdöbbenően éles világot, a napvilágnak hazug mását veti mindenre, amit eddig jótékony sötétség borított, amit eddig mindenki még önmaga előtt is titkolni igyekezett, mert sértette a legromlottabbnak is ízlését és szemérmét.”

Fejtegetése Mikszáth-kritikájának egyik legfontosabb gondolata 1881-ben, amikor *A tót atyafiak* megjelent, ugyanis szembe kellett néznie azzal a kérdéssel, hogy vajon Mikszáth Kálmán ifjúkori s oly népszerű novelláskönyve naturalista irányú-e, mert Mikszáth novelláiban is ott látható a romantika és a realizmus együttes jelenléte. Nem naturalista Mikszáth, állítja Asbóth János a kritikájában, de ő is ott van a „tisztá romantikából a tiszta realismusba” vezető úton, miközben a naturalizmus a realizmus elfajult formája, „mely csak akkor volna valóban naturalizmus, ha csak az aljas és az undok volna a világon”. A naturalizmusról még egy ízben szót ejt: akkor, amikor védi Mikszáthot az utánzás vádjától. Ő maga a Turgenyev, főképpen pedig az amerikai Bert Harte rokonának mondta a magyar író, de siet hozzátenni, hogy nem ezek utánzója ő, s elméletet is kanyarít magyarázatként. Szerinte az csupán a kérdés, hogy az író, az irodalmi mesterség tanulása közben az egyéniségének megfelelő íróról tanul-e, olyan író követ-e, aki nem mond ellent „nemzete jellemének”, s hogy megfelel-e az író „jelenlegi fejlődési viszonyainak”. Nos, a naturalizmus magyarországi térhódítását a fenti kritériumok alapján tartja problematikusnak: kora magyar világának nincs rokon vonása a kortárs francia társadalom életével:

„Bizonyára, ha valaki akármilyen sikerülten írna nálunk Zola-regényt, ez nem volna több mint experimentum, egyszerű utánzás. Mert ami megfelel a francia szellemnek és jelesen azon dispoziójának, melybe a harmadik köztársaság alatt jutott, az a mi szellemünkől és jelesen annak mostani dispoziójából, nemzeti életünk jelen stádiumából természetes úton egyáltalán nem fejlődhetnék.”

Tagadhatatlan, hogy a naturalizmus ellen hangoztatott erkölcsi vádak ellenében az Asbóth János felhozta társadalmiak külön figyelmet érdemelnek, hiszen azt állítja, hogy a magyar társadalom nem ért még a polgárosodásnak arra a fokára, amelyben a naturalizmus lehetséges és szükséges lesz. Bert Harte már igen. Zola még nem példája a magyar íróknak! Diagnózisa szerint azért, mert van már gyorsan fejlődő kultúra a társadalom bizonyos rétegeiben, ugyanakkor ezzel „közvetlen contactusban” adva van egy végsőkéig elmaradott világ is – patriarchális állapotok, primitív körülmények, s „olyan emberek, akik még egészen a természetéi, állapotok, melyekben nem a szabad emberi szellem uralkodik a leigázott természetén, hanem ellenkezőleg, a szabad természet ura még a hatalma alól fel nem szabadult embernek”. Hozzátehetjük a fentiekhez, hogy a naturalizmus elutasításának magyarázatát is ezekben a körülményekben kell keresnünk!

Az irodalomtörténész a művelődési élet más területein is észleli a naturalista felfogás térhódítását: „Haszonleső vállalatok nagy propagandát csinálnak a naturalista Zolának, s nemcsak az ő műveit terjesztik, hanem a többi naturalista regényt is. A Népszínházban 1882 júniusában Zolának két naturalista darabját is játsszák (*Nana*; *Pálinka*)...” (Kokas Endre) Joggal írja Sötér István, hogy az 1880-as években az új francia regény divatja kezdődött, amikor Flaubert és Zola műveit kezdik fordítani és ismertetni, főképpen „élénken kommentálni”. Vannak, akik „esztétikai mértéket” vesznek Zola műveiről, mások felháborodnak és elutasítják, kézenfekvő lesz tehát, hogy a naturalizmus eszméje mintegy benne volt a korszak levegőjében (Kokas Endre), mint ahogy majd két évtizeddel előbb a darwinizmussal telítődött, miként azt 1869-ben Dósa Dénes középiskolai tanár megfogalmazta, mondván: „A levegő Darwinizmussal van tele...” A Magyar Tudományos Akadémia sem kerülhette el a naturalizmussal való foglalkozást: pályakérdést tűzött ki *A modern realizmus a szépirodalomban* címmel, amelynek kézzelfogható eredménye Haraszti Gyulának *A naturalista regényről* című könyve lett. Az adatok „naprakész volta” éppen úgy jellemzi ezt a művet, mint az, hogy a szerző a „kor hivatalos magyar irodalmi álláspontját és ideológiai sáncait védte” (Köllő Károly). Az ideológiai sáncok pedig nemcsak az 1880-as, hanem az 1890-es években is erősek voltak, és az eszményítés hívei tovább dacoltak, mint akik nem akarják meglátni az új társadalmi és gazdasági viszonyok között élő embervilágot, végső fokon pedig azt, ami a kapitalizmus akár pozitív, akár negatív előjelű képződménye volt Magyarországon. A naturalizmus kiváltotta polarizálódási folyamat korra jellemző jelenség. S ha jellemző és fontos Lyka Károly deklarációja 1891-ből, ugyanolyan tanulságos gróf Apponyi Albert nyilatkozata is 1895-ből.

Lyka Károly *Modern művészet* című programírását az *Élet* című folyóirat közölte, amelynek Katona Lajos volt a szerkesztője, és feje is egyúttal egy naturalista színezetű értelmiségi körnek. Ebben a Lyka-írásban találjuk a következőket: „Józanul, tudományosan lát (ti. a modern művész), előtte nem libegnek álmokképek, nincsenek víziói, művészete valóban az új tudománynak a festészetre alkalmazott formája. Boncol, kutat, okokat keres és hatásokat figyel meg, de kritika nélkül áll a természet elé, nem bírálja meg, vajon az, ami előtte fekszik, megfelel-e valamely esztétikai szabálynak; veszi azt, amint az neki kínálkozik. Sőt veszi azt minden véletlenségeivel együtt, e véletlenségeket is a dologhoz tartozó organikus részeknek tekinti. Ennek analógiája megvan a modern orvostudományban, mely nem ismeri el az »abnormis«, »beteges« elnevezések jogosultságát, hanem azokat is természeti ágensek rendes hatásainak tudja be.”

Apponyi Albert a Kisfaludy Társaságban mondta el ellenvéleményét 1895-ben megtartott székfoglaló előadásában, ott, ahol őt esztendővel később Szász Károly majd a szecesszió ellen dörög. Apponyi Albert *Aesztetika és politika, művész és államférfiú* címmel értekezett. A naturalizmus elleni támadását a következőképpen vezette be:

„Ami a művészi alkotást a képzelemnek és a szívnek közönséges teremtményeitől megkülönbözteti, mindenekelőtt az igazság, az alkotásnak összhangja önmagával és tárgyának valóságával. Ha valami, hát akkor ez a tétel

a közmegegyezésnek tárgya. Ebben találkoznak azok az iskolák, melyek minden létezőnek utazását, tehát az undorítónak képét is bekebelezik a művészet körébe, és így a legriválisabb értelemben vett igazsággal beérik, és azok, amelyek a művészi igaznak fogalmát szűkebbre szorítják és kívülre még az erkölcsi jót is a szépnek követelményei közé sorozzák; ebben egyezik a legvadabb realizmus és a legfinomabb idealizmus és minden közbeeső árnyalat.” Majd a naturalizmus kitagadása következik: „Annyit azonban mégis meg kell mondanom, hogy éppenséggel nem vagyok a túlhajtott realizmusnak, legkevésbé pedig a modern naturalizmusnak híve; az undoknak festését nem tartom művészetnek, bármennyi technikai ügyesség nyilvánuljon is benne; a rútnek ecsetelését mint öncélt nem, – és csakis mint eszközt a szépnek tökéletesebb megértésére tartom esztétikailag megengedettnek...”

Ezzel kapcsolatban pedig egyik végkövetkeztetése az lesz, hogy a „rút magasabb értelemben véve nem is igaz”, mert eltér a „normális típusoktól”.

A naturalizmus azonban már túl volt a „rúton”, a *nyomorról* a századfordulón már tudják, hogy az társadalmi nyomor, s hogy a szépirodalom éppen a naturalizmusban találkozott a szocializmussal. Franz Mehring 1892–1893-ban azt szögezhetette le, hogy a „mai naturalizmus... az egyre hatalmasabban felárlángoló munkásmozgalom tükröződése a művészetben”. A magyar irodalomban Kádár Gusztáv tanulmánya a Magyar Közélet 1903. 8. (június 15-i) számában *Szépirodalom és szociálizmus* címen éppen erről akarja meggyőzni olvasóit. Nem írja le a naturalizmus terminus technicust, de nem hagy kétséget afelől, hogy mindvégig a naturalizmusról beszél, a „Flauberti iskoláról”, mely „új ösvényre tért és először boncolja és írja meg a maga valóságában az embert”.

Különbözik tehát ez az irodalom a régitől, az író is mindenekeelőtt a „jövő” embere, „jobban lát” és ami a leglényegesebb, azok az eszmék foglalkoztatják, „melyek még mélyen érlelődnek a kor emberében”, és az a társadalmi réteg, illetve osztály áll figyelme középpontjában, mely „elégedetlenkedik, küzd és az által előkészíti és lefoglalja a jövőt”. Axiómaszerűen írja Kádár Gusztáv: „minden kornak az irodalma egyszersmind a történelme az elkövetkezendő időknek”. Ezért kell, fejtegeti a tanulmány írója, az egyes korok irodalmának a másik korétól különböznie, ezért különbözik a jelen irodalma is az őt megelőzőtől, mégpedig abban, hogy az írók más körből veszik témájukat és más a feldolgozásmód is: a „meseszövést egész mellékesnek tartják, gondot reá egyáltalán nem fordítanak, a kerekdedséget, a befejezettséget nem tartják fontosnak, ami inkább előtérbe lép, az az ambíció: megírni az embert”. Azután pedig: „A kötött beszéd, a poézis jelentékenyen háttérbe szorult, a próza dominál mindenütt, de ennek is határozott iránya van. A kor regénye irányregény, drámája iránydráma. Mintha az írók sokkal komolyabbnak tartanák a kort, semhogy az irodalom a szórakoztatás eszköze legyen. Napjaink irodalma eszméket hordoz, gyökerét mélyen beereszti a mindennapi élet talajába, a szépirodalom hihetetlen terjeszkedést ölt, szaturálva van politikai, filozófiai eszméktől, sőt a közgazdasági eszméktől sem idegenkedik, tárgykörébe vonja azt is.”

Végezetül a legfontosabb jellemzője a kor irodalmának a tanulmány szerzője

szerint az, hogy immár nem a polgári társadalom körében mozog az írói érdeklődés, hanem odanéz, ahol a „forrongás a legnagyobb, az energia a legkitartóbb, azaz a munkásosztály életét és a nyomort, mint a jövő kor küzdelmének legerősebb rugóját” figyeli. Ezért Kádár Gusztáv kora irodalmát a „kis emberek irodalmának” nevezi, mert a kisembereket, akiknek nincsenek születésbeli előnyei, követi utcán, gyáracsarnokban, kikötőkben, a tőzsdén az író. A tanulmány szerint az irodalom demokratizálódásának a jele ez. Példái között Zola-művek címei vannak. A *Termékenység* és a Rougon-Macquart-ciklus regényei politikai eszméket hordoznak, közgazdasági eszméket találni a *Párizs gyomra* szövegében, mely egy világváros élélmezését, a vásárcsarnok életét tárgyalja. Ennek az iránynak még két fontos ismervét mutatja fel: irányzatosságát és nemzetköziségét. Irányzatossága a szocializmus eszméjével és a megfigyelt társadalmi osztály körülményeivel van kapcsolatban. „Az irodalom – olvassuk – erősen benne van a társadalmi harcban, irányítja azt, gyakran és szinte ambicionálja a politikai vezetést is.” Az irányzatosság főbb tételei pedig a következők: „A klerikalizmus megdöntése, a proletárság jogainak kivívása, a születési előjogok és a tőke elleni harc, a mai büntetőjog, a családjog megváltoztatására irányuló törekvések mind helyet találnak a mai kor szépirodalmában. Ma még egy másodrendű író is kénytelen ilyen magasabb szempontok szerint dolgozni.

A becsület fogalmának új megvilágítása Sudermannál, a klerikalizmus elleni harc Perez Galdosnál vagy a Zola *Lourdes*jában, a feminizmus elvéért való küzdelem Ibsennél a *Nórában*, a *Hedda Gabler*ban, vagy *A tenger asszonyában*, a szociális eszmék propagálása Zolánál, Björnsonnál, Cavalottinál, Tolstojnál, Knut Hamsunnál egy egységes harmóniába olvad össze és mint a mai kor vezető eszméi, a jövő kor politikai eszméit is képviselik.”

A jövőről, amelyért a proletariátus küzd, *A takácsokban* és a *Germinál*ban esik szó Kádár Gusztáv szerint.

Ami pedig a naturalizmus nemzetköziségét illeti, azt a tanulmány szerzője nemzetközivé vált európai irodalomnak minősíti. Knut Hamsun norvég (dán – mondja a szerző), Heyersmans, a *Remény* írója, holland, Gorkij orosz, Perez Galdos spanyol, Zola francia, Cavalotti olasz, Björnson és Ibsen norvég, Hauptmann, Dreyer német. Többen a szocialista párt hívei is egyben, mint Björnson, Cavalotti és De Amicis – és nem véletlenül, hiszen az egész irány a szocializmusra esküszik: „Miként egykoron Byron tollal és karddal harcolt Görögország felszabadulásáért, úgy küzdenek most az irodalmi zsenik, a költőkirályok a nyomor megszüntetéséért és az agyukat kölcsönzik oda fegyverül a proletárság küzdelmének.”

Az irodalom eltársadalmiasodásának a folyamata játszódott tehát le a naturalizmusban, bekövetkezett az a gyökeres fordulat, amelyről Szana Tamás 1875-ben és Vajda János beszélt. Szana Tamás próféciája pedig hangzik a következőképpen: „Az emberi társadalom égető kérdései mindinkább előtérbe nyomulnak... Átalakulások előtt állunk, melyeknek horderejét még csak nem is sejthetjük.”

Hogy a naturalizmusnak sok ellenzője volt, a vele szembeni ellenállásnak pedig több forrása is, nyilvánvaló. Ezek egy részéről írta 1938-ban Eckhardt

Sándor: „Ahhoz, hogy erőteljes magyar realista vagy naturalista regény fejlődjék ki francia hatás alatt, úgy látszik, hiányzott a magyar prózairodalom szelleméből a kritikai él, a merész látás, mely szükséges ahhoz, hogy mint Maupassant vagy Zola, az élet csúfabbik oldalát mutassa olvasóinak és hiányzott a közönség, mely a kritikát elfogadja. A magyar költészet és Mikszáth kedélyes realizmusa nem francia hatásokat oldott fel magában, de jórészt magyar valóságábrázoláson alapszik, amely szintetikus, lélekbe látó, mint Aranyé, vagy lírai öntetű, romantikus, mint Petőfié. Az optimista látású magyar közönség 1867 után nem is fogadta el a naturalisták sötétlenlátását, csak olyan íróknak tapsolt, aki hízelgett nemzeti hiúságának, s ezért szívesen nézi meg a színházban a francia társadalom Dumas-féle szatírját, de csak efemer sikert biztosít a francia iskolázottságú Csiky Gergely felületes társadalmi rajzainak.”

Több részlete Eckhardt Sándor magyarázatának vitatható, a magyar uralgó osztály optimizmusáról mondtak azonban elfogadhatók: rajtuk mérhetjük annak a politikai-esztétikai ellenállásnak az erejét, amely a magyarországi naturalista irodalommal szemben fenntartásokban és elutasításokban mutatkozott meg.

A naturalista irányról, íme szinte minden lényegeset tudni lehetett az 1880-as években Magyarországon. Nyilvánvaló volt, hogy új vonásokat kap a magyar irodalmi élet is: például demokratizálódik és kommercializálódik. „Minden irodalmi és művészeti alkotás ma már bizonyos fokig ipari vállalat is...” – szögezi le a Budapesti Szemle értekezés-írója 1888-ban (Neményi Ambrus), s közli, hogy Zola *Nanájából* egyetlen napon ötvenötezer példányt adtak el Franciaországban. A naturalizmus „szenzációhajhászását” is ezzel magyarázzák: keresik a szenzációs újdonságokat”, amelyeket nyilvánvalóan az író csak a maga korában találhat meg, a törvényszéki tárgyalások forrásainál. Itt vannak a kísérleti regények igazi tárgykörei is – egyfelől több ok tehát, hogy az élet feltárulkozó kórképei riasztóan hassanak. Pontosan informálnak az ismertető a „ciklus-regény” balzaci örökségének a naturalista irodalomban játszott szerepéről, s mint Haraszi Gyula Ohnet-tanulmányában írta, Zola szerint egyedül a ciklusokba szervezett regények nyújtanak alkalmat az élet „tökéletes” és „igazi” visszatükrözésére, ábrázolására. Egyértelműen tényként rögzíti a magyar irodalom is, hogy a naturalizmus a lélektan fiziológiai érdeklődésével helyettesíti. Ebből pedig közvetlen módon adódik, hogy az érzékiség a naturalista regények egyik „kimeríthetetlen kincsesháza”. Végül pedig ott van a magyar irodalmi köztudatban is a naturalizmus két technikus terminusa: a *proces-verbal* és a *modernité* – a jegyzőkönyv és a modernség, vagyis azok az ismérvek, amelyek a naturalizmust könnyen felismerhetővé teszik.

Mindezek ismeretében csodálkozunk kellene, ha a magyar naturalista próza, és annak keretében a naturalista regény meg nem születik már az 1880-as évek első felében. Ám nem véletlenül, szinte csodával határos módon, Bródy Sándor amolyan fiatalos huszárvágásával, valamilyen provinciális virtusból! De fölöttébb tudatosan, amit az 1880-as évek magyar naturalista programirásai bizonyítanak, nem különben az a szenvedély, amellyel Bródy Sándor

a naturalista próza majdnem minden lehetőségét egy évtized alatt ki akarja próbálni, olvasói szeme elé tárni a modern, az immár kapitalistává vált életforma képeit és körképeit, amelyek egyúttal körképek is. Nem megkésett és alig értékelhető kísérletekről van tehát szó akkor, amikor a magyar naturalista irodalomról beszélünk. A nyugat-európai periodizációk tükrében is ezt kell megállapítanunk – a legfrissebbekét tekintve is, amelyekben a keret a *Germinie Lacerteux* (1864) és a *Cseresnyéskert* (1905).

A naturalizmus első nagy hullámának, illetve diadalának évtizedében, az 1880-as években, születik meg a magyar naturalista irodalom a maga sajátos vonásaival és természetes vonzáskörével. Ezek Jókai Mórt éppen úgy befolyásolták, mint Mikszáth Kálmánt, és alig találni prózaíróit e korszakban, akinek művén a naturalizmussal való találkozásnak nyoma ne maradt volna. Korszerű természetesen a XX. század első évtizedeiben is, elannyira, hogy Kosztolányi Dezső 1923-ban, miközben partalanítja, védelmére is kel azok ellenében, akik meghúzták a naturalizmus felett a lélekharangot, és hirdették, hogy divatját múlta, hogy halott irány: „Ami az előbbit illeti, nem tudom, volt-e divatosabb kora a naturalizmusnak, mint most, mikor a stílusok farsangjában, melyet a futurizmus, dadaizmus hozott ránk, németek, franciák, angolok egyaránt a nemes naturalizmusra tekintenek, a »stílusok anyjára«, a neonaturalizmusra, mely egyedül kalauzolhat ki bennünket a mai útvesztőből.” (*Különvélemény a naturalizmusról*) Évekkel előbb is ez volt a véleménye, miként a Herman Heijersmans drámájáról írott 1918-as kritikája is bizonyítja. „És a jó naturalizmusban is – hirdeti – van valami meg nem áporodó, el nem évülő, időtálló. Hiába, ez a kezdet, és minden igazi irodalom – a jelképes is, mely igazán összefogja a szálakat – a naturalizmusra épül.”

A magyar naturalizmusnak is ebben van többek között az irodalomtörténeti jelentősége.

Rezime

„Prevelika privrženost stvarnosti“

(O mađarskom naturalizmu)

Ova studija razmatra i vrednuje ona kritička reagovanja koja su pratila pojavu naturalizma u književnom životu u Mađarskoj. Tako se u njoj konstatuje da je naturalizam u stvari bio jedini književni pravac u kojem su književno javno mnjenje i čitalačka publika znali sve već onda kada on još nije bio neposredno prisutan u mađarskoj literaturi, odnosno u književnim delima. Zanimljivost ove pojave je u tome što su mađarski pisci i kritičari, koji su boravili u Parizu, naturalizam prvo videli na pozorišnoj sceni, a zatim u tome što je štampa u unutrašnjosti zemlje bila jedan od najvećih propagatora naturalističkog ukusa. Na osnovu objavljenih recenzija autor studije utvrđuje da je naturalizam kao književni pravac dospao u žarište žestokih napada kako zvanične politike tako i književne politike, koje su nastojale da minimiziraju prvenstveno njegovu ulogu u razotkrivanju stvarnosti, odnosno da po cenu svaku diskredituju tu njegovu ulogu

u očima čitalaca. Detronizaciju idealizovanog realizma u istoriji mađarske književnosti konačno je ipak izvršila sama naturalistička estetika.

Summary

“Immoderate Devotion to Reality” (About the Hungarian Naturalism)

The study takes into consideration and evaluates those critical reactions which followed the appearance of naturalism in the Hungarian literary world. It states that naturalism is the only literary trend about which the literary public opinion and reading public had known everything, even then when it was not yet present in the Hungarian literature directly, in works. Interesting feature of this phenomenon is, primarily, that naturalism was discovered on the stage by Hungarian writers and critics visiting Paris and, secondly, that the provincial press was one of the leading propagator of the naturalist taste. On the basis of published critiques, the author points out that the naturalist trend has become the centre of violent attacks of the official and literary policy and, in the first place, it was a tendency to diminish its reality-revealing role, i. e. to discredit this role in the readers' eyes at any price. Finally, the dethronement of the idealizing realism had to be carried out in the Hungarian history of literature by naturalist aesthetics.

Klein Rudolf

ENTRÓPIA, VILÁGNÉZET, ÉPÍTÉSZET

Bevezető

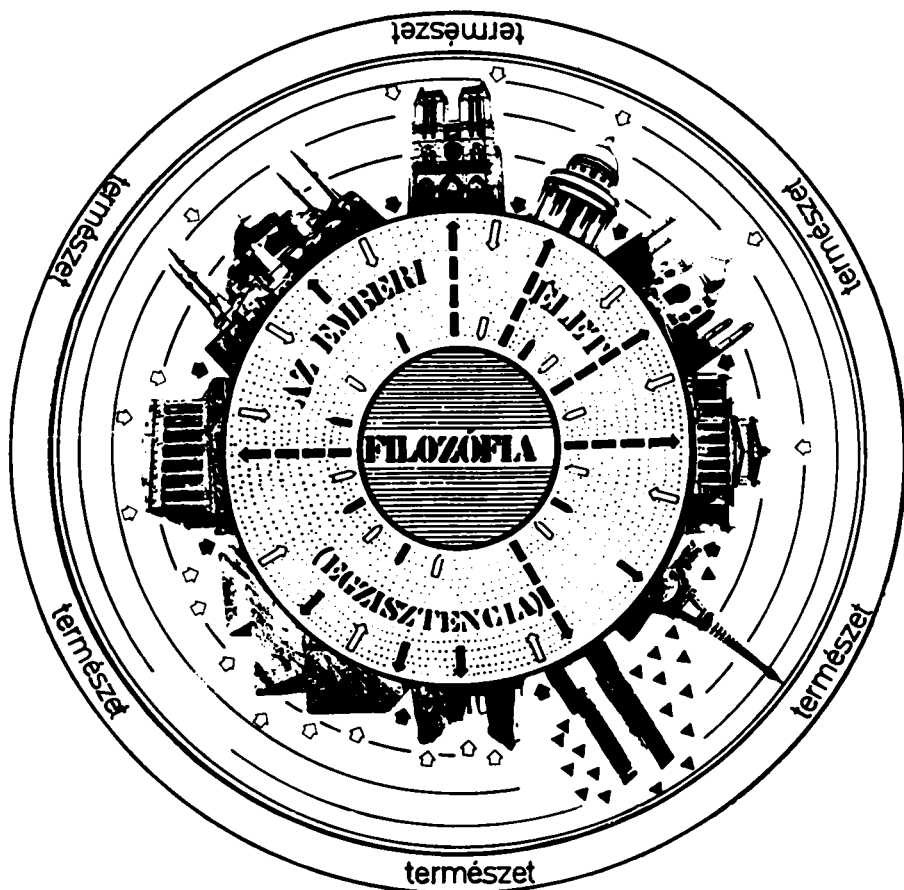
Az efféle hármas cím századunk építészetelméleti irodalmában nem megy ritkaságszámban; elég csak Siegfried Giedion *Raum, Zeit und Architektur* és Christian Norberg-Schulz *Existence, Space and Architecture* c. művére utalni, és nyilvánvalóvá válik az a törekvés, mely az építészetet szélesebb összefüggésekbe helyezve elemzi.

Míg az elsőként említett, ma már klasszikusnak számító, de kissé túlhaladott mű a tértörténetet, tehát az építész- és településtörténetet a történelmi idővel hozza kapcsolatba (bizonyos mértékig a történelemmel is), és eltekintve a művészetelmélet és a technikatörténet területére tett kirándulásoktól jórészt az építészet berkein belül marad, addig az utóbbi mű az egzisztencialista filozófia szemszögéből tekint az építészetre, Heidegger, Bollnow és Bachelard tanításait hasznosítva.

Jelen tanulmányunk is építészen kívüli területről – a fizika (termodinamika) területéről indul, de Norberg-Schulztól eltérően nagy súlyt helyez az építészen kívüli fogalmak, elvek, elméletek operacionalizálására, a mindennapi építésre, tervezésre (akár épületekről, akár pedig településről legyen szó) és a legtágabb értelemben vett kivitelezésre. Természetesen ez az entrópiaelmélet esetében sokkal könnyebb feladat, mint a létfilozófiánál, amelytől Norberg-Schulz alapos és mélyreható kutatásai ellenére idegenek a gyakorlati építés problémái.

Építészet és korszellem

Mielőtt rátérnénk az entrópia törvényéből levezetett elmélet épített környezetre vonatkoztatható hatásának elemzésére, megkíséreljük összefüggésbe hozni a kor uralkodó filozófiáját, társadalmát, építészét, városépítést és a természetet (lásd az ábrát). A kép középpontjában egy eszmei tartalom, szélesebb értelemben vett filozófia (vallás, metafizika) jelképezi azt a szilárd magot, amely egy civilizáció szellemi meghatározója. Ezt koncentrikus körök-

- Építészeti stílusban is testet öltő koherens filozófiai rendszerek – klasszikus görög stílus, gótika, reneszánsz
- A technikai és gazdasági fejlődés következtében előállt, ideológiához nem kötődő építészeti irányzatok
- Az épített környezet visszahatása az emberre
- A filozófia hatása a létre (vallás, ideológia)
- Az emberi lét hatása a filozófiára
- A természet hatása az emberi életre
- A természeti adottságok hatása az épített környezetre
- Az ember hatása a természetes környezetre

ként veszik körül a társadalom (mint az egyéni egzisztenciákból összeálló struktúra – pontozott rész), az épített környezet (az ábrán az építészettörténet korukat reprezentáló legmarkánsabb műemlékei, a Stonehenge-től a New York-i World Trade Centerig) és végül a természet. A továbbiakban az e rétegek közötti kölcsönhatások (az ábrán különféle alakú nyilak jelzik) felvázolásával foglalkozunk.

Az első interakció a szélesebb értelemben vett filozófia és a társadalmi valóság között játszódik le. A magot képező szellemi tartalom, filozófia, metafizika, kodifikált egyházi tanítás (vallás) vagy nem kodifikált, de érvényben levő ún. világi vallás (mint pl. a műszaki haladásba vetett hit, amely átvette a vallások szerepét), megvilágítja életünk értelmét, mintákat, modelleket kölcsönöz egyéni egzisztenciánknak, koordinátákkal látja el azt, meghatározza a társadalom felépítését stb. E szilárd mag és létünk között kétirányú kommunikáció folyik: a lét meghatározza a filozófiát, de ez utóbbi is visszahat és determinálja a létet. Létünk „kifelé” az épített környezettel (és természettel) áll kölcsönhatásban. Mi építjük házainkat és városainkat, később viszont azok alakítanak minket. (Erről könyvtárnyi irodalom van, ezért itt ezzel nem foglalkozunk.) A harmadik interakciós rendszer a természet–építészet–ember vonalon működik. Civilizációnk hajnalán a természet szerepe az építészet és természetesen az ember létfenntartása szempontjából is meghatározó volt, majd párhuzamosan a technika fejlődésével fokozatosan csökkent. (A természettől való függetlenedés azonban, s erről még szólunk, súlyos következményekkel járt az építészeten, és nemcsak ott.) Ezzel ellentétben az embernek és az épített környezetnek a természetre gyakorolt hatása eleinte elenyésző volt, majd lépésről lépésre növekedett, hogy korunkban érje el tetőfokát, miután az építés globális jellegűvé vált.

A hatások és kölcsönhatások körében az építészet szempontjából kivételes hely illeti meg a korszellem, a filozófia építészetre tett közvetlen kisugárzását. Ilyen hatások hozták létre az építészeti stílusokat. (Egyes változások az építészetben, mint pl. a modern építészet késői hullámai és a posztmodern azért nem váltak stílussá, mert nem volt mögöttük szellemi háttér, divathullámok gyanánt gyűrűztek be az egyes országok építészetébe, valahogy úgy, mint a farmernadrág vagy a miniszoknya, de gyakran még annyi eszmei háttérük sem volt mint ezeknek.)

Az első bizonyítható hatást az ókori idealista filozófia gyakorolta a klasszikus görög építészetre. Abban az időben a platóni kettősség az általános érvényű, az ideák világa és a tárgyi világ, valamint a közöttük lejátszódó kommunikáció (az egyes dolgok, amelyek az ideák árnyképei, és a művészet mint az általános felé törekvés eredménye) az eszményt kereső, tehát formai szempontból konvergens, lassú kiművelést serkentő építészeti alkotást produkált. (A klasszikus görög építészetben és a társzművészetekben a kiművelés, a formai tökély előbbrevaló volt az eredetiségnél, ami a platóni filozófia eredménye, mert az ideális előre adott, nem a művész teremti azt meg, hanem csak megközelíti, több-kevesebb sikerrel.)

A középkori építészetet és városépítést Aquinói Szent Tamás tanítása determinálta. A hangsúly nála az isteni renden volt, azaz az építészet és urbanizs-

tika terén a harmónián. Ez az összhang azonban nem ment az egyes alkotások integritásának rovására; a kor rendező elvének sikerül összeegyeztetnie az egyénit a kollektívvel, a részt az egészszel, ahol a rész – mint azt Szent Tamás hangsúlyozza –, természetesen az egészért van, de ez nem jelent alárendeltséget – és ebben van a középkori városépítés utolérhetetlen nagysága –, hanem egy belülről fakadó (isteni) rendet, amelyben az egyes épületek „totum in toto” és nem „pars in toto”-ként funkcionálnak, mint később. Ez a „totum in toto” elv vezet oda, hogy a rész mindig reprezentálja az egészet – pl. a pillérköteg keresztmetszete az egész gótikus templom szerkezeti (és belső formai) megoldását, valahogy úgy, mint egy elhullott állat csontja, amely alapján a hozzáértő könnyen felidézi az élő állatot. Ez az organikusság nemcsak az emberek egymás közti viszonyára, illetve az épített környezetre jellemző, hanem kiterjedt a természetre is, hiszen az is Isten alkotása, tehát azzal is harmóniában kell élni. Ez a rend értékekből és hierarchiákból konstituálódott, amely mintegy keretbe foglalta az emberi lét minden aspektusát.

A reneszánsztól kezdve fokozatosan gyengülnek azok a szálak, amelyek a középkori kultúrát rendszerré fűzték össze, és a fölvilágosodással útnak indul a modern tudomány, amely megismerő funkciója mellett fokozatosan átveszi a néhai metafizikák (vallások) útmutató szerepét, és a haladás „világi vallásává” válik. (Helyszűke miatt nem térünk ki a humanista filozófia, a reformáció és fölvilágosodás építészeti manifesztációira, az alábbiakban a modern kor építészetével foglalkozunk.¹) Természetesen ez a világi vallás sokkal egyoldalúbb, mint a hagyományos vallások, hiszen főleg csak a rációt és az anyagi fejlődést öleli fel, a lét többi aspektusát érintetlenül hagyja. A hagyományos vallásokkal látszólag komplementer, békés koegzisztenciában él (eltekintve a néhol érvényben levő hivatalos ateizmustól), valójában azonban az utóbbi fél évszázadban (néhol már régebb óta) jobban elnyomja azokat, mint a kereszténység a sámánizmust. A modern szcientizmus építészetét – utolsó állomás az ábrán – nem fűzik láthatatlan szálak a természethez, az emberhez. Az ember elidegenedésének megfelelően az építészet is elidegenedett embertől, társadalomtól, természettől, és az épület-település viszonyt véve alapul, önmagától is.

Felvetődhet a kérdés, hogy a fenti sémán miért ábrázoltuk a civilizáció és építészet fejlődését egy körvonal mentén, nem pedig egy egyenesen? Ennek oka, hogy az egyenesen való megjelenítés hallgatólagosan azt jelentette volna: elfogadjuk a lineáris előrehaladás koncepcióját, melynek előfeltétele egy pozitív utópia, amihez fokozatosan egyre közelebb kerülünk, tehát a haladást képviseli. Mivel ilyen „cél” ma nem rajzolódik ki, így a változásokat sem nevezhetjük egyértelműen haladásnak, hisz voltaképpen nem is tudjuk merre haladunk. A lineáris ábrázolás tehát azt sugallhatja, hogy a későbbi korok építészete fejlettebb, mint a korábbi időszakoké, azaz így a modern építészet értéke-sebbnek tűnhet a gótikánál, ami persze távol áll a valóságtól. A köralakú sémában minden kor építészete egyenlő távolságra van a középponttól, tehát egyenértékűnek számít a Stonehenge, az egyiptomi piramis, a Parthenon, a Notre-Dame, Bramante tempioja stb.

A civilizáció: haladás vagy romlás?

A modern ember a civilizáció, különösen az ipari civilizáció fejlődését haladásként éli át. Ha tudata már nem is mindig egyértelműen, de viselkedése még mindig úgy viszonyul a világhoz, mintha az határtalan lenne és lehetővé tenné az állandó növekedést, terjeszkedést, a korlátlan népesedést, mintha az energia- és nyersanyagforrások gyakorlatilag kimeríthetetlenek lennének. Ha időnként egy-egy súlyosabb energiahiány ideiglenesen meg is ingatja ezt a hitünket, bízunk az emberi leleményességben, amely a tudománnyal felvértezve minden nehézséget le tud küzdeni.

Ezzel szemben az energia a termodinamika II. fő tétele – az entrópia-törvény – szerint, egy zárt rendszeren belül csak egy irányban változik: a hasznavehetőből a hasznavehetetlen irányába, a rendezettből a rendezetlen felé. Civilizációnk nagy mennyiségű nyersanyagot és energiát változtat át, s az időlegesen fellépő rend (rendszer) ellenére hosszú távon mégiscsak a kezdeti értékektől és struktúrától (a piaget-i értelemben) a rendetlenség és káosz irányába halad. Az entrópia törvényének kivetítése tehát a történelemre kétségbe vonja a haladást, amely Jeremy Rifkin szerint² illúzió, és a newtoni mechanisztikus materializmus szülötte (amiről később még bővebben szólunk). Más szóval ez azt jelentené, hogy a történelem nem előre, hanem hátrafelé halad. Ezt az eretneknek tűnő kijelentést éppúgy elutasíthatjuk, mint ahogy el is fogadhatjuk, ahhoz a feltevéshez hasonlóan, miszerint a tudomány és alkalmazása – a technológia rendezettebb világot teremt. Nem tudjuk ugyanis, mi értendő haladáson, az anyagi vagy szellemi előbbre jutás. Gyakran abból indulunk ki, ami szintén a mechanisztikus világnézet következménye, hogy az alapváltozását szükségképpen követi a felépítmény. (Sokak szerint ez a disztinkció, amely a valóságot két szegmensre szakítja, már eleve kizárja a holisztikus áttekintést.) A szellemi fejlődés azonban nem szükségszerű velejárója az anyaginak, mi több, néha fordított irányú is lehet. A nagy anyagi fejlődés egyes esetekben háttérbe szorítja a szellemi kiteljesedés igényét, és fordítva, az anyagi alap továbbfejlesztésének lehetetlensége gyakran szellemi kiművelődést hoz magával.³ Függetlenül az anyagi és szellemi fejlődés közötti kapcsolattól, illetve annak ellentmondásosságától a modern kor nagyjából két fejlődésmodellt ismer:

A régi görögök szerint a világ, noha istenek teremtették, és ennél fogva tökéletes, mégsem halhatatlan, magában hordozza a széthullás csíráját. A történelem tehát olyan folyamat, amelyben a dolgok eredeti rendje az aranykorig marad fenn, és utána elkerülhetetlenül a hanyatlás áldozatává lesz. Amikor végül a világ az általános káoszra jut, ismét színre lépnek az istenek, és visszaállítják az eredeti tökéletesség állapotát. Majd így ismétlődik tovább. A történelem ezek szerint nem kumulatív haladás a tökéletesség irányába, hanem ciklikus, folyton megújul a rendtől a káoszra. Ha félretesszük az isteneket, megkapjuk Spengler ciklikus történelemelméletét, azzal, hogy a *Das Untergang des Abendlandes* csak egy kultúrkörre vonatkozott, az ógörög elmélet pedig az egész világra, ami az ókori földrajzi bezártság következményének tekintendő.

A keresztény világkép elvetette a régi görögök ciklikusságelméletét, de megtartotta a történelemről mint romlásról alkotott képet. A keresztény teológiában ismertek a történelem kezdetéről, közepéről és végéről, vagyis a teremtésről, a megváltásról és utolsó ítéletről szóló dogmák. A paradicsomi lét a tökély állapota, a kiűzetés pedig a romlás kezdete. A keresztény kultúra fénykorában az emberek a történelemre nem mint fejlődésre és anyagi haladásra tekintettek. Az emberiség célját nem a különböző vívmányok elérése, hanem a megváltás jelentette. Hogy ezt elérjék, a társadalomnak szerves egységgé kellett válnia, erkölcsi organizmussá, amelyet isteni akarat kormányoz, és amelyben minden egyednek meghatározott szerep jut.

A nagy világnézeti fordulat a felvilágosodás korában következett be.

Az ipari társadalom világnézete

1750-ben Anne Robert Jacques Turgot, a Sorbonne professzora elvetette a történelem ciklikusságáról, ill. az állandó romlásról szóló koncepciót, szembe fordult Platón, Arisztotelész és a nagy keresztény gondolkodók álláspontjával és meghirdette a történelem egyenesvonalú fejlődésének elméletét, amelyben minden újabb korszak előrehaladást jelent az előzőhöz viszonyítva. Ez nagyjából azonos a történelem dialektikus magyarázatával, amelyben a szintézis mindig tartalmasabb mint a tézis, tehát a civilizáció feltétlenül kumulatív a javak és vívmányok tekintetében. Mai szemmel nézve úgy tűnik, hogy Thomas Kuhn modellje a paradigmaváltásról megfelelőbb a hegeli modellnél, (noha ő ezt elsősorban a tudomány fejlődésével kapcsolatban alkalmazta a forradalmi periódus leírására), mivel az új paradigma elődéhez hasonlóan szintén szelektív, akárcsak a tudomány- és a történelmi fejlődés, minden újabb világnézet kiiktatja az előzőből azokat az elemeket, amelyek nem férnek meg vezérelveivel. Erre a legjobb példa az ókor és középkor közötti váltás, amely esetében nem beszélhetünk kumulatív változásról, hiszen az ókori ismeretek és vívmányok oroszlánrésze elveszett, illetve feledésbe merült. Ezzel azonban nem állítjuk azt, hogy a középkor az ókorhoz viszonyítva visszalépés volt. Minden kor – paradigmájának megfelelően – az emberi lét más és más aspektusait hangsúlyozza, itt tehát nem minőségi szintkülönbségekről van szó, hanem eltérő prioritásokról.⁴

Az ipari társadalom ideológiájának fő ütőkártyája a haladás. Az előző korokat enyhe lenézés övezi, hiszen azok a haladás ideológiája szerint „fejletlenebbek”. A középkornak a sötét jelző jut osztályrészül, a tételes marxizmus történetírása a korábbi társadalmakat az „osztálytársadalom” kifejezéssel jelöli, ami burkolt pejoratív minősítés is egyben. Ennek a felfogásnak a következménye, hogy az ősök tiszteletét a primitív civilizációk velejárójának tekintik. Az anyagi fejlődés alacsonyabb fokon álló civilizációkat, nem véve tudomást más erőnyeikről, vadaknak bélyegzik, a nyugati kultúra világnézetét, életmódját igyekeznek rájuk kényszeríteni. E magatartás, ami századunkban teljesedett ki igazán, a felvilágosodás korából ered. Francis Bacon állította először pellengérre Platón, Arisztotelész és Homérosz műveit, fe-

csegőknek nevezve a régi görögöket, valószínűleg azért, mert ők a dolgok metafizikai miértjére összpontosították figyelmüket, nem pedig a baconi hogyanra: „A modern tudomány egyetlen célja – mondta Bacon –, hogy könyvebbé tegye az emberek életét.”

Descartés a világ megismerésének céljaira a matematikát alkalmazta. A természetet mint mozgásban levő anyagot írta le, a minőséget minden esetben mennyiségekre bontva le, a teret és helyzetet jelölte ki, mint fő referenciát. Newton a korszerű fizika megalapozásával teret és lendületet adott a technika fejlődésének. A felvilágosodás árnyoldalát hangsúlyozók egyik legradikálisabb képviselője Jeremy Rifkin a következőket mondja: „John Lock-kal a modern ember sorsa meg lett pecsételve, mert az élet célját és értelmét a hedonista aktivitásokra, a termelésre és fogyasztásra rendükálta. Az emberi szükségletek, vágyak, álmok mind-mind az egyéni anyagi prosperitás szentségének rendelődtek alá. Lockhoz hasonlóan Adam Smith is a mechanisztikus világnézet szerelmese, mert a gazdaságot az égitestek rendszeréhez hasonlítja, amely a természeti törvényeknek megfelelően működik. Ezen törvények érvényre juttatása gazdasági haladást eredményez. Ennélfogva a társadalom minden olyan törekvése, amely a gazdasági folyamatokat befolyásolni igyekszik, eleve halálra ítéltetett, mert ellentmond a természet törvényeinek.”⁵ Ettől a felfogástól már csak egy hajszál választja el Herbert Spencer szociáldarwinizmusát, azaz Darwin tanainak kivetítését a társadalomra, amely erkölcsileg legalizálja a klasszikus, cápakapitalizmus embertelenségét. A huszadik század ipari társadalma – legalábbis a gazdaságilag legfejlettebb országoké nagyjából mentes a korai kapitalizmus fogyatékoságaitól, de világnézete nem változott meg lényegesen.

Az entrópia törvénye és vetületei

A korai ipari társadalom éles osztályellentétei nagyjából eltűntek, és az emberi agresszió kifelé, a természet felé fordult. Noha még mindig számolnunk kell az ember kizsákmányolásával, az eltörpül a természet kizsákmányolása mellett, ami viszont, súlyosabb következményekkel jár, mint az előző kizsákmányolási forma, amiről a továbbiakban is meggyőződhetünk.

A termodinamika II. fő tétele szerint „lehetetlen olyan gépet, berendezést készíteni, amely minden más változás nélkül valamely »hőtartályból« (pl. a légkörből, vagy a tengerek vizéből) elvont hőt teljes egészében munkává alakítaná át.”⁶ Más szóval, amikor az energia egyik állapotból a másikba kerül, „bizonyos büntetést kell fizetni”. Ez a büntetés nem más, mint a jövőben kihasználható energia csökkenése. (Hasonló elv érvényesül a nyersanyagok átalakítása, felhasználása esetében is.) Ezt a jelenséget entrópiának nevezzük. Az entrópia tehát azon energiamennyiségek (és nyersanyagmennyiségek) mértéke, amely többé nem alakítható munkává (nyersanyagok esetében többé nem hasznosítható valamilyen termék előállítására). Ebből következően – legalábbis anyagi értelemben, a fizika szemszögéből tekintve – a világ állandóan „romlik”. A romlás üteme viszont sokban függ az emberek maga-

tartásától, azaz nyersanyag- és energiafogyasztásától. Nem mindegy – történelmi távlatokban –, hogy egy kor mennyi energiát fogyasztott el, sőt amint azt később látni fogjuk, az egyes civilizációk története nagyon is szoros összefüggést mutat az entrópia mértékével.

Entrópia és történelem

A fentiek alapján a történelmi változások összefüggésbe hozhatók az energiahordozók és nyersanyagtartalékok mennyiségével, hiszen a történelem nemcsak a szellem kiteljesedésének diadalútja, hanem kényszerű hiányok pótlására tett lépések szükségszerű láncolata is. A műszaki fejlődés, nagyon jól magyarázható az entropikus kényszerhelyzetekkel, különösen az energiahordozókban előálló változások és a nyersanyagváltások esetében, amelyeknek rendszerint történelemformáló dimenziói is voltak. Amikor Európa lakossága gyorsabb ütemben kezdett növekedni, az eredetileg sűrű erdő borította kontinensen fahiány állt elő, ami először Angliában idézett elő gyökeres változásokat: megkezdődött a szénkitermelés, megjelent a gőzgép, amely többek között a szénkitermelést, is megkönnyítette, majd a vasút, amely nagyobb távolságra is lehetővé tette a gazdaságos energiaszállítást. Az energetikusok hangsúlyozzák, hogy minden energiaváltás bonyolultabb technológiát kíván az előzőnél, és fájdalmasabb következményekkel jár. A szénkitermelés sokkal összetettebb a fakitermelésnél (több a nemkívánatos melléktermék – kén-gázok, szénizotópok stb. –, amelyek a légkörbe jutnak), a nukleáris energia előállítása még bonyolultabb, és mellékhatásai is sokkal veszélyesebbek. Ezen felül, ha az energiafogyasztás nem csökken lényegesen, azzal is számolni kell, hogy az energiahordozók váltására egyre rövidülő időközönként kerül sor.

Évmillióknak kellett eltelnie, amíg vadászó–halászó őseink felélték környezetük erőforrásait, és elkezdtek földműveléssel foglalkozni. Évezredek teltek el, mire a földművelésből kifejlődött az iparosodás. Az ipari társadalomnak viszont már mindössze néhány száz évre volt szüksége, hogy kimerítse a számára könnyen elérhető energiaforrásokat.⁷

Ha a történelmet az entrópia szempontjából vizsgáljuk, felfigyelhetünk arra, hogy azok a civilizációk, amelyek kis energia- és nyersanyagfogyasztásra rendezkedtek be, sokáig fennmaradtak. Ezzel szemben az intenzív energia- és nyersanyag-fogyasztáshoz alkalmazkodott civilizációk, tehát azok, amelyeknél nagyfokú az entrópia, nem voltak hosszú életűek. A kis entrópiával működő civilizációk embere nagyrészt tisztában volt azzal, hogy világa zárt rendszer, amelyből nem lehet kilépni, ezért természetesnek vette a meghatározott anyagi keretek között fejlődő civilizációt. Ez világlik ki számtalan kis entrópiájú civilizáció filozófiájából, amelyek az utóbbi időben a nyugati civilizáció fergeteges fejlődése korában mind több követőre találnak, de – és ez a sors iróniája – nem a tudatos anyagi korlátok miatt, hanem főleg humán szempontok: a stresszhatások fokozódása, az elidegenedés stb. következtében.

Sokak szerint a mechanisztikus paradigmán nyugvó modern világban, amely a fő hangsúlyt az anyagra, a mozgásra és a fejlődésre helyezi – a korlátok elis-

merése a megadással egyenlő. A mind népesebbé váló föld embere a világűr lakhatóságában reménykedik, mert a jövő nemzedékek számára a földön – képletesen szólva – már csak állóhely marad. A hatvanas évek építészeti és városépítési utópiái, a hatalmas hegy-méretű megastruktúrák, amelyekben majd milliónyi ember lel otthonra, nem váltak valóra, de még a sokkal kevésbé pretenciózus 15–20 emeletes házakból álló lakótelepek is elvesztették vonzerejüket: először humán (embertelen lépték, elidegenedés, bűnözés, fokozott arányú öngyilkosság stb.), majd hamarosan műszaki okokból (gyorsan előregedő épületszerkezetek, nagy energiaráfordítás, az adaptálhatóság lehetetlensége, nagy beruházás a technológiába, merevség a lokáció megválasztása szempontjából – csak nagy laksűrűség mellett alkalmazhatók stb.) is kifogásolhatók. A posztmodern építészet szkepticizmusa a modern építészet és ezzel együtt a haladás-ideológia megtorpanásában gyökerezik. A posztmodern építészet nosztalgiájával a hagyományos értékek (formák, jelképek stb.) felé kacsingat, de azokat már nemigen tudja átvenni, mint ahogyan egy bakfis is csak tréfából viseli az ómama ruháit. A nagyvilág letűnt, a modern kor előtti építészeti formák már csak parafrázisként, mint „a la” látnak napvilágot. A kvázi viszont nem teremthet formanyelvet, stílust. Ahhoz, hogy új stílus jöjjön létre, megfelelő szellemi háttér szükséges. Erre kínál lehetőséget az entrópiaelmélet alkalmazása.

A fentiek alapján a mi civilizációnk sem lesz hosszú életű, ha nem változtat az energia- és nyersanyagfogyasztáson. Más kérdés, hogy egy gyökeres változás az említett területen mennyire hagyja meg civilizációnk identitását, azaz ha eltekintünk civilizációnk paradigmájának magjától, a határtalan anyagi terjeszkedéstől, akkor már más civilizációban élünk. Materialista szemszögből civilizációknak, akár ökológiai katasztrófa formájában, akár pedig evolutív úton vége szakad. Ennek taglalására a jelen tanulmány nem térhet ki. Kiindulópontunkat az a feltevés képezi, miszerint az entrópia törvénye alkalmazható a történelemre.

Feltételezésünk bizonyos mértékig megegyezik a hagyományos elképzelésekkel: hosszú távon anyagi vonatkozásokban a bibliából ismert állandó romlás koncepciója érvényesül, rövidebb távon viszont a civilizációk ciklikusságát hangsúlyozó elméletek, akár az ókori görögöké, akár pedig Spengler elképzelése.

Az entrópiaelmélet viszont – a ciklikusságtól eltekintve – több alapvető kérdésben is lényegesen eltér Spenglertől. Először is az említett szerzőnél a kultúra (az ő kontextusában a civilizáció mást jelent – egy kultúra utolsó fázisát) szellemi organizmus, azaz nem bontható le anyagi mozgásokra, az entrópiaelmélet viszont éppen a materiális bázisra, a nyersanyagra és energiahordozókra összpontosít. Másodszor, mivel a kultúra egy meghatározott szellem kiteljesedése, az egyes kultúrák lényegileg különböznek egymástól (Spenglernél pl. a nagy hármas: az antik v. apollói, az arab vagy mágikus és végül a nyugat-európai v. fausti kultúra). Ezzel szemben az entrópiaelmélet szerint minden kultúra az energetikai és nyersanyag-politika kérdéseire adott kényszerű válasz, lényegileg tehát a kultúrákat azonos jellemzőkkel lehet körülírni. Az entrópiaelmélet és Spengler tanításának közös vonása, hogy a

ciklusokon belül fázisokat különböztetnek meg. Spengler esetében ezek a fázisok: a születés, az ifjúkor, az érett periódus és az öregség. Az entrópiaelméletben az energiagazdaság (kitermelés, elosztás, fogyasztás) az, amely döntően meghatározza a civilizációk fázisait, determinálja a felépítményt.

Az energetikai alap felvirágzásának időszakában (ez lenne a spengleri ifjúkor) a lakosságtól rendszerint megvonják az energiaátfolyást vagy más szóval az anyagi javak konzumálását, mert azokat a technológiai alap építésére fordítják. A lakosságnak kevéssel kell beérnie és rendszerint beletörődik a nehéz életkörülményekbe, mert még él benne az előző energetikai alap végnapjainak nincstelensége, rendezetlensége. Így jártak a nyugat-európai földművesek milliói a XVII., XVIII. és a XIX. században, amikor el kellett hagyniuk földjeiket, hogy a városok nyomornegyedeiben telepedjenek le. Akármilyen rosszak voltak is a munkakörülmények a gyárakban, a falunál többet ígértek, mivel a fahiány, a kimerült talaj és a túlnépesedés lehetetlenné tette az ottmaradást.

Az energetikai alap fejlődésének második (középső) szakaszában mind nagyobb mennyiségű energia kerül a társadalom szervezetébe, mivel a technológiai bázis már létrejött, és szaporodnak az ipari létesítmények. Ekkor jelentkeznek először az entropikus nyomás korai tünetei, mert a fokozott energiaáramlás zavarokat okoz az egész láncolatban.⁸ Ezek a rendellenességek pedig lassítják az energia- és (nyers)anyagáramlást. A zavarok elhárítása érdekében közigazgatási intézkedéseket foganatosítanak, s így minden krízissel duzzasztja a bürokráciát, centralizálódik a hatalom, befolyását új területekre igyekszik kiterjeszteni, hogy újabb energiaforrásokhoz jusson (gyarmatosítás), majd később piachoz is (a dekolonizáció). Ez természetesen fokozza az állami kiadásokat. Végül a civilizáció eljut a harmadik stádiumba, amikor már az állami gépezet fenntartása több energiát igényel, mint amennyit biztosítani tud. A társadalom ekkor fokozatosan gyengülni kezd és áldozatul esik a külső és belső ellenségnek. Ezt a modellt igazolja az ősi Egyiptom, Mezopotámia, Róma és a távol-keleti hidraulikus civilizációk megjelenése, virágzása és bukása. Egyesek szerint a multinacionális vállalatok korában az ipari társadalom is ide jutott, a hatvanas-hetvenes évek folyamán meghúzták tehát a vészharangot az ipari civilizációért. A végítélethangulat lassan szertefoszlott, mert az ipari társadalom elég rugalmasnak bizonyult, hogy kivágja magát, és a néhai erős centralizáció kezdett lebomlani. Ennek a folyamatnak a jelei először az USA-ban mutatkoztak meg: fokozatosan csökkent a nagyobb számú alkalmazottat foglalkoztató cégek részaránya a gazdaságban, megjelentek a kis és rugalmas, sokszor rövidebb életű cégek, ahol a közvetlen érdekelttség és a viszonylag egyszerű szervezés hamarosan meghozta gyümölcsét. Úgy tűnik, hogy az ipari társadalom ettől a belső bajtól megszabadult. Kifelé viszont, a természet irányába a bajok csak sokasodtak. Az energia- és nyersanyagfogyasztás nem csökken lényegesen, és az alternatív nyersanyagok, mint pl. a mübenzin igen gazdaságtalanok. Most is mint korábban a legnagyobb termelékenységgel dicsekvő ágazatok teszik a legnagyobb kárt a természetben. Például az Egyesült Államok mezőgazdasága, amely a világ össztermelésének a 20%-át adja, aránytalanul sok energiát igényel. Egy faekével szántó földműves egy befektetett

kalóriával (amelyet ő meg a lova fogyasztottak) 10 kalória értékű terméket hozott létre. Ma egy amerikai farmer 1 emberi kalóriával 6000 kalória értékű élelmet állít elő, de – és itt a bökkenő –, egy 270 kalóriás kukorica-konzerv előállítása 2790 kalóriányi energiabefektetést igényel (a gépeket hajtó üzemanyag, a műtrágya gyártásába befektetett energia, a gyomirtó szerek előállítására és szétszórására felhasznált energia stb.). Ha mindezt összeadjuk, akkor az amerikai farmer 1 kalória élelem előállításához 10 kalória energiát használ fel, tehát az energiafelhasználás szempontjából 100-szor kisebb a termelékenysége mint az ekés paraszté.

A tudomány kérdése

Az entrópiaelmélet nem kíméli a tudományt sem, hiszen az ma már régen nemcsak a megismerés eszköze, hanem ideológiává is vált. Ezen felül a tudománynak a kortárs építészet szempontjából is igen jelentős szerepe van, mert míg a történelmi építészet inkább művészetnek számított, és a technika annak szolgálatában állt, azaz megfelelt a görög techné fogalmának, (amikor technika és művészet még nem vált ketté), addig a modern építészet fő meghatározója épp a technika, mint alkalmazott tudomány. Mies van der Rohe felhőkarcolói az erőtaní számítás, a magas szintű technológiával kitermelt építőanyagok „szépességét” fejezték ki, mert ahogy Mies megjegyzi: „Az építészet nem kisebb-nagyobb gyerekek játszótere... Az építészet egy korszak törekvéseinek személytelen médiuma, mert a legfontosabb vívmányok mindig személytelenek.”⁹ Ennek az anonimitásnak adott a tudomány indentitást.

Az entrópiaelmélet a tudás és tudomány számlájára írja a világ elsődleges tökéletességének elvesztését (akár Pandora szelencéje a görög mitológiában vagy a tudás fáján termett alma története). Eszerint a tudás halmozásával mind nagyobb a rendetlenség, a zűrzavar. A vadászó-halászó-gyűjtögető ember sokkal kevesebb kárt tett a természetben, mint a tudománnyal felfegyverzett mai ember, aki folyton megtalálja a módját, hogy újabb energiaforrásokat aknázzon ki, és fokozza az információáramlást, hogy fenntartsa energiaforgalmát.

Úgy tűnik, hogy itt nem is annyira a tudomány tehető bűnössé, mint alkalmazásának módja. „Általában véve a tudomány csupán az élet függvénye, és nem pretendálhat annak irányítására. A tudomány szükségszerű és elismerésre méltó, de nem áll módjában a jelenségek teljességét felölelni; absztrakciókra egyszerűsíti őket, és nem ismer sem szabadságot, sem emberi egyéniséget. Maga az élet alkot, miközben a tudomány azt csak regisztrálja, de önmagában semmit sem hoz létre.”¹⁰ – írja Leszek Kolakowsky. Egyes csoportok önös érdekeiknek megfelelően hoznak döntéseket, amit a tudomány autoritásába burkolnak, és ez a vért egyelőre támadhatatlan. (Így terjedtek el pl. az atomerőművek a fejlett ipari országokban.) Paul Feyerabend szerint „a tudományok nem a racionalitás előfeltételei, sem pedig a szabadság letéteményesei [szembehelyezkedik »az igazság felszabadít« elvvel]... a tudomány áru. A tudós csak árus, aki nem hozhat értékítéletet, ő a társadalom fizetett szolgája...”¹¹

A tudománynak viszont számos belső problémája is van. Az entrópia szemszögéből lényeges a paradigmaticusság, azaz a tudomány kötődése egy paradigmához (a szó kuhni értelmében), amely mindig szelektív, hiszen olyan szisztéma nincs, amely mindent felölel, miáltal állandó redukálásra kárhózdók a tudomány. A valóság teljességét képtelen felölelni. Ezért van az – amire Feyerabend utal –, hogy laikusok gyakran sokkal jobb képet alkotnak maguknak a komplex helyzetekről, mint a szűk látókörű szakember, akit a részproblémák áttekintésére és megoldására képeztek ki. Így válik lehetséges, hogy egyes tudományokban olyan paradigmák is helyet kapnak, amelyek noha megfelelnek a tudományosság kritériumainak (a tudományelmélet problémáival nem foglalkozunk) ellentétben állnak a valóság egyes körülményeivel, mint pl. az a gazdasági paradigma, amely az állandó és határtalan anyagi fejlődésen alapszik, és ezzel ellentmond a Föld mint égitest lehetőségeinek (entrópia). A Föld ugyanis a nyersanyagokat tekintve majdnem teljesen zárt rendszer, ha eltekintünk a ritka és kis anyagtartalmú meteoritoktól. Energetikai szempontból is viszonylag zárt, ha figyelembe vesszük a mai energiafogyasztás ütemét, amely messze meghaladja a Napból beérkező és jelenleg hasznosítható energiamennyiséget, tehát alkalmazható rá a termodinamika II. fő tétele. Ha civilizációkban csak a befektetett munkát (intellektuális, manuális és gépi munka) és az anyag- illetve energiafordítást értékeli, akkor az emberiség javai, gazdagsága állandóan növekedik. Figyelmen kívül marad azonban a természeti kincsek csökkenése, és így az egyenleg állandóan pozitív, még akkor is, ha az emberiség és ökológiai katasztrófa felé halad. Az a hozzáállás, amely csak a technológiának nevezett gépezet által megmozgott anyag- és energiamennyiséggel számol, és figyelmen kívül hagyja a jövő számára kihasználhatatlan mennyiségeket, előbb-utóbb törést szenved majd, ami paradigmaváltáshoz vezet.

Az entropikus civilizáció utópiája

A következőkben Jeremy Rifkin forgatókönyve alapján világítunk rá arra a civilizációra, amely akkor köszönt be, ha más energiaforrásaink jórészt kikapadtak – tehát kényszerhelyzet nyomán – illetve ha korunk embere jószántából változtat eddigi pazarló magatartásán. Ezen utópia helyességének és realitásfokának megállapítására kompetencia híján nem vállalkozunk, hanem elfogadjuk mint lehetőséget, és ennek tükrében vizsgáljuk az építészet és településtervezés problémakörét.

Rifkin két síkon mutatja be utópiáját,¹² az anyagi adottságokat, mint kiindulóponzt és az ezzel szerves egységben (de nem, mint a marxi alap és felépítmény kapcsolat) kibontakozó szellemi világot.

Mivel a fosszilis energiaforrások előbb-utóbb kimerülnek, és a nukleáris energia nem jelenthet egészséges alternatívát (vízenergiáról nincs szó), a napenergiáé a jövő. Az erre való átállás gyökeresen meg fogja változtatni a mai világot, mert civilizációnk legfőbb meghatározója a koncentrált, nem megújuló energia. A napenergia viszont szétszórtan érkezik a földre, ami egyrészt

szükségtelenné teszi a koncentrációt, másrészt pedig annak elvben ellentmond. (Ebben a képből az energiaszállítás fejlődésének lehetőségei nincsenek elabórálva, így a szupervezetők adta szabadság sem, amely viszont relatív, mert igaz, hogy a jövőben sokkal kisebb veszteségek mellett szállíthatjuk majd az áramot, de ez fokozott beruházásokat igényel, végül is tehát nem bújhatunk ki az entropia törvénye alól.) Ennek alapján az említett szerző az urbanizáció folyamatát megfordítja: mivel a város energiaigényes, a kis és szétszórt településeket részesíti előnyben. (Erről részletesebben az urbanizáció címszó alatt.) Szerinte, ha az USA kizárólag a napenergiára támaszkodva akarná megtartani mai energiafogyasztási szintjét, akkor területének 10–20%-át kellene kollektorokkal beborítani,¹³ amelyek előállításához rengeteg nyersanyagot és további energiát igényelne, tehát ott vagyunk, ahol voltunk. Így elkerülhetetlen a fogyasztás csökkentése, aminek szükségszerű előfeltétele a dezurbanizáció, valamint az egész civilizáció gyökeres átszervezése, ami érinti a termelés módját, volumenét, a közlekedést, városépítést stb., és végül mindezen változások következménye és egyben hordozója egy új világnézet.

Az utópia eszmei vonatkozásai sokkal izgalmasabbak, hiszen kevesebb szilárd kiindulóponttal rendelkeznek, és Rifkin azokat is jórészt az alapokból, sőt az alapok alapjából, a fizikából származtatja, és rendkívül eklektikus. Különböző eredetű gondolkodók és tanításai kapnak benne helyet.

Rifkin szerint mai kultúránkban az életcél az anyagi javak halmozása, minden emberi szükséglet és vágy kielégítése. Az emberi szabadság egyenlő a gazdagság halmozásának szabadságával, amelynek eléréséért a természetet meg kell változtatni, és a lehető legjobban ki kell aknázni. „Kiűzve istent a társadalomból – írja a szerző –, az ember a földön akarja megteremteni a mennyországot. Az ember saját magát helyezte a világegyetem középpontjába, és egyetlen céljául anyagi szükségletei és álszükségei kielégítését tette meg. A valóságot a mérhetőre, kvantifikálhatóra redukálja. A mérhetetlen, a szellemi, metafizikai gyakorlatilag értelmét veszítette és tudománytalanokká minősül. Végképp szétválasztottuk a szellemet a testtől és a testet a természetes környezettől. Dicsekszünk az anyagi haladással, termelékenységünkkel, és minden érték fölé helyezzük őket, közben tönkremennek értékeink, a család, a hagyományok. Minden abszolútumról lemondunk, kivéve anyagi világunk fizikai határai kiterjesztésének abszolútumát. Az utópia szerzője, Rifkin, az eljövendő korról Schumachert¹⁴ idézve így szól: „A legfontosabb feladat a metafizika rekonstrukciója, azaz választ keresni azokra a kérdésekre, hogy mi az ember, honnan jön, mi élete célja? E súlyos kérdések számos gondolkodó szerint a lázas aktivitások közepette háttérbe szorultak, mert ahogy Heidegger megjegyzi, »egyik kor sem tudott olyan sok mindenről olyan sokfélet mint a mai, de egyik se tudta olyan kevéssé, hogy mi az ember«”.¹⁵ Voltaképpen ezek a kérdések nem is képezhették komoly vita tárgyát (esetleg a létfilozófia művelői számára), mert „tudománytalanok”, azaz nem illettek bele a standard newtoni világképbe. (Mi több, egyes tudományok is tudománytalanok, sőt amint azt a maga ironikus módjában Feyerabend megjegyzi, a tudományelmélet – a tudományok „lelki pásztora” –, sem egyéb mérő csalánsál, amivel ha egyet nem is értünk, azért gondolkodóba ejt.¹⁶) Természetesen, ha tisztában vagyunk azzal,

hogy a tudomány nem adhat létkérdéseinkre választ, mert mai fölépítése kizárja ennek lehetőségét, akkor elvárásaink is a helyes útra terelődnek, és nem ostromozzák a tudományt azért, hogy nem képes arra, amire egyesek fel akarták használni.

Az eljövendő, ún. alacsony entrópiájú kor tehát az anyagi javak mérsékelt fogyasztásával tűnik majd ki. A mérsékletesség lesz a jelszó, amint azt a nagy világvallások már régóta hirdetik. A vallások szerint az emberi lét célja nem a fizikai szükségletek kielégítése – írja Rifkin –, hanem a felszabadulás, amelyet az univerzummal való metafizikai azonosulás biztosít. (Íme a távolkeleti filozófia hatása.) A cél – folytatja a szerző –, megismerni az igazságot, amely felszabadít, megtudni kik vagyunk, azonosulni az abszolút princípiummal, megismerni istent. (Visszakanyarodás a keresztény gondolkodás medrébe.) Az ontológiai kérdések után a tárgyi világ következik, annak kapcsolata létünkkel. Rifkin Echart mestert idézi: „Minél többet birtokolunk, annál kevesebbünk van.” Majd később egy iszlám Szufi gondolattal zárja a problémakört: „A kiknek nincs, azokat nem birtokolják.” Kétségtelen, hogy a birtoklás létünk hamis alternatívájává válhat, amint azt Fromm kifejti szintén Eckhart mester nyomán, de a nincstelenség még súlyosabb probléma, mert a fizikai létet veszélyezteti. Hol az egészséges határvonal? Ezt nem válaszolja meg sem Fromm, sem Rifkin, sem mások. Az utópia leírásában Rifkin ezt követően eljut a munkához: „Mivel az ipari társadalomban a termelés célja a fogyasztás – írja – a munkára eszközként tekintenek. Ezzel szemben az alacsony entrópiájú társadalom fő célja, hogy felébredje tudatunkat.” Ebben a kontextusban tehát a munka tudatformálóként jelentkezik. A marxi kommunizmus-víziótól eltérően ezt a munkát az emberek nem kedvük szerint végzik – erre nincs meg az anyagi bázis, amellyel a kommunizmus számol, mert korlátozott a felhasználható energia- és nyersanyagmennyiség –, hanem többé-kevésbé olyan munkáról van szó, amelynek értelme önmagán kívül esik, tehát bizonyos mértékben kényszerű, és mint ilyen, nemigen lehet tudatformáló, legalábbis pozitív értelemben. Rifkinnek abban igaza van, hogy az igazi társadalomban a munkát és a munkafolyamatot felaprózták a termelés optimalizálása és a termékmennyiség érdekében. Ezáltal a munka elvesztette transzcendentális jelentőségét, de egy bizonyos: ez az adott technológiai szinten szükségszerű volt, ami viszont nem jelenti azt, hogy egy magasabb szint nem lesz majd integratív, azaz nem foglal magába több munkafolyamatot, esetleg egy termék teljes előállítását is. „Az utópiában a munka arra szolgál majd, hogy jobban megismerjük önmagunkat” – írja Rifkin, ami egy alacsonyabb nyersanyag- és energiaszint mellett demagógiának tűnik. Előrejelzése szerint a mezőgazdaság organikussá válik, nem lesz monokulturális, lemond a műtrágya alkalmazásáról. A gyom- és rovarirtók fölöslegessé válnak, mert a kártevőket biológiai ellenségeikkel győzik majd le. Mivel a szoláris civilizáció termelékenysége a mezőgazdaságban is kisebb, növekszik majd a falusi lakosság részaránya, amely új szellemet is eredményez.

A fentebb ecsetelt eszmei zűrzavar bizonyítja, hogy csupán anyagi adottságokból – lett légyen az teljesen újszerű megközelítés, mint az alacsony entrópiájú civilizáció –, nem lehet filozófiát szublimálni. Ilyen minőségi ugrás nem

hozható létre mesterségesen. Az entrópiaelmélet és tudatosítása új irányvonalat hozhat a civilizáció fejlődésének, de nem állhat össze világnézetté, mert túlnyomórészt a múlt elemzésén és a jelen tagadásán alapszik. A mértékletesség mint imperativus még nem világnézet, annak csak egyik aspektusa, úgyszintén a materializmus elvetése sem, mert az sem eredményez automatikusan pozitív metafizikát. Az entrópiáról mint új világnézetről egyelőre csak kevés pozitív mondható el, egyértelmű viszont, hogy korunk világnézetétől különbözik majd. Legfőbb imperativusa viszont, miszerint a civilizáció működésének elvén változtatni kell, mielőtt még nem túl késő, mindenképp megszívlelendő. A továbbiakban az építészetet és városépítést érintő ilyen irányú változásokról szólnunk.

Az urbanizáció

Az entrópia kategóriájából kiindulva város akkor jöhetett létre, amikor a technológiai szint megfelelő anyag- és energiakonzentrációt tett lehetővé, azaz a háttér elegendő többletterméket tudott előállítani ahhoz, hogy urbánus jellegű települést fenntarthasson. A városok létrejöttének előfeltétele nem a kereskedelem és kisipar vagy éppenséggel a nagyipar kialakulása volt (az csak felgyorsította az urbanizáció folyamatát és maga is csak következmény), hanem az anyag- és energiakonzentráció.

A városnak ennél fogva magas az entrópia-foka – a „rend” benne, illetve a rendszer mindig a környezet növekvő rendetlensége árán tartható fenn (entrópia). Növekedése a koncentráció függvénye. Itt nem a laksűrűsége gondolunk, hanem a háttér anyag- és energiakonzentráló képességére. A háttér nemcsak a környéket öleli fel, hanem mindazokat a területeket, amelyekkel az illető város kommunikál. A város nagysága tehát e háttér kiterjedésétől és koncentráló képességétől függ.

Az első városok, mivel mezőgazdasági alapokon jöttek létre, nemigen értek el nagyobb lélekszámot. A hirtelen és lendületes urbanizáció a nagyobb anyag- és energiakonzentrációt igényelő ipar nyomán indult meg. Az ipar a technológiai fejlődés bizonyos szakaszában – az energiaforrás jellege miatt – nagy koncentrációt igényelt, ami maga után vonta a lakosság koncentrálódását is. Azokban az országokban, amelyekben az iparosítás a gőzgép korában zajlott le, fokozott urbanizációval találkozunk. Ahol viszont későbbi keletű, mint pl. Svédországban, ahol azt az elektrifikáció előzte meg, ott kevésbé kifejezett, hisz a villamosenergia jó szállíthatósága folytán kisebb koncentrációt igényelt. A nagy laksűrűségű régi ipari központok ma inkább a múlt örökségének, mint műszaki szükségszerűségnek tekinthetők. Ezért van az, hogy egyes országokban az ipari létesítmények ma már a településeken kívül épülnek, a természetben, ahol olcsóbb a telek, mint az ipari központokban. Ennek persze nem elhanyagolható energetikai vetülete is van, pl. a megnövekedett közlekedés miatt.

Abból kiindulva, hogy az energiatartalékok rohamosan fogynak, többen arra a következtetésre jutnak, hogy ez a nagy városok végét jelenti. Ilyen

jóslatokkal már a múlt században is találkoztunk, a nagyvárosok azonban nem tűntek el. Igaz ugyan, hogy a százezres nagyságrendű település energetikai szempontból sokkal előnyösebb egy milliós városnál, de nem ez az egyetlen szempont. Bizonyos funkciók – különösen a kultúra – megkövetelik a nagy tömeget (egy százezres város aligha tarthatná fenn a Royal Albert Hall-t, a Staatsopert, a Moszkvai Balettet, vagy a milánói Scalát). Más lapra tartozik, hogy a fejlett országok milliós városainak lakói viszonylag ritkán élnek a kínálkozó kulturális lehetőségekkel. Így nem csoda, hogy bár az USA összlakosságának 80%-a városlakó, számuk csökkenő tendenciát mutat, és egy felmérés szerint mindössze 17%-uk szeretne nagyvárosban élni, 32%-uk kis-, 25%-uk elővárosban és 25%-uk falun.

A várost tehát az anyag- és energiakoncentráció lehetősége hozta létre. Furcsamód azonban a város eltűnése – feloldódása a vidékben (kertvárosok, elővárosok, bolygóvárosok) – szintén e koncentráció fokozódása révén valósul meg, amikor megvan az energetikai alap a hosszabb napi ingázásra a lakás és munkahely, illetve más funkciók között. A nagyobb entrópia így feloldja a várost, amelynek elvész identitása, a térbeli-morfológiai folytonosság, a pontos körülhatárolhatóság. A város ma már nem vár(-os), nem egy fizikailag és szellemileg zárt, környezetétől világosan elhatárolt struktúra, amelynek közepén emelkedik a templom (a lelki központ) és a palota illetve városháza (anyagi/világi központ). A város elvesztette közepét (Hans Sedlmayer: Verlust der Mitte), a képletes veszteség megmutatkozik lelki síkon is: az emberek elvesztették a közepet, a kiindulópontot, amelyet elhagyva a világgal kerültek kapcsolatba, de amelyhez – képletesen és átvitt értelemben – mindig visszatértek. A lelki Mitte helyébe lelki tartalommal nem rendelkező épületek kerültek: áruházak (a fogyasztói társadalom szentélyei), magas irodaházak, amelyekbe nem térhetünk be lelki malasztért. A városháza sem a polgárok gyülekező helye, hivatalok sorakoznak benne, amelyek nagyrészt az emberektől idegenek. Az elidegenedés szoros összefüggést mutat az urbanizációval. (A falusi ember nem ismeri.) Furcsamód, ahol legtöbb az ember, ott a legintenzívebb az elidegenedés. Családiházas beépítés esetében pl. sokkal intenzívebb a szomszédok közötti kommunikáció mint a toronyházakban. Ahol bizonyos „egészséges távolság” választja el a szomszédokat, ott érdeklődnek egymás iránt, ahol ez nincs, ott „taszítják” egymást. Szociológiai kutatások eredményei szerint a tömblakások lakói azért tartják maguktól távol a szomszédokat, mert a családi intimitást féltik. Ezzel magyarázható a szovjet típusú kollektív lakások sikertelensége is, de Corbusier marseille-i lakóháza a L'Unité de Habitation is félig üres, rendkívüli felszereltsége ellenére (üzlethelyiségek, óvoda stb.). A lakótelepek mindemellett indentitáshiányban is szenvednek. Ez vonatkozik a telep egészére, de az egyes lakásokra is. A lakóknak nincs térbeli identitásuk, nem tudják önmagukat kifejezni, mint a családi házak lakói. Az ember elidegenedik környezetétől. Végül az elidegenedés harmadik térbeli formája is jelentkezik: az ember elidegenedése a természettől, amire már a XIX. század folyamán is többen felfigyeltek. Egymást követték a kertváros-utópiák, ahol egyesül város és falu, mezőgazdaság és ipar. Ezen utópiák leszármazottainak tekinthetők a Corbusier-i lakótelepek, amelyek hátat fordí-

tanak, a hagyományos „polgári” városnak, és az új ember számára biztosítanak modern hajlékot. Ezek a lakótelepek a mechanisztikus világnézet és materializmus végső térbeli konzekvenciái, amelyben a várost lebontják napfényre, levegőre, közlekedésre, pihenésre, stb. A város mint a szellemi és morfológiai folytonosság, a hagyomány és történelem megtestesítője, mint a genius loci megjelenítője – elveszett.

Az entrópia elvét szem előtt tartó gondolkodásmód előtérbe hozta az energia- és anyagfogyasztás csökkentésének a koncentráció feloldásának következményét. Ez azt jelenti, hogy azok az urbánus formák, amelyek anyag- és energiaigénye nagy, átadják helyüket a racionálisabb alakzatoknak. Következésképpen a szigorú funkcionális egységekre tagolt város koncepciója, amely számottevően megnövelte a közlekedést, eltűnik. A nagy laksűrűségű együttesek – magas toronyházak – átadják helyüket a kisebb sűrűségű léépítési formáknak, ahol könnyebben megvalósítható a funkciók keveredése, ami csökkenti a közlekedést. Helytelen lenne azonban a meglevő nagyvárosok végét jövendőlni, ilyenekre is szükség van, talán nem olyan nagy arányban mint azt negyedszázaddal korábban gondoltuk.

Építészet

A nagy anyag- és energiakoncentráció – mint már érintettük – az építészetben is gyökeres változásokat hozott. Olyan anyagok előállítását tette lehetővé, amelyek sűrűsége és szilárdsága messze meghaladta a hagyományos anyagokét. Ez a műszaki korlátok jelentős leépüléséhez vezetett az épületek nagyságát, a fesztávokat és a formai kiképzés lehetőségeit illetően, és megteremtette a hagyományokkal való szakítás lehetőségét. A változások nemcsak minőségi-ek, hanem mennyiségi-ek is. Lehetővé vált sok anyag/termék összpontosítása kis helyen. A megnyílt lehetőségek új ideológiát dobtak a felszínre. Az újkori civilizáció embere rendszerint él is az adott lehetőségekkel, nem úgy mint az ókori görögök, akik a gőzgépet játékszerként használták, mert széles körű alkalmazása megváltoztatta volna a hagyományos anyag- és energiabázist és ezzel a kultúra arculatát is. Megszületik az iparosított építészet gondolata. A hagyományos kisipari úton készült épületeket elavulttá nyilvánítják, és az új kor eszközeivel akarják megteremteni az „új ember”-hez méltó építészetet, amely kiiktatja az alkotást, és helyette a termelést vezeti be. A termelés szükségképpen szabványosítással, illetve egységesítéssel jár, amely a problémákat könnyen definiálható és jó optimalizálható paraméterekre redukálja. Hannes Meyer a Bauhaus vezetője így ír:

„építeni (bauen – kis b-vel)

a világ minden dolga a következő szorzattal fejezhető ki:

funkció x gazdaságosság.

éppen ezért e dolgok nem műalkotások, az egész

művészet kompozíció, és ezért céltalan (zweckwidrig),

az egész élet – funkció és ezért nem művészi...”

„hogy jön akkor létre egy város terve? vagy egy lakásé?

kompozíció vagy funkció? művészet vagy valóság???

az építés biológiai folyamat. az építés nem esztétikai folyamat.

az építés csak szervezés: társadalmi, műszaki, gazdasági, pszichikai szervezés.”

„az új ház, mint montázsépület nem más, mint ipari termék és így szakemberek munkájának eredménye: közgazdászoké, statisztikusoké, egészségügyieké, klimatológusoké, technológusoké, normázóké, energetikusoké...

és az építész?... valamikor MŰVÉSZ volt, most SZERVEZÉSI SZAKEMBERRÉ VÁLIK.”¹⁸

A meyeri elvek megvalósulása nem váratott sokáig magára. A második világháborút követő rombolások, a lakáshiány létrehívta a tömeges és gyakran iparosított lakásépítést. Úgy városok születtek a rajzasztalon, és az építész illetve várostervező fejedelmi pozícióba került: ő döntött a házak alakjáról, elhelyezéséről, az utcák vonaláról, zöldterületekről, a lakások beosztásáról, középületekről. Ha isten lett volna, akkor sem tudott volna minden követelménynek megfelelni. Nem volt az. Esendő ember volt, aki engedelmeskedett a beruházónak, divathullámok hatásának, a technológia diktálta követelményeknek és elvárásoknak. Ezért az iparosítás és az ezzel karöltve haladó „nagyban” való gondolkodás sehol sem okozott olyan károkat mint az építészetben. Az építészetben az előregyártás, legalábbis amilyennek ma ismerjük, lényeges minőségi romláshoz vezet majdnem minden téren. Az ilyen építészet megszűnt művészet lenni, a művészet ugyanis nem „termelhető”. A tömbház már nem számíthat hajléknak többé: nem emberléptékű, nem individuális, lakói ízlését, vágyait, lehetőségeit sem tükrözi. Az entrópia szempontjából szintén előnytelen ez az építési mód. Az előregyártott házigyári elemek nagy energiaráfordítást igényelnek, mind gyártásuk, mint beépítésük (szállítás) alkalmával, de különösen fenntartásuk energiaigényes a relatíve nagy hőveszteség miatt. A panelházak nagy mennyiségű betonvasat emészteneek föl, ami nemcsak anyaggocsékolás, hanem egészségtelen is.¹⁹ A kúszó- illetve csúszózszerű épült házak épületfizikai szempontból valamivel jobbakk (nem szelelnek, és nincs annyi hőhíd), de az entrópia szempontjából még előnytelenebbek: még több vas megy veszendőbe. Nehéz őket lerombolni, legalábbis ésszerű energiaráfordítással.

Az entrópielmélet hatására az építészetben is teret hódít egy olyan koncepció, amely nem az élőmunka lecsökkentését, a gépi munka és energiaráfordítás növelését tűzi ki célul, hanem az egészségügyi és esztétikai szempontok mellett az energiaráfordítás csökkentésére helyezi a hangsúlyt, olyan építőanyagok alkalmazására, amelyek a természetben megújulnak. Valószínű, hogy a miesi csillogó high tech és a Corbusier-i brutalista anyagokat felváltják majd a

meleg, természetes anyagok. Az építőanyagok változása hatással lesz a szerkezet-megválasztásra is, tehát befolyásolja majd az építészeti formát. (Ezzel nem azt állítjuk, hogy az építészeti forma kizárólag az anyag, a szerkezet, vagy ha úgy tetszik a funkció következménye, de az említett anyagi adottságok – ha negatív értelemben is – determinálják a formát.) Mindez megkötéseket is hoz magával, mert a vasbeton és acélszerkezetek nyújtotta nagy szabadságról – legalábbis a lakóépületek esetében – le kell majd mondani, és a tervezőnek be kell érnie a kisebb hordképességű természetes anyagok szerényebb lehetőségeivel. Nem biztos azonban, hogy ennek az architektúrában kizárólag hátrányos következményei lesznek majd. Az építészettörténet nagy pillanataiban (klasszikus görög építészet, gótika, barokk) ugyanis viszonylag szigorú játékszabályok érvényesültek, amelyek egy része szellemi eredetű,²⁰ mások viszont a viszonylag kisebb mechanikai lehetőségű építőanyagokból és szerkezeti megoldásokból fakadtak. Várható tehát, hogy a költségek, a szerkezet és az építőanyagok diktálta megkötések növekedésének előnyei is lesznek.

Nem csak az új szemléletmódnak lesz közvetlen hatása az építészetre, hanem az emberek életmódváltozásai is kihatással lesznek majd rá. Az ipartelekpek diszlokációja, azaz a nagyobb koncentráció feloldása olyan kevert megoldásokat eredményez majd, amilyenek az építészettörténetben már számtalanszor megvalósultak: egy épületen belül különböző funkciók (lakás, kisipar, üzlethelyiség), ami a középületek esetében is megvalósítható. Az ipar egy része „hazaköltözik” majd,²¹ aminek várhatóan családszociológiai vonatkozásai is lesznek. Az otthoni munka, amely egyúttal jelentős energia és időmegtakarítást jelent, a lakóépületek tervezésénél új követelményeket támaszt, mivel meghatározott területet kell biztosítani az otthoni munkahely számára is.

Eltelkintve attól, hogy a fentebb vázolt jövőkép valóra válik-e, a lehetséges változásokat mai építészetünk nem akadályozhatja meg. Tíz-egynéhány emeletes lakókolosszusaink hamarosan avultnak tekinthetők – sőt valószínű, már az építés pillanatában se voltak korszerűek –, de mivel a haladást méterekben és négyzetméterekben mértük, ennek nem ébredtünk időben tudatára. A gótika, mint ismeretes, Suger apát első „kísérletétől” az érett gótikáig kb. egy évszázad alatt fejlődött ki, ami lehetővé tette, hogy rátaláljon az anyag-szerkezet-ideológia (eszmei tartalom) formai egységére és összhangjára. Nemcsak az építészeti stílus kibontakozása igényel időt, de a közönség is, hiszen az építészeti kommunikáció – akár a többi művészeté – megköveteli a befogadást is, amihez új stílus esetében megfelelő idő szükségeltetik. Ez az, ami századunk építészetének nem állt rendelkezésére. A viszonylag kiérlelt szecessziót gyorsan felváltották a század első évtizedeinek kérdéséletű irányzatai (expresszionizmus, konstruktivizmus, ún. „fehér építészet” stb.) az érett modern pedig, amelytől elvártuk volna, hogy egyenletes fejlődést hozzon, lökészerűen továbbította a különböző divathullámok (brutalizmus, függönyfalas építészet, téглаépítészet, high tech, late modern, postmodern, transmodern). Az általános bizonytalanság – egyesek szerint dinamizmus – lehetetlenné tette az építészet fokozatos belső kibontakozását, a külső tényezőkről – beruházó, közösség – nem is beszélve.

Az „entrópieelmélet filozófiája” nemcsak az építészet anyagi meghatározóit kívánja megváltoztatni, de ideológiáját is. Megkérdőjelezi az építészetet „fogyasztási cikknek” tekintő koncepciót, és olyan struktúrák létrehozását részesíti előnyben, amelyek követni képesek a rendeltetésbeli változásokat. Kétségbe vonja a mai építészet sztár-központúságát, amely a megváltást Stirlingektől, Meierektől, Mooroktól stb. várja, ahelyett hogy olyan társadalmi és alkotói klíma létrehozásán munkálkodna, amely a folyamatos fejlődésre fekteti a súlyt, lehetővé téve, hogy átlagos tehetségű építészek is jót alkossanak, mint a történelmi építészet nagy pillanataiban. Ilyen légkörben nem a gondolkodás követi a tetteket, mint a rossz lakótelepek szanálása esetében, hanem a tettek a ki-forrott, átgondolt elképzeléseket, más szóval a szellem lesz lépéselőnyben a technikával és technológiával szemben, a szellem, amelynek nem szabnak határt a nyersanyag- és energiataralékok.

Jegyzetek

¹ Erről részletesebben: Klein Rudolf: A lakógéptől az érző építészetig. Forum, Újvidék, 1987, 11–14. o.

² Jeremy Rifkin: Entropy – A New World View, The Viking Press, New York, 1982.

³ Ezzel, a jelenséggel találkozunk egyes távolkeleti kultúráknál. Ezt Rifkin így fejt ki: „A fizikai (alapokbeli haladás) fejlődés nem biztosít gyorsabb szellemi fejlődést, épp ellenkezőleg. A transzcendencia a nyugalomból és a lét szépségeinek megismeréséből származik és nem az aránytalanságból és »cselekvésből«. Hesse Siddarthájának le kellett ülnie a folyóparton, csendben hallgatva a víz csobogását, hogy eggyé legyen vele, és eljusson a megvilágosodásig.” Ezzel kapcsolatban két ellenvetés támad: először, nem biztos hogy a távolkeleti eszmével a szellem archetípusa, másodszor pedig a cselekvés nem zárható ki, mert az a fizikai lét egyik előfeltétele. Rifkin tovább viszi a gondolatot: „A társadalmi fejlődés és a szellem kiteljesedése nagyrészt ellenkező vonalon haladt. Csak akkor közeledhetnek egymáshoz ismét, ha az ember lemond a hatalomvágyról, és ahhoz a világhoz alkalmazkodik, amelyre teremtettünk, nem pedig ahhoz, amelyet megteremtünk.”

⁴ Hasonlóképp az építészeti stílusváltás sem mindig magyarázható a dialektikával. A gótikus építészet nem antitézise a románkorinak, hiszen a fejlődés kifejezetten evolutív, ha figyelembe vesszük a számtalan átmeneti formát, és azt a körülményt, hogy egyes vidékeken a francia katedrális-gótika légiességét nem vették át, megmaradtak a románkori masszív formáknál, csak csúcsíves nyílásáthidalókat alkalmaztak.

⁵ A piaci törvényszerűségek viszont gyakran mondanak ellent a humanizmus elveinek. Az ezen ellentmondáson belüli prioritások megválasztása a mindenkori politikai rendszer legjobb jellemzője.

⁶ Szalay Béla: Fizika. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1970.

⁷ Az entrópia nemcsak az energiahordozókra és nyersanyagokra érvényes, de a műszaki fejlődés más aspektusaira is. A műszaki haladás sem mehet végbe büntetlenül, mert minden találmány messzemenő másodlagos hatásokat vonhat maga után, amelyek egynémelyike sokkal fájóbb is lehet, mint az adott vívmány hiánya. Itt nemcsak az ökológiai, hanem a társadalmi következményekre is gondolunk.

⁸ E zavarok különböző eredetűek és fajúak. A technikai zavarok csoportjába tartoznak a különböző szűk keresztmetszetek a szállításban, az energiakitermelésben, egészen

- az olyan katastrofákig, mint a csernobili Lenin erőmű felrobbanása. Ide sorolhatók a humán vonatkozású problémák is, kezdve a megváltozott életmód következményeitől egészen a társadalmi ellentéttekig.
- ⁹ Erről bővebben – Klein Rudolf: Szabadságtényezők az építészetben. Új Symposion, Újvidék, 1987, 12. o.
- ¹⁰ Lešek Kolakovski: Glavni tokovi marksizma I–III, BIGZ, Beograd, 1980–85.
- ¹¹ Paul Feyerabend: Erkenntnis für freie Menschen, Suhrkamp, Frankfurt, 1980, 18. o.
- ¹² Jeremy Rifkin: Entropy – A New World Niew, Viking Press, New York, 1982.
- ¹³ Uo.
- ¹⁴ Uo.
- ¹⁵ Martin Heidegger: Kant und das Problem der Methaphysik, idézve Kierkegaard, Sören: Írásából, Gondolat, Budapest, 1982, Bevezető.
- ¹⁶ Lásd: 10.
- ¹⁷ Lásd: Rifkin i. m.
- ¹⁸ In: Ulrich Conrads: Programme und Manifeste zur Architektur des 20. Jahrhunderts, Friedr. Vieweg+ Sohn, Braunschweig/Wiesbaden, 1984, 110–111. o.
- ¹⁹ A fémszerkezetek elterjedésének korában és a vasbeton térhódításakor még nem is volt sejthető, hogy milyen másodlagos hatással lesznek ezek az új anyagok az emberek egészségére, hiszen az akkori műszerek a finom mágneses és elektromos hatásokat nem tudták mérni, és az orvostudomány sem volt olyan szinten, hogy egyes kóros elváltozásokat vissza lehessen vezetni fizikai hatásokra, eltekintve a radioaktivitástól. Részletesebben: Georg Otto: Krebs und Zivilisations-Krankheiten, Heinrich Hugendubel Verlag, München, 1987, Handbuch der Geo- und Baubiologie, Münchner Gesellschaft für Geo- und Geobiologie, Schulte-Uebbing, München, 1987.
- ²⁰ Erről bővebben: Rudolf Klein: Sudelovanje korisnika u oblikovanju stana, Građevinski fakultet, Subotica, 1987, 13–16. o.
- ²¹ Lásd: Alvin Toffler: The Third Wave, szerbhorvát fordítás: Treći talas, Beograd, 1983.

Rezime

Entropija, svjetonazor, graditeljstvo

Trojni naslov, koji u povijesti suvremene teorije arhitekture svjedoči o htijenju da se graditeljstvo stavi u širi društveni i duhovni kontekst, označava djelo, koje istražuje interakcije između arhitektonskog stvaralaštva, duha vremena i prirodnih datosti.

U prvom dijelu ovog studija razmatra se međusobni utjecaj svjetonazora, ljudskog življenja i graditeljstva u najširem smislu riječi, tj. arhitekture, urbanizma i prostornog planiranja.

U odeljku „civilizacija; napredak ili propadanje“ analiziraju se modeli o razvitku ljudskih civilizacija od antičke Grčke, velikih kršćanskih mislioca, pa sve do prosvjetiteljstva i postmoderne, sa posebnim osvrtom na povijesti arhitekture i gradogradnje.

Potom slijedi analiza svjetonazora industrijske civilizacije, kao polazišta za suvremenu arhitekturu. Spomenuti svjetonazor za razliku od svojih prethodnika, koji naglašavaju cikličnost toka povijesti, ili pak konstantno propadanje, propagira sveopći napredak, uzlaznu liniju čovječje civilizacije. Ovaj optimizam, koji nijeka fizičke granice našeg svijeta i gaji prešutno prezir prema prošlosti, kao nećemo manje vrijednom, otjelovljava se u modernoj arhitekturi, koja negira nasljeđe, duh mjesta, čovječje mjerilo, prirodu, duhovnost, itd, itd. Ovim se principima suprotstavlja fenomen entropije, kon-

stantnog materijalnog propadanja istrošenjem prirodnih resursa i energetskog izvora, te sve većeg zagađenja čovječje okoline. Projekcijom zakona entropije na tok civilizacije ukazuje se na to, da se naša povijest ne može interpretirati kao sveopći napredak, tim prije, što to protivurječi mogućnostima zemlje kao planete, koja ograničava fizički rast.

Zatim slijedi analiza znanosti kao katalizatora entropije. Razmatra se odnos znanosti i njene primjene (politika znanosti), znanosti i zbilje, kao i općih teoretskih osnova znanosti (paradigmatičnost) kao i vezu sa suvremenim graditeljstvom.

U dijelu o utopiji niskoentropične civilizacije prikazuje se vizija nekih fizičara i ekonomista disidenata o budućem svijetu sa malom potrošnjom energije i prirodnih resursa, sa nekim značajnijim posljedicama na svakodnevni život, svjetonazor, duh.

U dijelu o urbanizaciji daje se pregled povijesti *gradogradnje* kao posljedice entropijskih fenomena. Razmatrana je mogućnost transformacije urbanog razvoja i prostornog planiranja u uvjetima niskoentropične civilizacije.

U posljednjem dijelu se raspravlja o fenomenu entropije iz aspekta arhitekture, o problematici umjetnih materijala, raznih tehnologija masovne stambene izgradnje iz aspekta potrošnje energije i ostalih prirodnih resursa, štetnih utjecaja na čovjekovo zdravlje. Na kraju je analizirana mogućnost postepenog razvoja – sazrijevanja – arhitekture u uvjetima niskoentropične civilizacije, u kojoj će smanjene mogućnosti materijalne ekspanzije pospješivati unutarnji, duhovni razvoj, što će arhitekturi vratiti epitet umjetnosti.

Summary

Entropy, World-View, Architecture

The tripartite headline which in the history of the contemporary architectural theory testifies about the intention to put the architecture in a broader social and spiritual context at the same time, marks this study which investigates the interaction between the architectonic creation, spirit of time and natural circumstances.

In the first part of the study the author deals with the mutual influence existing between world-view, human existence and architecture in the broadest sense, or between architecture, urbanism and regional planning.

In the part „Civilization – Progress or Decline” he analyses the development of human civilization from the antique Greece, great christian philosophers up to the Enlightenment and Postmodern, giving a special review on the history of the architecture and urbanism. Further, he analyses the world-view of the industrial civilization as a starting point for the contemporary architecture. This world-view, unlike the preceding opinions, which put the emphasis on the cyclical course of the history, or constant decline, propagates universal progress and a rising line in the human civilization. This optimism, which denies the physical limits of our world and cultivates tacitly contempt toward the past as to something less worthy, is incarnated in the modern architecture which denies heritage, spirit of the place, human criteria, nature, spirituality etc. To these principles the author opposes the phenomenon of entropy, constant material destruction caused by used up natural and energetic resources and the increasing pollution of human environment.

Projecting the law and the theory of entropy on the course of the civilization the author points out that our history could not be interpreted as a universal progress, the more so that it contradicts the possibilities of the world as a planet limiting the physical growth.

Further, the author analyses the sciences as a catalyzer of entropy. He deals with the relationship between science and its application (the policy of science) and science and reality as well as the general theoretical base of science (paradigmatic) in connection with the contemporary architecture. In the part dealing with the utopia of the low entropic civilization, the author presents the visions of few physicists and dissident economists about the future world with a low consumption of energy and natural resources, with some significant consequences on the everyday life, world-view and spirit.

The part about town is a survey of the history of urbanism caused by the entropic phenomenons. The author takes into consideration the possibilities of transformation in the urban development and regional planning, in the condition of the low entropic civilization.

At the end of the study he discusses about the phenomenon of entropy from the aspect of architecture, as well as about the problems of synthetic materials, different technologies of mass block flats building from the aspect of energy consumption, waste of other natural resources, with some harmful effects on human health.

Finally, the possibility of a gradual development – ripening – of the architecture in the conditions of the low entropic civilization is analysed, in which the reduced opportunities of material expansion increases the inner, spiritual development which should give back the epithet of art to the architecture.

Bela Duranci

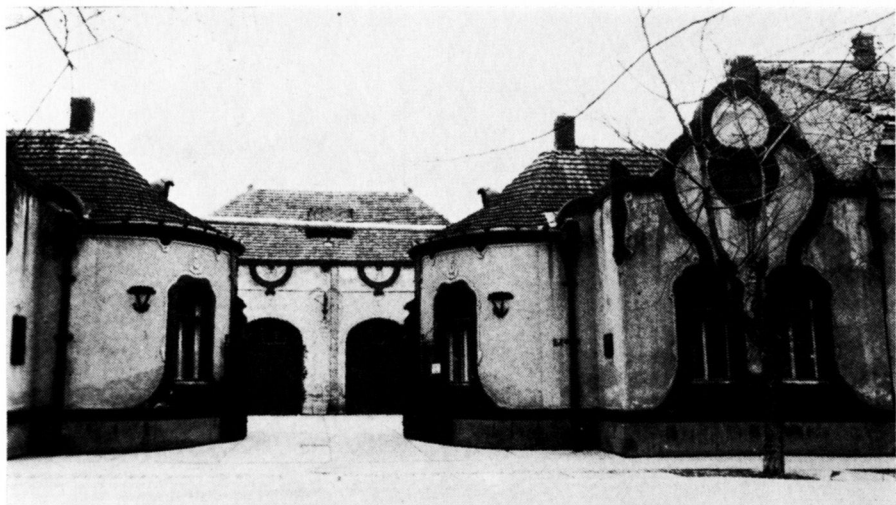
PÉLDAMUTATÓ LEHET-E MA A SZÁZADFORDULÓ ÉPÍTÉSZETÉNEK, KÉPZŐ- ÉS IPARMŰVÉSZETÉNEK SZINTÉZISE?

Az utolsó nagy művészeti irányzatot – a szecessziót – az emelte a korábbiak fölé, hogy homogén stílusra törekedve az építő- és iparművészet területén a szintézis legkiválóbb példáit mutatta fel. Szinte egyszerre tűnt fel a legkülönbözőbb helyeken, de egységesnek nevezhető törekvései ellenére sajátos, regionális jelleget is öltött. A népi építészet és a népművészet hagyományaitól ihletett egyértelműen felismerhető nemzeti változatai jöttek létre.

A szecesszió (a jugendstil, az art nouveau ...) alkotói gyakran csoportosultak és tömörültek művésztelepekbe, hogy együtt keressék a múltat és a jövőt átfogó kreatív kifejezőmódot. Ezeknek a sokoldalú, fantáziadús alkotóknak lendületes tevékenysége a civilizáció ellentmondásaiból táplálkozott, amelyek a társadalmi haladás nevében mind nagyobb nyugalanságot és aggodalmat váltottak ki az egyénből. William Morris (1834–1896) utópiája alapján, miszerint a művészet mind az alkotó, mint a közönség örömeinek forrásává válhat,¹ az olyan program-jellegű művésztelepek, mint amilyen a gödöllői volt,² sokoldalú kreativitásuk teljes bevetésével keresték azt a varázserővel bíró képletet, amely a művészet-munka-élet triászra révén visszaadja az iparosodott világban az egyéni méltóságot.

A Gesamtkunstwerk mindent átható egységes művészete, emberi harmóniája, alkotótevékenység által megnevesített társadalmi és természeti környezete a maga nemes eszményeivel hasonlatos a mennyek országához.

A szintézisre törekvés nem más, mint a káoszon való felülkerekedés kreatív programja, amely a bekövetkező időszak nyilvánvaló ellentétei által feszíti szét a historizmus kereteit. Az egyéni megnyilvánulások a szellemi élet minden területén lázadássá ötvöződtek. Az izzó formákat behálózó épülethomlokzatokon és beltereken, bútorzaton, plakátokon, könyveken és használati tárgyakon végighullámzó szenvedélyes vonalvezetés fűzte őket össze. Freud a tudatalatti mélyére hatolt, az írók pedig leszálltak az emberi lélek mélységeibe, hogy alkotásaikkal ösztönzőleg hassanak a festőkre, és ezek mind együtt egyszerre váltak prófétákká, technológusokká, álmodozókká, mérnökökké vagy éppen formatervezőkké. Az alkotásban eggyé váltak – megszűnt a „magas” művészet-re és az alárendelt kreatív tevékenységre való felosztás – a mindent átfogó célt, a szintézist tartották szem előtt.

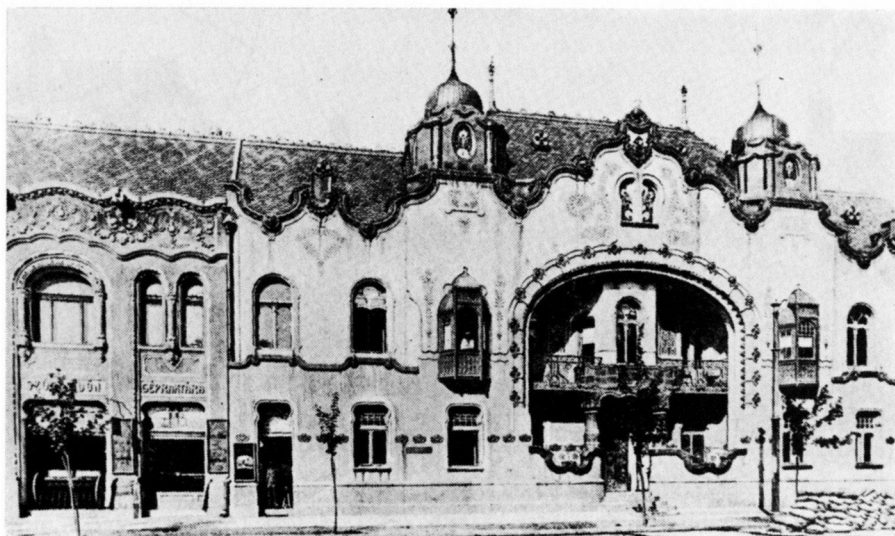

Lajta Béla: A zentai tűzoltó-laktanya. 1904

Fotó: A. J.

A tartós kihívásként jelentkező, ember léptekű látomásokat mindig a következő és saját elgondolásaiknak élő alkotó egyéniségek teremtik meg. Egyetemes alkotók és eredeti hangvételű egyéniségek az eredményes szintézis előfeltételei, akik társaikkal együtt ki tudják fejezni a kollektív erőfeszítések átfogóan kreatív megnyilvánulásait. A komplex alkotótevékenység nyilvánvaló kifejezésformája az *épület*. Az építész azonban csak egyike azoknak a személyeknek, akik irányítják a kézművesek tevékenységét a „nagyszerű összhangzat” létrehozásában. Az egyetemes alkotók és az egyediség szintjére emelkedett kézművesek találkozásából született az iparművészet, a szecesszió legfontosabb jellemzője. Alkalmazott jellegéből eredően, azaz közvetlen funkciójánál fogva a szintézisben minden előfeltétele megvan ahhoz, hogy hatással legyen az ízlésre, és az alkotótevékenység különböző ágazatai iránt tegye fogékonnyá az emberek sokaságát. Azt viszont már kevesen tudják, hogy a szintézis tipikus példáiban a korszellem jut kifejezésre. Jó példák erre azoknak a zseniális alkotóknak a művei, akik többnyire szemben állnak az uralkodó eszmékkel.

A művészi mesterségekben, a századforduló szintézisének legfontosabb tényezőiben hatalmas – ma már ismeretlennek számító – energia halmozódott fel. A jogfosztott személy ezekben a szakmákban ismerte fel azt a lehetőségét, hogy kiléphet a jobbagysorból és az agrárjelleg földhözragadtságából, s eljuthat a szabadság, az emberi méltóság és a remény eddig elérhetetlen szféráiba, a mesterek nem békéltek meg a dolgok hagyományos rendjével, és nyugtalanságukat a kézművességben kreatív energiává transzponálták. A mester szó valamikori értelme tiszteletet parancsolt – kreativitást, törekvést, felelősségtudatot és a szakma becsületének tiszteletét foglalta magába, ezáltal méltán felzárkóztatható az eredeti alkotótevékenység mellé. Az egységes stílus regionális jegyei,

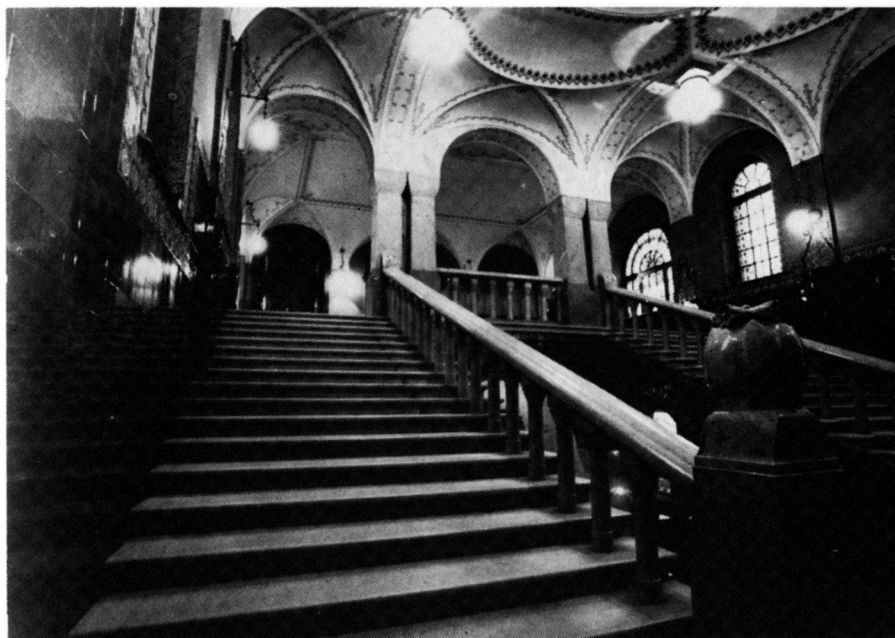
A szabadkai Raichle-palota. 1903–1904 (korabeli fotó)

nemzeti változatai az európai szecesszióban az elmaradottabb, többnyire mezőgazdasági vidékeken virágoztak.

A XIX. század vége felé a kapitalizmus már az Osztrák–Magyar Monarchia határvidékeire is eljutott. A történelmi stílusok utánzása és a gipszpacskolatos épületedíszek a mi városainkban is tért hódítottak. A pénz hatalma és a tőkés társadalom biztosnak éppen nem mondható forrása arra készítette a hirtelen meggazdagodott polgárokat és a valamikori földbirtokosok tőkés gazdálkodásba beleszületett utódait, hogy társadalmi rangjukhoz méltó épületeket hagyjanak az utókorra. A gyárak, utak, vasutak építéséhez szükséges telkek és földterületek eladásából származó összegeket hatalmas építkezésekre fordították. Az addig uralkodó nemesség ígézetében élő polgár, kék vér és nemesi kutyabőr híján, az eklektikával teremtette meg a méltóságteljeség látszatát. Az egyre közkedveltebbé váló bérpaloták eklektikus homlokzata mögött az első emeleten „makartvirágos” enteriőröket rendeztek be. A hirtelen változások következtében a mi polgárunk nem volt felkészülve az új kezdeményezések támogatására. Így nálunk az eklekticizmus és a belőle születő szecesszió még jó ideig megfértek egymás mellett.

A szecesszió vidékünkön műemlék értékű épületeket hagyott hátra, és egyes művészek alkotótevékenysége révén, meghódítva a stílusművészet legmagasabb csúcsait, eljutott a beteljesülésig.

A századforduló Balkánja a megbolydult társadalmi és politikai körülményei közepette, ahol 1914 nyarán végakkordként egy világméretű és messzeható következményekkel járó esemény zajlott le, jelentős mértékben eltért a szecesszió más lelőhelyeitől. A balkáni „klíma” és az európai körülmények közötti hasonlóság csak az öntudatra ébredésben és a fennálló társadalmi viszonyokkal való elégedetlenségben volt azonos. Vidékünk modern alkotói

*A Jakab Dezső és Komor Marcell tervezte szabadkai városháza díszlépcsője. 1908–1912
Fotó: A. J.*

közel álltak a szecesszió szellemiségéhez, mert az idegen hatalommal és a konzervatív környezettel való szembehelyezkedésük az Art Nouveau tiltakozásához hasonló, egyetemességre és egyesülésre törekvésük pedig a szintézis igénye.

Különösen nagy hatású volt Meštrovićnak, az Osztrák–Magyar Monarchia horvát nemzetiségű szobrászának lázító jugoszlávsága az 1911-es római kiállítás szerb pavilonjában. A szülőföldre való ragaszkodás, a régmúlt idők felidézése és a szintézis víziójaként kiteljesülő egyéni jövőkép összegződött a Vid-napi szentély építészeti látomásában. Meštrović, mint ahogyan meg is jegyezte, a kő anyagszerűségével és építészeti formákkal igyekezett ábrázolni, hogy „mennyre belénk ivódtak történelmünk legnagyobb pillanatai és legdöntőbb eseményei, de ugyanakkor, ezáltal megteremtette egy természetes környezetben, a szabad ég alatt a jövőbe vetett remény szentélyét”.³

Szerencsére fennmaradtak egyes fragmentumok: a Nagy özvegy kötőmbjének indulatos dühöngése, az Emlékezés mint a szecesszió kifejezésformáinak esszenciája és a formához való egyéni viszonyulás példája, valamint az Anya és a szoborciklus többi tagja, amelyek Meštrović kiváló művészetének alkotásai. A megkötöttség és látomás szintézise az alkotóban jött létre, míg a kézműves ösztöne a pillanat ihletével, kreativitásával párosulva mindig más és más szobrot teremtett. Ezek azon nyomban a világhírnév szárnyára emelték, hisz élő formái az eredetiség teljességét hordozták magukban. Az építményhez nem szolgáltak mintául hazai források. A

szecesszió kelléktárából kölcsönzött elemekből állt össze, s az esetleges építés során ellentétbe kerül térral, idővel és a benne elhelyezésre váró szobrokkal is!

Egy egészen más helyszínen, Észak-Bácskában – ahova a római kiállítás visszhangja nem jutott el –, éppen ebben az időpontban fejezték be a *szabadkai városházát*, a szintézis kiváló, de más nemzeti jellegű példáját.

A historizmust már az 1896-os milleniumi kiállítás előtt is foglalkoztatta a népművészet, de azt követően a „dicső múlt” bizonygatását sovíniszta melldöngetésig fokozta a soknemzetiségű országban.⁴

A fellelkesült konzervatív vezetőréteg nacionalista irányvételétől eltérően a szecesszió magyar változata, melynek Lechner Ödön (1845–1915) a rendkívüli kifejezőképességű, a nemzetinek az egyetemes építészeti kifejezőmóddal való hozzájárulását látomásokba foglaló építész volt a vezéralakja. Ő a népművészetnek és a tájjellegnek leginkább megfelelő anyagok szintézisére törekedett, a modern építészeti tapasztalatainak felhasználásával. Lechner a híres pécsi kerámiagyár tulajdonosával, Zsolnay Vilmossal (1828–1900) együttműködve alakította ki a nemzeti motívumokkal díszített épületkerámiát, s tette ezáltal a magyar szecessziós építészeti világvizonylatban is elismertté.

1902-től fokozatosan fejlődik a Gödöllői Művésztelep, melynek alapítói és tagjai számára a nemzeti jelleg már elfogadott tény, a népművészet formavilágában uralkodó ornamentikai törvényszerűségek korszerű esztétikai megfogalmazásának kiindulópontja.

A népi építészet és művészet kutatása arra készítette a következő építész-nemzedéket, melynek vezéregyénisége Kós Károly (1883–1977) volt, hogy alaposan tanulmányozza az eredeti formában fennmaradt kalotaszegi székely népművészetet. A Fiatalok csoportja a többnyire fából készült épületek konstrukciós elemeit és díszítőművészetét tanulmányozva tisztította meg a nemzeti változatot a túlzásfolt dekorációtól. Kós Károly csoportja a régi népi építőmesterek tapasztalatát magáévá téve alakította ki a funkcionalitás előtérbe helyezésével a maga korszerű építményeit; épületbelsőket tervezett és a rendeltetéstől függően tagolta a térszerkezetet. Épületeik esztétikai jellege a szerkezeti elemek elhelyezéséből, a látványos konstrukciós megoldásokból, a különböző anyagok és az erdélyi éghajlathoz alkalmazott tetőszerkezet együtteséből adódott. Az építészeti célszerűség kiegyensúlyozott szintézise, az elődök tapasztalata, a természetes anyagok kifejező ereje, az ember léptékű terek és belső építészeti elemek egyszerű, a modern ember szenzibilitásához alkalmazott díszítő művészete fogalmazódott meg általuk. A hegyvidékről a nagyvárosba átlátható és joggal vitatható festői tetőszerkezetek a maguk meredekségével és tagoltságával már kezdetől fogva megragadták a jugoszláv Dragiša Brašovan figyelmét is, aki később a korszerű funkcionális építészeti egyik hazai úttörőjeként vált ismertté.⁵

A szabadkai épületek, például a zsinagóga (1902), a Raichle-palota (1903/4), az 1912-ben befejezett városháza és az ezzel egyidőben felépített palicsi épületegyüttes ugyan Lechner munkatársaitól, illetve a műépítészek első nemzedékétől származnak, s a fokozatos metamorfózist szemléltetik, mégis valamennyit az építészeti elgondolás és az iparművészet hangsúlyozott szintézise jellemez.

A Raichle-palota bejárata Fotó: A. J.

A magyar művészettörténetben, melyhez a szabadkai műemlékek is tartoznak, a művészet szó az ipar mellett először az iparosok 1841-es kiállításának katalógusában fordul elő. Az iparművészet múzeumát 1872-ben hozták létre, a nagy vitát kiváltó, Lechner és Pártos által tervezett épület pedig 1896-ban készült el. Úgy hatott ez, mint olaj a tűzre a nagyhatású eklektikus építkezések után, amikor a millenniumi kiállítást megelőző években Budapest elkezdte elnyerni a világvárosi arculatát új vasútállomásaival, sugárútjaival,

körútjaival, a világ második földalattijával és a cikornyás eklektikájú, a rég letűnt nemzeti dicsőséget idéző palotákkal. A legkülönbözőbb mesterek és az agrárnépesség legszegényebb rétegeiből kikerült kubikosok hatalmas tömegét alkalmazták a vasúti sínek lefektetésénél, az útépitésnél, az utcaaszfaltozásnál, a palota-, gyár-, kórház- és banképítéseknel.

A kapitalizálódás megbolydította az Alföld nagy térségeinek látszólagos nyugalma, s ezzel fordulat állt be a földműves lakosság életében. A nagyszabású munkálatok befejezését követően a munkásoknak módjukban állt „választani” az elviselhetetlen nyomor és a tengerentúli bányák és ültetvények bizonytalan kenyérkeresete között.

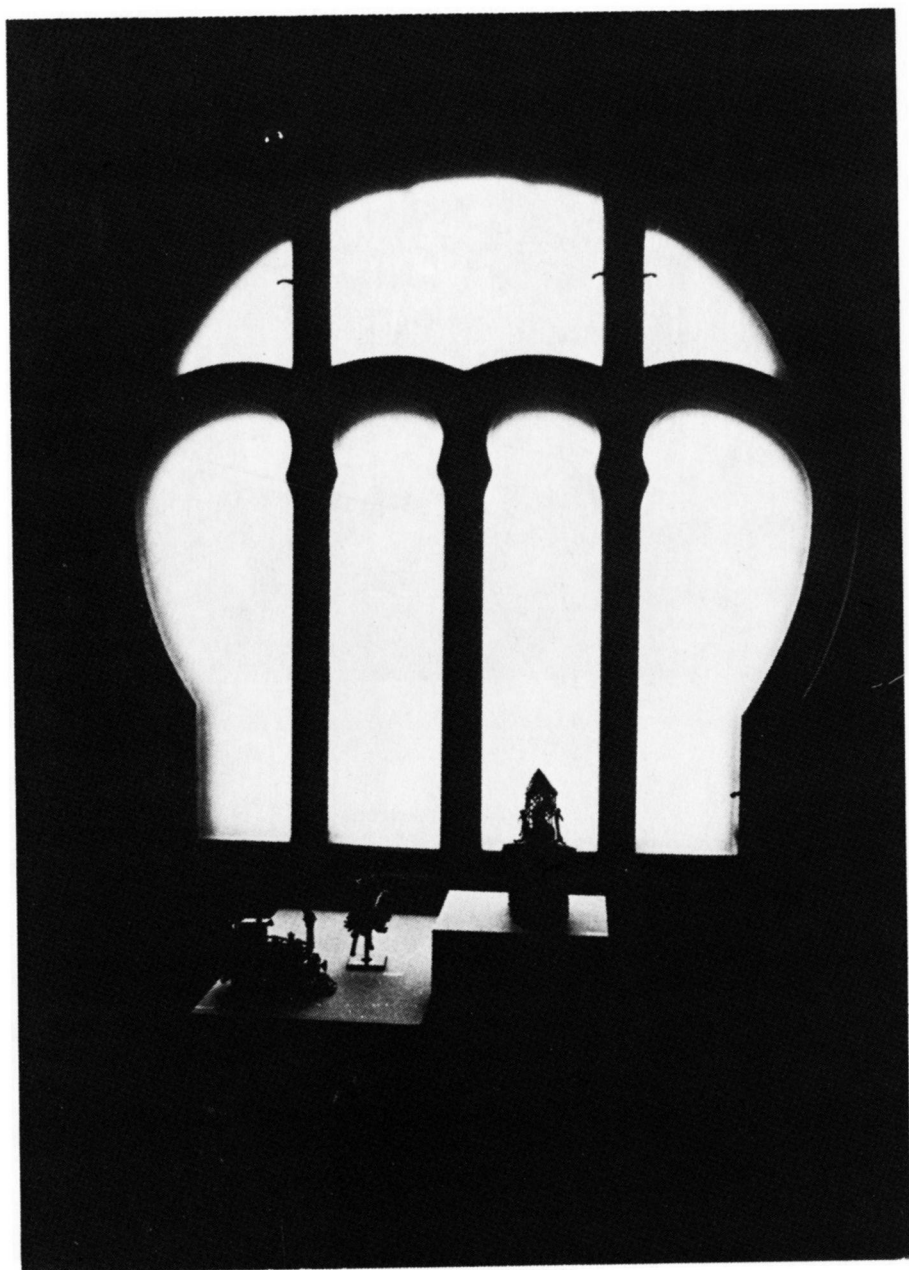
A szecesszió megjelenéséig – amellyel továbbra is szembe helyezkedtek a hivatalos szervek, élükön az építésügyi miniszterrel – minden nagy állami beruházás befejeződött, addigra tehát az eklekticizmus a szakmájukhoz tökéletesen értő kézművesek hadát képezte ki. Ezek nélkül a tapasztalat, ügyes, precíz, törekvő és a válság által is ösztönzött mesterek nélkül aligha jött volna létre valaha is az építészet és a kézművesség szintézise.

A föld nélküli agrárnépesség, a gyengén fizetett kubikosmunka mellett legfeljebb háziiparral kereshette meg kenyerét. Időközben mind a hazai, mind a világpiacon megnövekedett a népművészeti tárgyak iránti érdeklődés, így a folklór elemeknek a szecesszió eszköztárába való beilleszkedése és a bémunkát keresők tömegei is az eredményes szintézis tényezőivé váltak.

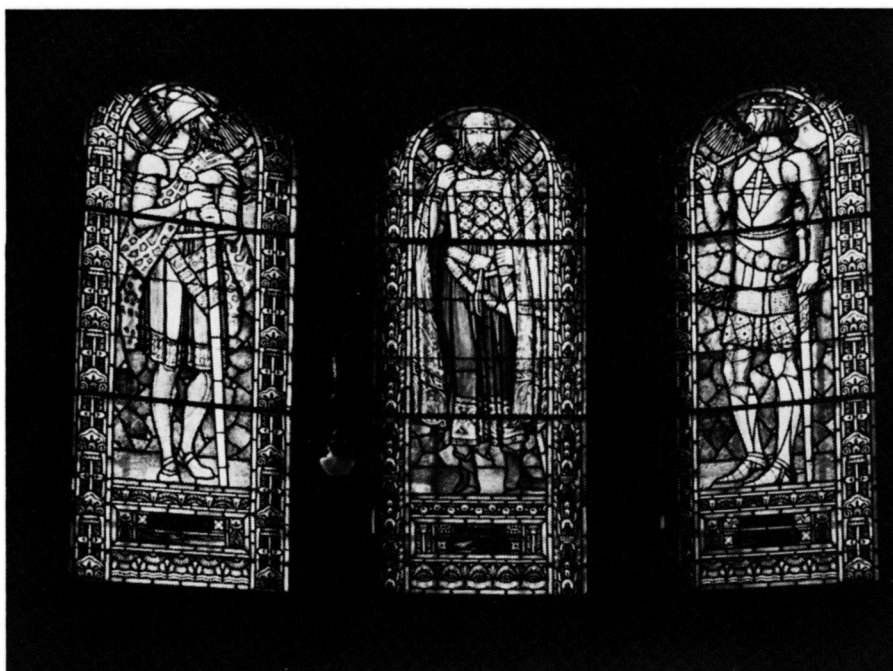
A háziipar fejlesztése, a minták kidolgozása, kiállítások rendezése, a tehetségek kiemelése, a művésztelepek vagy a kisvárosok különböző műhelyeinek megnyitása, a leendő kisiparosok számára szervezett esti tanfolyamok és az ipariskolák szolgáltatták a legjobb alkalmat a formatervezők kiválasztására.

Horty Pál (1865–1907) az első magyar formatervező (a szó szoros értelmében), a nemzetközi stílusirány vezéralakja, olyan családból származott, amelyben atyáról fiúra szállt a paraszti kézművesség. Festőnek tanult, de ipariskolai tanár lett belőle. Bútor, ékszert, kerámiát és üvegtárgyat, szőnyeget tervezett, de a világkiállítások nemzeti pavilonjait is ő rendezte be. Tekintélyét az 1900-as párizsi kiállításon alapozta meg, 1902-ben Torinóban nagydíjat kapott a magyar pavilon berendezéséért, az 1904-es San Luis-i kiállítást követően pedig Amerikában maradt. Japánba utazott stílus kutatásokat végezni, s 1907. május 25-én Bombayban érte a halál. Streitmann Antal (1850–1918) a nagybecskereki (Zrenjanin) *Torontáli Szőnyeggyár* megalapítója és az iparművészet egyik úttörője szőnyegterveiért kiérdemelt díjaival ugyancsak jelentős mértékben öregbítette a bánáti gyár hírnevét.

Gimnáziumi rajztanárként Streitmann kedvence volt a később történészként és művészettörténészként ismertté vált Fülep Lajosnak és az általuk is jól ismert Todor Manojlović költőnek és műbírálónak. A korabeli Magyarországon elsőként szervezett gyermekrajzkiállítást Nagybecskerekben 1903-ban, tanulmányozta a szerb tyilimeket és alkalmazásukat a modern környezetben, széles körben hatott a kézművesekre, és népszerűsítette Bánátban a háziipart. A *Torontáli Háziiparnak* 1896-ban körülbelül 3400 munkatársa és számos formatervezője volt. A Nagybecskerek melletti eleméri Kovalszki Sarolta műhelyét 1904-ben a Gödöllői Művésztelep takácsműhelyébe vitték. Körösfői-

A Raichle-palota ablaka
Fotó: A. J.

Nagy Sándor vitrázsai a szabadkai városháza dísztermében

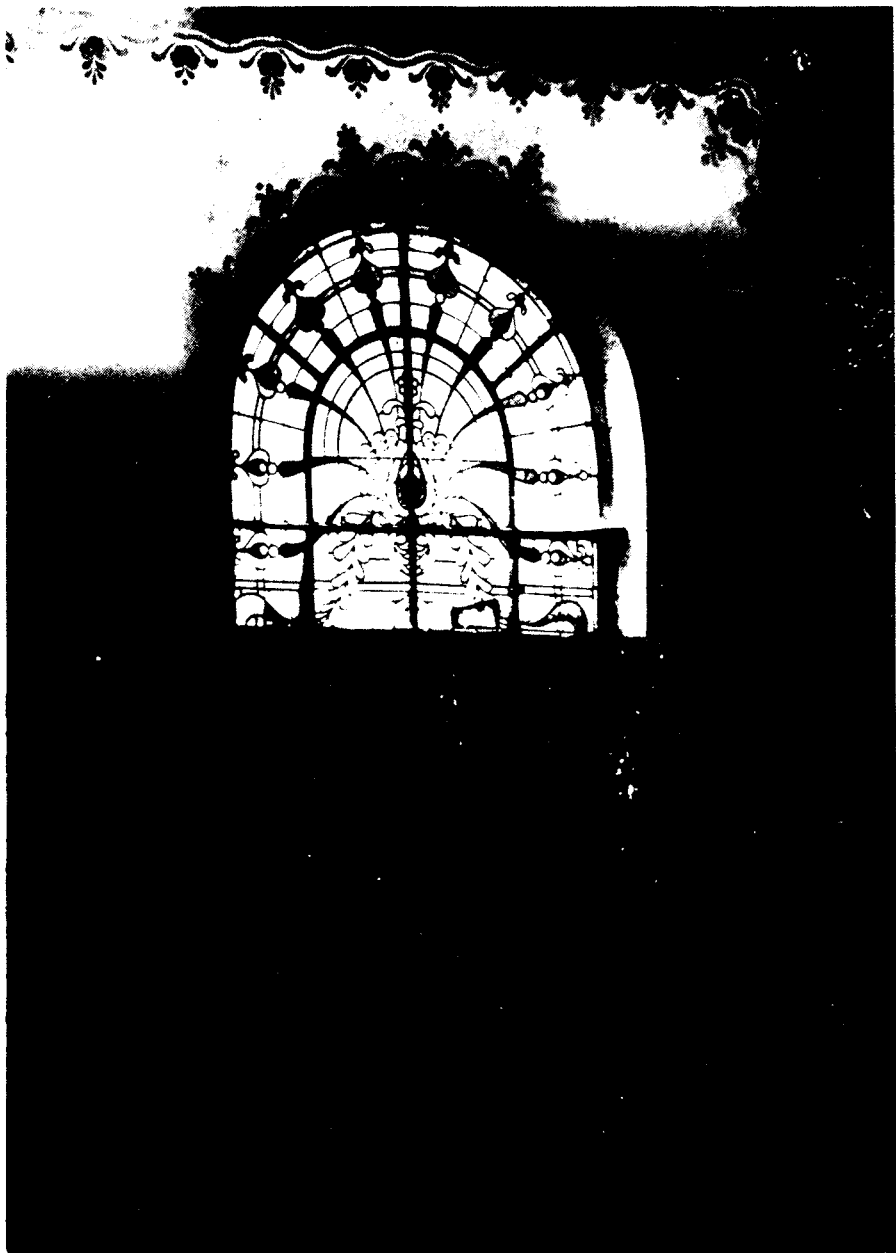
Fotó: M. Gy.

Kriesch Aladár (1863–1920) a művésztelep létrehozója és Nagy Sándor (1869–1950) az alapítótárs, aki festéssel, grafikával és formatervezéssel egyaránt foglalkozott, szintén együttműködött Streitmann Antal nagybecskereki műtermével.

Dékáni Árpád (1861–1931) halasi rajztanár műhelyt alapított, és a nagyvárosi divatcikként is világszerte igen népszerű halasi csipke mintáit rajzolta. Rajzai alapján az első csipkét Schreier Rózsa varrta ki 1902-ben Szabadkán, ahol Aczél Henrik Emil (1896–1946) a festő és formatervező népszerűsítette eredményesen a háziipart. Dékani szavai szerint a halasi és a többi kisvárosi műhelyt azért alapította, hogy „a szerencsétlen gazdasági helyzetben” munkát biztosítson „az egyedülálló vagy mellékkeresettel a család megélhetésén segíteni akaró asszonyok ezrei számára.”⁶

A szabadkai szintézis kézműveseinek többsége a szokásos utat tette meg a paraszti nincstelenségből a segédként való elhelyezkedésen és a mesterré váláson át a magánvállalkozói szerepkörig, amikor már tucatszám alkalmazhat a korábbi önmagához hasonlókat.

Az első, valódi értelemben vett szecessziós épület a zsinagóga volt, amely 1902 őszére készült el a Szabadkáról nősült Jakab Dezső (1864–1932) és munkatársa, Komor Marcell (1869–1944) tervei alapján. Konstruktív újításaival, vas hordozóelemekre és oszlopokra helyezett kupolájával a modern építészet előretörését példázza.

Róth Miksa ablakvitrázsa a Jakab Dezső és Komor Marcell tervezte szabadkai zsinagógán. 1902

Fotó: A. J.

A régi mezőváros horizontális síkja fölé egy addig soha nem látott hatalmas kupola emelkedett, amely Dávid csillagával túlszárnyalta a keresztény hagyományt. Ehhez az is hozzátartozik, hogy a zsidók nem sokkal korábban váltak teljes jogú polgáraivá az országnak, miközben számos velük szemben alkalmazott korlátozó intézkedés érvényben maradt, és az őslakosok megvetése sem változott irántuk. A zsidók képezték a város legműveltebb rétegét, zsinagógájuk a maga nemében többjelentésű szimbólum. Szerkezeti korszerűségével az új évszázadot fémjelezte, magyar díszítő művészete pedig azt a törekvést, hogy befogadja őket az uralkodó nemzet. A városszerkezet fölé emelkedés viszont a megvetettek szorgalmát, a konzervatív és felfuvalkodott környezettel való szembehelyezkedést fejezte ki. A zsinagóga jelzett stílusa és díszjeinek egyedülálló ritmusa egy ésszerűen épített funkcionális épületet fémjelez, amely a jövőbe mutat, de az eklekticizmus kézműveseinek tudását viseli magán. Dr. Oskar Hrabovski, a belgrádi Műépítészeti Kar rendkívüli tanára 1976. szeptember 25-én a következőképp szakvéleményezte az épületet: „... Konstrukcióját illetően egyedülálló és rendkívül ritka a mi vidékünkön. A kupola ácsolt szerkezete valódi mérnöki és ácsmesteri remekmű, a belső kupolák és ívek rabichálós másodlagos szerkezete valamiféle bordázott betonvas szerelvénnel készült, ami a maga nemében felénk ritkaság, ugyanakkor rendkívül előnyös megoldásnak bizonyult...”⁷

A szintézis másik példája az 1904-ben befejezett Raichle-palota, amely családi háza volt az apatini születésű Raichle J. Ferenc (1869–1960) műépítésznek, építkezési vállalkozónak, téglagyárosnak, tejgyár és sertéshizlalda tulajdonosnak, neves műgyűjtőnek, finom ízlésű ínyencnek és hazardőrnek, a századforduló tipikus emberének. Kifinomult ízlésű művészként és formatervezőként (bútor- és üvegtárgyak tervezésével is foglalkozott) merész, vidékünkön szokatlan épülethomlokzatot tervezett. Ez az épület egyidőben készült Gaudinak a barcelonai Milá- és Battló-házával. Raichle fergeteges gyorsasággal dolgozott, s 1904 elején alig egy hónap leforgása alatt megtervezte a házat. Nikelszky Géza (1877–1966), a festő, aki a pécsi Zsolnay gyár formatervezője volt, alkotó módon egészítette ki hullámzó pirogránit formáival a műépítész elképzelését, mint ahogyan mestermunka az épületen a maga nemében minden vitrázs, mozaik, kovácsolt vas és belső építészeti elem.

A Raichle-palota stílusjegyei alapján a szecesszió magyar változatát képviseli, belső tereit keleti jelleg uralta, ami összhangban állt a korabeli üzletemberek érdeklődésével, a tengerentúli gyarmatok iránt. A központi lépcsőház mennyezeti megvilágítású, a vendégfogadó méhkásra emlékeztető beüvegezett apszisa feledhetetlen élménnyé teszi a lemenő nap számtalan síkban megtörő fényét, a válogatott társaság számára tervezett kártyaszoba kukucsalkója a lépcsőházba engedett betekintést, hogy legyen idő felkészülni a váratlanul érkező hivatlan vendégek fogadására stb. Mindezek ellenére a palotának megvannak a maga sajátos vajdasági jellegzetességei. A gazdagon díszített épülethomlokzathoz a falusi barokk hullámos oromfalai szolgáltak mintául. A saját portáját cicomázó póri szándék ebben a palotában a századforduló egyik funkcionális épületét teremtette meg, miközben látványosságra törekvése a napfényből és az égetett agyag színvilágából táplálkozott. Az épületkerámia, a kovácsoltvas ele-

mek, a moza ikok és fafaragások szecesszióra jellemző szeszélyes hullámvázása már-már látomássá nemesül ebben a vasútállomással szemben ügyesen elhelyezett épületben. Legkedvezőbb megvilágítású a reggeli órákban, amikor befutnak a vonatok, s velük érkeztek annak idején a neves építész és üzletember potenciális ügyfelei is.

Az épület a játékos formájú szobrokhoz vagy a fényhatásokkal nagyszerűen megvilágított színpadhoz hasonlatos, mesterien hangsúlyozott koloritjához csipkés árnyékok és díszes formák társulnak. Megalkotója minden részletet alaposan megtervezett, úgyhogy az épület valóban megfelelt rendeltetésének: attraktív státuszszimbóluma volt a kiváló építésznek, megragadta a járókelők figyelmét, és lakályos családi háznak bizonyult a társadalmi élet felé forduló, társasági életet élő üzletember és bohém számára. A palotát 1908-ban dobra verték, mert Raichle csődbe jutott. A sajtó az épület nem mindennapi értékére való tekintettel megvásárlásra ajánlotta a város vezetőségének, hogy ebben a „kultúr-palotában” kapjon helyet a leendő múzeum. A Raichle-palota ezt a múzeumi-képtári szerepkört jóval később, 1948-tól töltötte be, jóformán teljesen kifosztottan. Már akkor egyedülálló iparművészeti és modern építészeti alkotásnak tekintették, napjainkban pedig egyre inkább a századforduló építészetiének egyedi példájává lép elő.

Az eklektikus városmag közepére tervezett *városháza* építésére, felszerelésére és díszítésére mindössze négy év alatt, 1908 és 1912 között került sor. Az építész, az iparművészet és a funkcionalitás szintézisének azon ritka példái közé tartozik, amelyek szinte eredeti állapotukban maradtak meg. Ezen funkcionális épület pazar együttese a formák játékból, a csipkés tetőszerkezetből, a díszes fafaragású belső terekből, a fémvasalásokból és kerámiadíszekből, a kovácsoltvas elemekből és a vitrázsokból tevődik össze. A közigazgatási hivatalok funkcionális elhelyezése áttekinthető, a vízszintes és függőleges közlekedést világos folyosók és hat lépcsőház könnyíti meg, vannak benne felvonók és központi fűtés. A földszintet üzlethelyiségeknek és vendéglátóipari létesítményeknek szánták, az első emeletet félfogadásra és reprezentatív célokra rendezték be, a második emeleten a csendes munkához szükséges helyiségek, irodák voltak, amelyek tevékenysége nem kötődött a félfogadáshoz, a harmadik emeletre tették a vizsgálati fogházat.

A tervezőmérnökök felosztották egymás között a feladatokat: Jakab az épületelemek összhangja érdekében rajzokat készített a belső építészeti elemekről, kerámiadíszekről, a kovácsoltvas kapukról, sőt még a toronydíszekről is, Komor pedig részletesen áttanulmányozta az épület rendeltetését, s egy olyan együttest alakított ki, amely ma is tökéletesen funkcionálna – ha tudnánk, hogy mi is a szándékunk vele!

A Jakab Dezső megrendeléseinek és elképzeléseinek eleget tevő mesteremberek közül mindenképpen meg kell említeni Róth Miksát (1865–1944), a nemzetközi tekintélyű vitrázskészítőt, akinek műhelyéből 1885-től a századforduló építészetiének legjelentősebb darabjai kerültek ki. A városháza valamennyi vitrázsa az ő munkája, kivéve a nagy tanácsterem hat király alakját, amelyeket Nagy Sándor kartonjai alapján készített.

A központi fal két oldalsó trifóriumán elhelyezett hat király nem csak ipar-

művészeti remek. Alkotójuk, a Gödöllői Művésztelep vezéregyénisége a meghatározott témakör ellenére képes volt sajátos kolorittal kifejezni korát. Amikor a délutáni napfény lángoló színekben életre kelti a vitrázsokat, egy-kettőre lenyűgöznek bennünket az izzó vörös, csillogó arany, zamatos zöld színek, de különösen a tompa és aggodalmat ébresztő ibolyaszín tónusok, amelyek mint egy kolorisztikus vallomás a társadalom bomlásáról és az egyén fájdalomtól felkavart érzésvilágáról beszélnek. Vitrázsain, amelyeken a művészet, az ember és a környezet e költői összefonódásának álmképét kísérelte megmintázni, átsejlik a művésztelep szelleme.

A felejthetetlen szépségű vitrázsokon kívül a Zsolnay kerámiarészek is egyedülálló értékűek a gazdagon díszített épületegyüttesben. Nikelszky Géza formatervező a mázak titkainak ismerője, akinek 1903-ban kiadott verseskötetét nem más, mint Walter Crane (1845–1915) illusztrálta, a Jakab Dezsővel folytatott beszélgetések alapján tervezte meg a kerámiadíszeket, a városháza felbecsülhetetlen értékű eozin medalionjait, amelyek közül minden bizonnyal legértékesebbek „a kakast” ábrázolók.

Egyre inkább meggyőződésünkké válik, hogy Nikelszky „kakasai” a szecessziós domborművek legsikeresebb népművészeti elemei. A két lépcsőfeljáró háromszögének szűk terében elhelyezett madár szinte lebegve tölti ki a teret a stílusához illő keret hullámzó vonalával együtt, s a legprózaibb motívumból is a nyughatatlanság erőt szabadítja fel. A domborműves forma sekély mintázása teljesen megfelel a fémes fényű eozinmáz tulajdonságainak.

A különböző művészeti ágaknak ebben a szintézisében a kerámia e vidék autentikus anyagát képviseli, színes formavilágával a szecesszió szeszélyes kelléktárába tartozik, ugyanakkor a kontinentális éghajlat hirtelen támadt változásait is jól bírja. A tervezéstől a megvalósulásig azonban csak egy jól összehangolt alkotói közösség figyelmes és felelősségteljes munkájával készülhet el. A mai tervezők és kivitelezők talán éppen ezért mellőzik a kerámiát.

A városházával egyidőben készült el Jakab és Komor tervei alapján a Palicsparti épületegyüttes, amely látványos összefonódása a szecessziós dekorativitásnak és funkcionalizmusnak. A palicsi épületeken a székelyek népi építészete és fafaragó hagyománya kapott újszerű rendeltetést. Különösen figyelemre méltó az épületek beilleszkedése a természetes környezetbe.

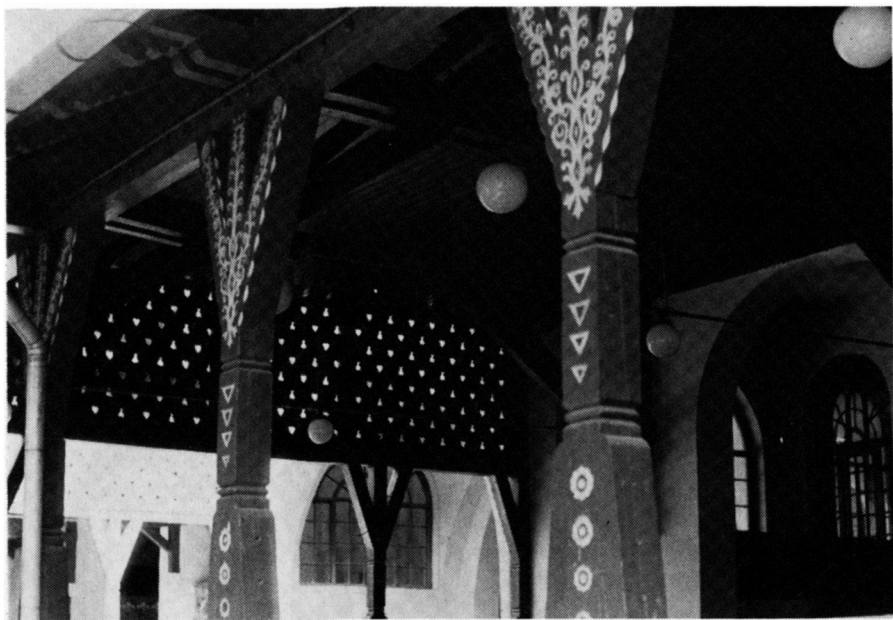
A park bejáratánál felállított víztorony rurális eredetre vall, sziluettjének felkiáltójeles formája a fürdőhely szimbólumává vált.

A női fürdő épülete vízre épült, akár az ősemberek cölöppéptményei, hogy elrejtse a fürdőzőket a parton sétálók tekintetétől.

A nagyterasz központi elhelyezésű, tekintélyes épülete két tágas teraszával hatalmas boltívet fog közre, s alatta halad el a tópartra vezető sétány; tetszőssé teszik mind játékos tetőszerkezete, mind erkélyei és a népművészet élénk színvilága. Funkcionális jellege nehezen áttekinthető, mert az építéskor a tőle jobbra és balra álló szálloda vendéglőjének szánták. A teraszokat a falusi tornácokhoz hasonló oszlopos fedett folyosónak kellett volna összekötnie a szállodákkal, de ez nem készült el. A nagyterasz így az eltelt évtizedek során nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mint ahogyan ma is gondot okoz gazdaságos kihasználása. Ez a látszólag apró részlet megbontotta a tervezők egy-

Milan Tabaković mozaikja egy kikindai épületen
Fotó: D. L.

A Jakab Dezső és Komor Marcell tervezte palicsi nagyterasz részlete. 1912.

Fotó: A. J.

séges koncepcióját, de egyben a vezérfonalként végigvonuló szintézis célszerűségét is igazolta, ami nem csak a dekorációban jut kifejezésre.

Fél évszázaddal később és egy évszázaddal Morris iparművészeti műhelyének létesítését követően a szabadkai városháza épületében megtartották a jugoszláv festők első találkozóját (1962), amelyen Aleksa Čelebonović (1917–1987) fel szólalásában a nagy tanácstermet a szintézis példájaként emelte ki:

„... Itt minden forma, kezdve a falak kiképzésétől a térszerkezeten át a kilyincsekig, lámpákig és díszekig egyetlen eszmét, a szintézis eszméjét szolgálja. Csak ebben a környezetben jut kifejezésre egy ilyen lámpa, amelynek aligha találhatnánk helyet lakásunkban, mert nem felel meg ízlésünknek, de egy ilyen környezetben valóságos műalkotás... Nem sok példa van a világon a sikeres szintézisre... Korunk művésze hihetetlenül individualista, nehezen lehet bármilyen koncepciónak alárendelni... Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ezzel a problémával nem kell foglalkoznunk, de véleményem szerint elsősorban arra kell ügyelnünk, hogy valamely műalkotás környezetbe illesztésekor minél jobb összhangban legyen azzal. A szintézisre kell törekednünk, de ne higgyük, hogy az oly könnyen megvalósítható. Ezzel be is fejezném mondanómat...”⁸

Mindazt, amit Čelebonović a szabadkai városháza tanácsterméről elmondott, szinte szóról szóra megismételhetnénk a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtárról, amelyet ugyanabban az időben (1911–1913) építettek Rudolf Lubinski (1873–1935) zágrábi műépítész tervei alapján. Kivitelezésében olyan kiemelkedő képzőművészek működtek közre, mint Franges, Valdec, Bukovac, Racki és mások.

A megcsodált mintaszerű épületek, a napjainkban kivitelezhetetlen Gesamtkunstwerkek az építészeti múlthoz tartoznak. Látnokok és kézművesek építették őket, akiknek ihletét nem ölte ki a végtelenségig ismétlődő munkadarabok sokasága. Ennek veszélye azonban már kezdettől fogva fennállt. William Morris követői, akik az Arts and Craft Society nevű egyesületbe tömörültek, noha ragaszkodtak a jó minőségű kézi kivitelezéshez, szembesültek a gép szívós térhódításával, s nem tettek mást, mint elodázták az ipari temelést. Alig két évtizedre rá a Deutscher Werkbundba társult gyárosok, kereskedők, művészek, műépítésszek és formatervezők az ipari formatervezés mellett döntöttek. Ebben az átmeneti időszakban jutottak felszínre a belga art nouveau, a burjánzó francia növényi díszítés, a német jugend stil, az eklekticizmussal párbeszédet folytató osztrák szecesszió és annak nemzeti változatai. Ez a lázadó és emberközpontú mozgalom alig két évtized leforgása alatt emelkedet ikaroszi magasságokba, hogy az elérhetetlen ideál – a szintézis – közelébe férközzön, de tulajdon indulataitól lángba borulva zuhant alá, úgymond „dolgávegezetlenül”. A fennmaradt példák tévútként és példamutatóként parázslottak tovább.

Walter Gropius (1883–1969) a Deutscher Werkbund egykori tagja a szakosodás veszélyéről írta, hogy „akadályozza összetett életünk lényegének áttekintését”, majd később Albert Einstein magyarázatát idézte: „Minden logikai egész általános romlásának természetes következménye a gúzsba kötött és fragmentális élet; korunkat tökélyig fejlesztett eszközök, s ugyanakkor konfúz célok jellemzik.”⁹

A megosztott világ kétszeri háborúskodását és az egyetemes megsemmisülés veszélyét követően az emberek sok-sok illúziója foszlott széjjel. A minden ember közös víziója, a szintézis iránti igény azonban egyre inkább fokozódik, s a századforduló meggyőző példái egyre lehetségesebbnek ígérnek. Úgy tűnt, hogy az egyetemes kreativitás stílusban felismerhető mágikus jeleiben kiteljesedett a szintézis.

Ezek a példák ugyan hamis képet nyújtanak korukról, de ugyanakkor az elpusztíthatatlan alkotói törekvések megrázó áldozatai.

A szecesszió, ahonnan a példákat merítettem, a népművészetet tekinti forrásvidékének. A Gödöllői Művésztelep tagjai naivan hitték, hogy ez a nemzeti változat azonos a falusi élet érintetlenül megőrzött harmonikus életmódjával. A természethez, az ősi tapasztalatokhoz való visszatérést, a földművelő közösség életét tekintették példájuknak. A városnak a tágabb környezettől elválasztó szakadékát a díszítőművészet és stilizálás „tisztá” esztétikájának, az alkotás örömeinek kellett volna áthidalnia. A művészet nem nyújtott vigaszt a paraszti nyomorúság és az egyre elviselhetetlenebbé váló város bizonytalan létezésformája közé szorult rétegnek. A nagyvárosok szintézisként említett példái köré egyre szorosabb gyűrűt von a felduzzadó ipari proletariátus. A szintézis vidéki példái meredeken ívelnek az agrárnépesség reménytelensége fölé.

A megmaradás útja az urbanizálódás, amely a meglevő problémák mellett veszélyes bizonyossággal vázolja fel a megalopolisz vízióját. A szabadkai városházával vagy a zágrábi Egyetemi Könyvtárral egyidőben Adolf Loos

(1877–1933) az 1910-ben megépített bécsi Steiner Haus puritán lázadásában vezet le indulatát. „Azokban az időkben, amikor az ezüst kezítükröket meztelen nimfák tartották – írta róla Miroslav Krleža – a kőutáztatból készült tintatartókat bronz párdúcok, oroszlánok és bozontos faunok ékítették, amikor a hamutartók kutya vagy női fejeket ábrázoltak, a likörös poharak pedig tulipánok voltak, a képkereteken kígyók tekeregtek, ő itt, a Duna mentén elsőként szállt harcba a zárt tér belső építészetének tisztaságáért.”¹⁰ Hasonló megvetéssel ír városa építészetéről Csáth Géza is (1887–1919) az író, esszéíró és korszerű elveket valló kritikus: „Ez lesz az új városi székházunk... Óriási lesz és modern stílus, amit ízléses ember nem sajnálhat eléggé. A kis teret be fogja tölteni és reá fog nehezedni a házakra körös-körül, mint egy hatalmas tyúk, amelyik szakajtón ül.”¹¹

A szecesszió alapjaiban rázza meg a művészeteket, szertelen játékoságával összetörte az összes kreatív ágazatok csigaházát, s ezzel még inkább fokozta a vele szembeni ellenállást. A megvetést a kreativitás hallatlan energiáit szabadította fel és irányította a pazar és egyetemes alkotótevékenységet a jövő felé.

Amikor Adolf Loos a maga kizárólag célszerű, letisztult térszerkezetű épületeiről kérlelhetetlenül száműzött minden díszítőelemet, aligha sejtette, hogy ezáltal a funkcionalizmus későbbi rémuralmát alapozza meg. Sant' Elia (1888–1916) sem sejtette, hogy a jövő városáról készített rajzsorozata (*Citta nuova*, 1914), a lelkes vízió nem más, mint a jövő nagyvárosainak előrevetített rémképe.

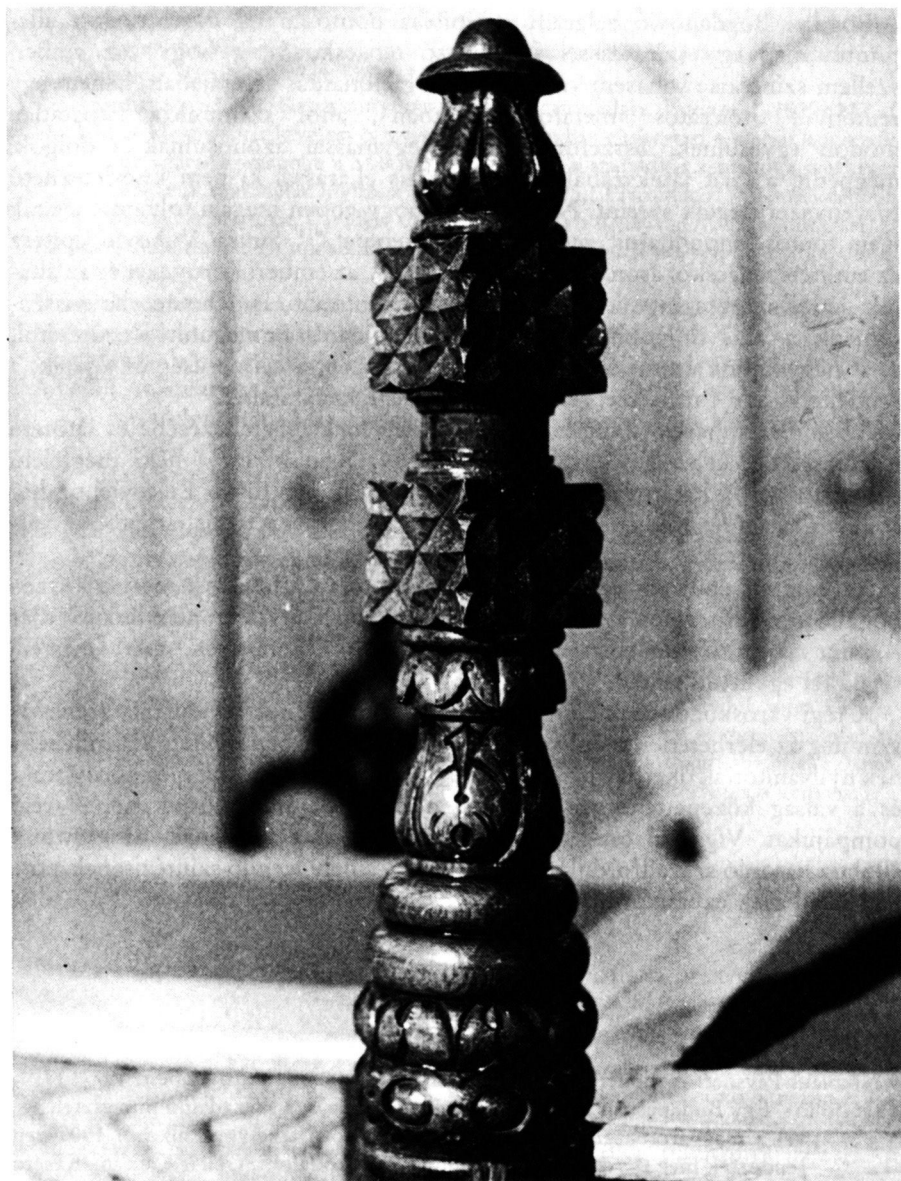
A szecesszió mindent átfogó szintézisének dallamos, romantikus képzelgései helyett, amelyben minden kézműves és tervezőmérnök az egyenrangú alkotás-örömét vélte felfedezni, az értelem, a racionális tervezés és szakosodás vagy „a kaptafák” időszaka érkezett el.

A szabadkai városháza nemrég még élő építői, a valamikori kőműves és szobafestő tanoncok, tetőfedők és bádgosok büszkén emlegették, hogy milyen szerepük volt az építkezésben.

A harmonikus és aktív életmód vízióját megtestesítő szintézis még egyszer fellobbant az októberi forradalmat követő szovjet művészetben. „A művészet korábban sohasem kívánt ennyire együtt lélegezni saját korával, s ilyen mértékben részt vállalni a jövő tervezéséből!”¹² – írta Sztrigaljov, a 20-as évek szintézisének széles körben elfogadott művészeti eszményét taglalva. Ezt a szintézisre törekvést azonban egy-kettőre megzabolázta a szocialista realizmus.

A századforduló forrongó művészeti élete vetette felszínre Le Corbusier-t (1887–1965), aki egy vésnök gyermekeként maga is kézművesnek tanult. A vésnöki szakmát a 20-as években Charles L'Eplattenier-től,¹³ a budapesti Iparművészeti Főiskola diákjától tanulta, akinek diáktársai később a szecesszió szintézisének magyar változatát hozták létre. Corbusier egész életében azt hangsúlyozta, hogy mindenben az ember a mérce, s a műépítészet elsősorban az ember életének javítását szolgálja. Szintézisre törekvése a Ronchamp-i kápolnában (1950–1955) teljesedett ki. Ez akkor épült, amikor a ma emberének érdeklődése az ellentmondásos szecesszió és szintézis felé fordult.

Az áttekinthetetlen, széttagolt világ gépezetében az egyéni határok közé

Részlet a szabadkai városháza díszterméből

Fotó: A. J.

szorított riadt lény a háború utáni építészet funkcionalizmussal leplezett szellemtelenségéből vágyakozva tekint vissza a századfordulóra.

A századforduló szintézise ugyan nem tette a művészetet mindenki tulajdonává, sőt az többnyire az állam és a hatalmasságok szolgálatában állt, mégis megőrizte az emberi alkotóképesség határtalan távlatát és játékosságát.

Bogdan Bogdanović belgrádi műépítész pontosan tíz évvel ezelőtt állapította meg egy szintézissel foglalkozó tanácskozáson, hogy „az emberi szellem szintézise sohasem valósul meg a racionalitás szférájában, hanem egy rendkívül titokzatos »metafora-dobozban«, ahol számunkra láthatatlan módon egyesülnek, összefonódnak és egymással azonosulnak a dolgok, mégpedig a saját játékszabályaik, racionális eljárással ki nem kísérletezhető törvényszerűségeik szerint. Nyilvánvaló, hogy ebben maga a folyamat játszik igen fontos, mondhatni, meghatározó szerepet.”¹⁴ Siniša Vuković építész az említett tanácskozáson azt mondotta, hogy „az emberi környezet és az általuk létrehozott szintetikus környezet humánusabb is lehetne, ha visszatérnénk a »kis dolgokhoz« és megszabadulnánk önmagunk istenítésétől, saját nagyságunk eszméjétől. A hasznos és a szép, a célszerűség és a játék, a rendeltetés és a forma szerves egységét kellene kialakítani”.¹⁵

Az ember sohasem nyugszik bele képzeletének megfékezésébe és látótere leszűkítésébe, képzelgésre való jogának tudatában keresi a neki megfelelő titokzatosat,¹⁶ a határtalan kreatív játékosságot, hogy Joško Eterovičhoz hasonlóan az ígért földjének tekintett szintéziséhez vezető út járhatóbbá váljon.

Az említett épületek egyedisége példamutató és kihívás is, mert a küszöbönálló századfordulón egy igen fontos dolog fog hiányozni: nem lesznek már – mint ahogyan ma sincsenek – ötletgazdag kézművesek, mert mestersegükkel együtt kihalnak.

A régi városközpontok építészetének és szintézisének revitalizálására valószínűleg az elérhetetlen utáni vágy ösztönöz ma már bennünket. Műemlékeknek nyilvánították őket, a gyalogosok paradicsomát teremtettük meg körülöttük, és a válság közepette egyre nagyobb nehézségek árán állítjuk helyre régi pompájukat. Vigaszul csak annyit, hogy ezek is a válságnak, az előttünk állóhoz hasonló századfordulónak a szülöttei, amely leendő szintézisének a titkait majd csak ezután árulja el.

Jegyzetek

¹ Nikolaus Pevsner: A modern formatervezés úttörői. Gondolat, Budapest, 1977. 17. 1.

² Gödöllő – Egy Budapeستől 25 kilométerre levő kisváros, a századelőn művésztelepével a magyarországi szecesszió központja volt, amelynek alkotói 1909-ben rendezték meg egyetlen közös kiállításukat. Irodalom: Gellér Katalin–Keserű Katalin: A Gödöllői Művésztelep. Corvina, Budapest, 1987.

³ S. Jolić: Genij sa Svilaje (Svilajai génusz), Večernji list, Zágráb, 1983. X. 19., 17. 1.

⁴ Mérey Ferenc: A magyar építészet 1867–1967. Műszaki Kiadó, Budapest, 1969. A 48. oldalon idézi a Vállalkozók Lapja 1912. XI. 25-i számának a szabadkai város-házáról szóló cikkét: „...A magyar formák fölényét látva a nemzetiségi lakosság majd minden külső kényszer nélkül elismeri a magyar nyelvet... Számos ilyen épület sokkal jobban igazolja a magyar faj jelenlétét, mint az állami címer...”

⁵ Dragiša Brašovan tanulmányait Budapesten folytatta, majd a Tory-Pogány tervező-

irodában dolgozott és a Fiatalok Csoportjának egyik tagjával, Dénes Györgyvel barátkozott. A Magyar Építőművészet 1910/7. száma egy családi ház tervét Közli Brasovan Szilárd aláírással.

⁶ Koós Judit: Syle 1900. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1979. 107. 1.

⁷ Dr. Oskar Hrabovskí: Izveštaj o izvršenom pregledu i ekspertizi o stanju konstrukcije zgarade sinagoge u Subotici (Beszámoló a szabadkai zsinagóga szerkezeti állagának szakvéleményezéséről), 1976. IX. 25., Tartományi Műemlékvédelmi Intézet archívuma, Újvidék, 01-480/3. sz. ügyirat, 1976. IX. 29. keltezéssel).

⁸ Aleksa Čelebonović: A jugoszláv festők első találkozója, Rukovet, Szabadka, 1962., 775. l.

⁹ Walter Gropius: Sinteza u arhitekturi. Tehnička knjiga, Zágráb, 1961., 153. l.

¹⁰ Miroslav Krleža: Evropa danas. Zora, Zágráb, 1972, 177. l.

¹¹ Csáth Géza: Írások az élet jó és rossz dolgairól. Életjel, Szabadka, 1975., 303. l.

¹² Anatolij Anatolijevics Strigaljev: Orosz-szovjet művészet 1910–1932, a Művészet és forradalom c. kiállítás katalógusában, 1987. november 5 – 1988. január 17. (A kiállítás anyagát 1988 márciusában és áprilisában a bécsi közönség is láthatta az Osztárk Iparművészeti Múzeumban).

¹³ Modern Építészeti Lexikon. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1978., 172. l.

¹⁴ Bogdan Bogdanović: Povratak grifona, II. könyv a szintézisről, lásd: A szintézissel kapcsolatos beszámolók, közlemények és felszólalások gyűjteménye, Vrnjačka Banja 1978., 63. l.

¹⁵ Siniša Vuković: Prema novim vrednostima (Új értékek felé). i. m. 71. l.

¹⁶ Joško Eterović: Képek és objektumok kiállítása, Galerija Sebastijan, Belgrád, 1988. január 14 – február 8. Tonko Marojević: „...A titokzatos tehát egyaránt hív fel táncra és meditációra. Könnyedén, felszabadultan kell fogadni, mint a Lunaparkban, de el is mélyedhetünk többjelentésű mezőiben és tereiben, mint afféle mesterséges, geometrizált terráriumokban vagy individualizált és szenzorikusan hangsúlyozott kövecsek rétegeivel befedett mesterséges főnyelen...”

Resume

Sinteza arhitecture, likovnih i primenjenih umetnosti sa prekretnice vekova – zablude i uzor – danas

Sinteza umetnosti kao ideal, nužno je produkovala univerzalne stvaraoce i zahtevala scenu sveobuhvatnog kreativnog iskaza – volumen – smešten u prirodno okruženje. Arhitekta postaje tako centralna figura koja diriguje rukotvorcima u oblikovanju veličanstvenog sveta. Susret univerzalnog stvaraoce i jedinstvenog rukotvorca iznedrio je pojam primenjene umetnosti kao osobenost secesije. Regionalne prepoznatljivosti homogenog stila su nacionalne varijante, posebno vitalne u do tada pretežno agrarnim, zaostalijim sredinama. Jedinstven primer sinteze ponudio je Ivan Meštrović, projektom svog „Vidovdanskog hrama“. Kapitalizmom uzburkano panonsko prostranstvo, također ima svoju prekretnicu vekova: seljaštvo se našlo na razmeđu nepodnošljive bede i prekomorske neizvesnosti; pristaništa Fiume i Hamburg, čemerni su faktori sinteze!

Uspaničenim masama bezemljaša ponudena je nada „domaće radinosti“ što je rezultiralo pojačanim interesom za folklornu baštinu i njenim inkorporiranjem u secesijski pokret. Usmjeravanjem „domaće radinosti“ i odbirom najposobnijih, regrutovani su bezbrojni, jeftini „rukotvorci“ za ovde podizane ansamble.

Gradska kuća u Subotici, jedan je od retkih primera skoro u potpunosti sačuvanog ansambla sinteze arhitekture i umetničkih *zanata*. Nastajala je skoro uporedo sa skulptorskim delom Meštrovićeve sinteze ili sa također poznatom Naučnom i sveučilišnom bibliotekom u Zagrebu. Ovde se mogu pribrojati „Rajhlova palata“ i građevine kupališta Palić, odnosno, također subotička, sinagoga i niz drugih spomenika graditeljstva sa prekretnice vekova.

Paradigmatične građevine pred kojima stojimo zadivljeni jesu *gesamtkunstwerk* danas neostvariv. Vreme drevnih neimara i „rukotvoraca“ je prošlo; zanati su izumrli i nema više mnoštva raznovrsnih zanatlija koji bi se oduševljeno pokorili jedinstvenom, *kolektivnom kreativnom naboju*. Sinteza tako, ostaje uzor snage izazova, obeshrabrenje i podstrek u isti mah...

Summary

The Synthesis between Architecture Fine Arts and Applied Arts at the Turn of the Century – Error and Model – Today

The synthesis of arts as an ideal, inevitably creates universal craftsmen and demands an entirely creative scene – a volume – placed into natural environment. This way the architect springs up as the central figure, directing the craftsmen in creating all the magnificence. The meeting of the universal creator and the unique craftsman gave birth to the conception of the applied arts as one of the peculiarity of the secession. The regional acknowledgement of the homogeneous style are national varieties, particularly vital in the predominantly agrarian backward environments. A unique example of synthesis is presented in the project of Ivan Meštrović in his St. Vitus' Day Temple („Vidovdanski Hram“). Agitated by capitalism the Pannonian space has also its turning point of the century: the peasantry found itself on the boundary of unbearable poverty and overseas uncertainty. The ports Fiume and Hamburg are wretched factors of synthesis.

To the panic-stricken masses of the landless a hope was offered in the form of „handicrafts“, which resulted in reinforced interest for the folklore heritage and its incorporation into the movement of the secession. Directing the „handicrafts“ and selecting the most gifted ones, innumerable cheap craftsmen were recruited for the there built ensembles.

The Town Hall in Subotica represents one of the rare examples of almost perfectly preserved ensemble of synthesis between architecture and artistic crafts. It was arising almost along with the sculptural work of Meštrović's synthesis or the well known Scientific University Library in Zagreb. We can also add here the Raichle's Palace as well as the buildings of the bathing-place on Palić, The Synagogue in Subotica and a lot of other architectural monuments from the turn of the century.

Paradigmatic constructions in front of which one stands amazed are „*gesamtkunstwerk*“, unrealizable today. The time of ancient builders and craftsmen had passed; crafts had died out and there were no more crowds of craftsmen who would enthusiastically submit to the unique *collective creative charge*. The synthesis so remains the model: the power of challenge, discouragement and stimulation at the same time...

Dudás Antal

BOGOMIL KARLAVARIS ALKOTÓTEVÉKENYSÉGÉNEK NÉGY ÉVTIZEDE – BESZÉLGETÉS A MŰVÉSSZEL

„... A festői habitusára jellemző mágikus purizmus, patetikus szigorúság korunk képzőművészeti versengésében és mérhetetlen bőbeszédűségében minden korábbinál jobban rezonál a befejezett kifejezőmód, szűkszavú üzenet és az elért végesség élményére.

... A valóságnak ez az elementáris dimenziója alapos munka eredménye, amelynek alapélménye a vajdasági táj. Motívumai fegyelmezettek, mint a koordináták, nyugalmat árasztó vízszintes vonalvezetése az optikai távoldás végtelenségét sejteti s egyben a térbeli jelenlét illúzióját kelti. Jellé egyszerűsített objektumai hatalmas kiterjedésű térségben nyernek elhelyezést...” – írta róla dr. Eke Vanda az 1985-ös rijekai kiállítás katalógusában.

Bogomil Karlavaris 1948-ban tűnt fel a vajdasági képzőművészek második kiállításán, tehát az idén ünnepli alkotótevékenységének 40. évfordulóját. E négy évtized alatt munkásságával jelentősen hozzájárult tartományunk képzőművészetében a kép geneziséhez. Az évforduló alkalmából eredeti kifejezőmódjáról és alkotói szenzibilitásáról beszélgettünk.

– Milyen nyomokat hagy a művészi tevékenységben vagy mennyire meghatározó a gyermekkori környezet?

– Nehéz konkrét választ adni a kérdésre, hisz a mai esztétikai elméletek előszeretettel hangsúlyozzák a képzőművészet lényegének tekintett kifejezőmódbeli autonómitást, miközben igyekeznek lehántani a festészetről mindent, amit lényegtelennek tartanak, mint pl.: szociális, szülőföldi, stílus- stb. vonatkozásokat. Elfogadhatjuk azt a szemléletet, mely szerint a képzőművészet sajátosan eltér a többi emberi tevékenységtől, nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a képzőművészeti struktúra kialakulásának folyamatát, sem az alkotások társadalmi funkcióját, s általuk már bővül a képzőművészeti kifejezőmód jelentéstartalma. Ilyen értelemben nem mellőzhetjük a szülő- és lakóhely objektumairól naponta szerzett optikai, fizikai látványt, az adott környezetre reagáló művészi érzékenységet sem, amely nagyrészt épp a fizikai kör-

Bogomil Karlavaris: Vajdasági táj

nyezet jellegzetességeinek áttételeként jött létre. Valószínűleg a legtisztábbak a gyermekkori élmények, előítéletektől és társadalmi konvencióktól mentesek, mindannyian a tudatunk mélyén hordozzuk őket, és hatnak ránk a későbbiekben. Ezért fogalmazhatok úgy, hogy gyermekkori élményeim minden bizonytalanság mellett jelen vannak érzelmi és művészi reagálásaimban, részét képezik alkotói elképzeléseimnek, s gyakran erősebben hatnak rám, mint a századunkat elárasztó divatos irányzatok.

– Valójában mi volt a döntő pályaválasztásánál, hogyan lett festő?

– Életem fontos döntéseit nem utilitarista szándékok határozták meg. Mondhatnám azt is, hogy jobban vonzódtam az általános, mint a személyes problémák megoldásához. Valami azt sugallta, hogy ha festő leszek, akkor egy számomra vonzó, de kihívást is tartogató területen hozhatok létre általános társadalmi értékeket. A félreértések elkerülése végett: nem valamiféle elismerésre törekvés ösztönzött, még ha olykor ilyesemben részesültem is. Mindössze azt csináltam, amiről feltételeztem, hogy másoknak is tetszeni fog. Néha felmerül bennem, hogy a képzőművészeti nevelés és kutatómunka területén végzett munkám is jelentős, de lényegében mind minőségileg, mind mennyiségileg túlszárnyalja azt a festésetemet.

– Alkotásaiban már kezdettől fogva a vajdasági táj jellegzetességeit ábrázolta: a hatalmas égboltot (amely nem mindig kék, hanem zöld, sárga, sőt piros is)

és a súlyos földet, amely nemcsak a sártól és annak színétől válik ilyenné, hanem a földet túró paraszt évszázados szenvedésétől is.

– Eleinte csak ösztönösen ábrázoltam a vajdasági táj jellemzőit. 1960-tól azonban egyre tudatosabbá vált bennem ez a témakör, elemezni kezdtem a sajátos vajdasági koloritot, a táj hangulatát, formáit és ritmusait, s rájöttem arra a filozófiai tételre, hogy dialektikus kapcsolat van a méret, a fény, a sugárzás, a textúra stb. között. Ugy gondolom, hogy a világ lényegét a végtelen tér (ég) és a konkrét anyagi szubsztancia (föld) viszonya alkotja, kapcsolatuk bizonyos feszültséget hordoz, s ezt vezetik le az emberi beavatkozások – a földművelés, az út- vagy házépítés, akár egy villanykaró, avagy közlekedési jel felállítása. Egyetértek azzal, hogy háládatlan dolog a képet elemeire, s azok kapcsolatára bontani, mert a leegyszerűsítés veszélyével jár, különösen ma, amikor az ösztönös expresszivitás vad szeszélyeinek divatjában élünk, de éppen ebben rejlik a festő számára a nagy kihívás, hogy leegyszerűsített elemekkel és eszközökkel fejezze ki a valóság érzelmi telítettségét és mélyértelműségét. Éppen ezért nem helytálló az a felfogás, hogy a vajdasági táj unalmas és érdektelen. Ellenkezőleg, csak látszólag egyszerű, hisz kolorisztikus és strukturális változásai következtében, a maga nemében rendkívül gazdag.

– Miért festett pompás fasorokat?

– A vajdasági tájat kutatva eleinte többnyire útszéli, lombja hullott eperfasorokat festettem. Izgalmas dolog volt számomra a csupasz ágak vízszintesei között keresni az utak függőlegeseit, amelyek egymást keresztelték, miközben a sötétvörös ágak kísértetiesen hatottak az ibolyaszínű égen. Ez volt a legjellemzőbb a vajdasági tájra az 1955–65 közötti években. Ma már kevésbé szembeszökő nekem ez a vizuális szenzáció, mintha a síkság más jellemzői váltották volna fel.

– Különös volt a táj az égbe meredő villanyoszlopokkal, miért örököltette meg őket?

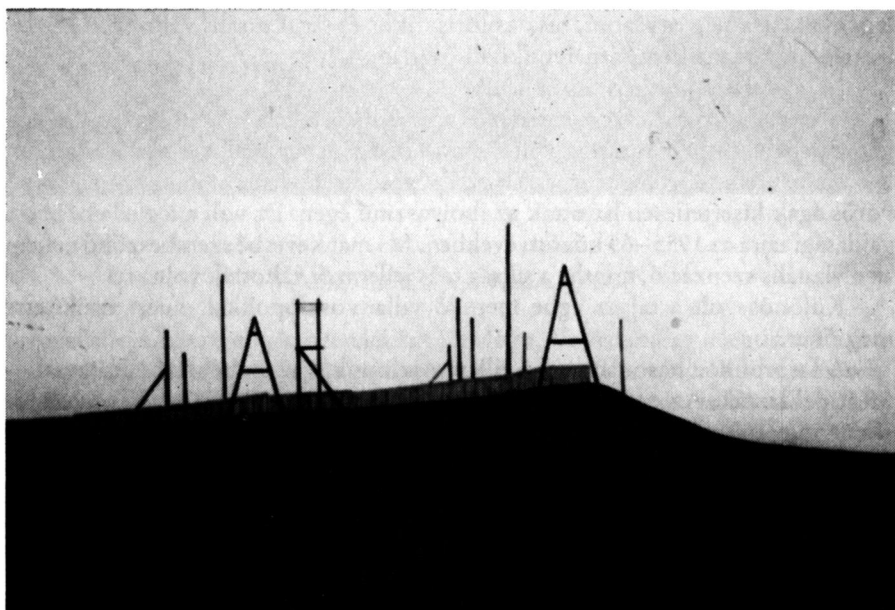
– A fasorokhoz hasonlatosan a villanyoszlopok is az ember térbeli beavatkozását példálták. Az ember az ég és a nehéz föld között helyezte el a maga fasorait vagy póznáit, amelyek ezt a két őselemet összekapcsolják. Így az oszlopok nemcsak az ember jelentéltére utalnak, hanem a horizontális és vertikális közötti kontraszt képzőművészeti elemei is, amelyek a festményen meghatározott, a hangulatomnak megfelelő viszonyt teremtenek. Így válnak a póznák több jelentésűekké, szimbólumokká, a múltó idő jelképeivé.

– Milyen jelentéstartalmat szándékozott közvetíteni a lerombolt tanyák csupasz falainak ábrázolásával?

– Nem fordítottam különösebb figyelmet a motívumválasztásra, így arra sem, hogy tanyákat ábrázoljak képeimen. A motívum rám mindenekelőtt a látvány erejével hat, amely később letisztul bennem és így válik hitelessé. A fekete föld vagy sötétzöld mező és szürke ég határolta környezetben az apró fehér szállások ugyanolyan bizonytalan foltocskák, mint amennyire csekély az ember hozzájárulása a föld és ég közötti mérhetetlen rend kialakításához. Lehet, hogy tudat alatt ez valamilyen nosztalgia, előérzet, de a képzőművészeti kihívás mindenesetre tudatos.

– Az említett motívumokat követően mintha változás következett volna be festészetében.

– A változások többnyire a képzőművészeti élet alakulásának következményei, de természetesen a beérés, az elmélyülés eredményei is. 1955-ig valamiféle leegyszerűsített impresszionizmus volt rám jellemző, később pedig az expresszív leegyszerűsítés a maga hangsúlyozott kontúrjaival, erőteljesebb ecsetkezelésével és sűrűbb festékrétegeivel. 1958-tól jelentősen megváltozott képeim textúrája, ami mai szemmel nézve az enformel térhódításának következménye volt. A 60-as években nagyobbodott képeim mérete, majd egyre nyugodtabbá vált az ábrázolt világa, mind nagyobb felületet töltött ki az ég (1974), a tárgyak pedig a kompozíció alján vagy jobb sarkában kaptak helyet. Volt egy közlekedési jeleket ábrázoló időszakom és egy Klee tiszteletére létrehozott absztrakt sorozatom, de nem lett folytatása, mert nem hozták meg a folyamatos felfedezés örömet. Az Elfelejtett dolgok című ciklusom szürrealista elemeket is tartalmazott. A változások ellenére következetes maradtam önmagamhoz vagy a környezetemmel kialakított kommunikáció behatárolta szenzibilitáshoz.

Bogomil Karlavaris: Póznák (1985)

– Beszélhetünk-e a koncepció vagy a szimbólumrendszer változásáról?
 – Mint ahogyan minden korszaknak megvan a maga jellegzetessége, illetve irányzatnak a koncepciója, a művészeknek is lehet állásfoglalásuk és meggyőződésük, ami nem feltétlenül azonos az uralkodó stílusok, irányzatok valamelyikével. Véleményem szerint következetes maradtam koncepciómhoz, amióta kialakítottam egyéni vonásait, amelyek felismerhetővé teszik munkáimat. Nekem is voltak vidám pillanataim, fanyar, búskomor, sőt drámai élethelyzeteim. Nemrég jöttem rá, hogy a népfelszabadító háborúból merített té-

máim és alkotásaim nem is annyira tragikusak, mint amennyire melankólikusak és komorak. Vajdasági falumotívumaimat üdévé teszi az ég világoskékje és a házfalak fehérje. Nálam a házak sohasem konkrétak, csak szimbolikusak. Példa erre a Bački Jarak c. képem, amelyen egyetlen fa sincs, a házakat fészek formában tömörítettem, köröttük tágas mezővel. Ez ugyan már nem hasonlít Bački Jarakra, de egyezik a vajdasági települések általános képével.

- Ez a szimbolikus képi ábrázolás igen meggyőzően hat.

- Nem mondhatnám, hogy egyértelműen erre törekedtem. A lényeg kiemelése és a leegyszerűsítés vezetett el ideig. Mindez talán még jobban kifejezésre jutott nálam, amikor a közlekedési jelekkel foglalkoztam, amikor vasúti és egyéb vizuális jeleket vittem fel vásznaimra. A vizuális kommunikáció iránti érdeklődés hozta ezt magával. Annak idején számos képet festettem, melynek leghangsúlyosabb elemei ezek a jelek voltak. A gépkocsivezetőként szerzett tapasztalataim sem mellőzhetők. Abban az időben sok képem a műteremben készült, mint pl. a Jelek a sínek mellett című, melyet hat-hét vasútforgalmi jelzés találomra való felsorakoztatásával komponáltam, és felhasználtam a háttér meleg és hideg mezőinek ritmusát. Annak idején foglalkoztatott a geometriai, racionális, ember készítette funkcionális dolgok viszonya a szervessel, a természetbelivel, az élővel. Ezt a témakört a képzőművészet még egyáltalán nem merítette ki.

- Isztriába való távozását megelőzően néhány olyan alkotással jelentkezett, amelyeken lenyűgöző volt az „üresség”. Miként került sor a tárgyi világ ábrázolásának ilyen mérvű csökkenésére?

- Az imént már említettem a letisztulás folyamatát, melynek következtében ez az „üresség” 1974 után kezdett hatalmába keríteni. Nagy kihívás a festő számára művészi tartalommal megtölteni egy akkora felületet, mint az ég. Első pillantásra az egész egyöntetűnek tűnik, s csak később fedezzük fel az árnyalati különbségeket, fényrezdüléseket, valami titokzatosot, s ez már a képzőművészi üzenet lényege. Ezek a nagy üres felületek szembekerültek valamilyen kis, lényegtelen objektumokkal – ilyen a fehér kerítés, a ház és a hambár, a műhely, az útkanyarulat, a mérföldkő, a hídkorlát stb. Az ilyen egyszerű és mindenki által ismert dolgok különös viszonyában rejlik a valóság és az élet minden szépsége és titka – legalábbis így érzem kutatásaim és eredményeim alapján.

- Ezek a gondolatisággal telített alkotások a búcsúzást idézik fel bennünk, s talán némileg bánatosak is. Egyezik ezzel?

- Valamiféle lírai nosztalgia, elidegenülés érezhető rajtuk, de nem mondhatnám, hogy a Vajdaságból való távozás előérzete fogalmazódott meg bennük, legalábbis ezt nem állíthatom, mert a művészek sem hozhatják összefüggésbe és indokolhatják meg minden érzésüket. Szerintem inkább a kifejezésforma további következetes letisztulásáról, az eszme még határozottabb ábrázolásáról van szó.

- Festészete mindig is magán viselte az egyéni jegyeket, mind a leegyszerűsítés, mind pedig a szimbólumok pusztá jelölése idején. Festőként minek tulajdonít fontosságot?

- Két dolgot tartok fontosnak: elsősorban a valóság mindazon vonat-

kozásainak feltárását, amelyek az ember környezet iránti fogékonyságára, a művész titkokat felfedő képességére utalnak, másodsorban azt, hogy ezek a felfedezések és átminősítések párbeszédet tegyenek lehetővé más emberekkel. Amíg az első folyamat többnyire a művészi kreativitás függvénye, addig az utóbbi sokkal összetettebb: a művész nem mindig irányíthatja a néző figyelmét, általában csak elvárhatja együttműködését, ami egyaránt lehetőséget nyújt az elmélyülésre és felszínességre. Nekem mint alkotónak mindig az volt a legfontosabb, hogy a legegyszerűbb jelenségben fedezzem fel a legösszetettebb eszméket és gondolatokat, érzéseket és határtalan képzettársításokat. Alkotásaim így egyeseknek összetettségük miatt tetszenek, mások viszont csak a motívumok egyszerűségét látják bennük, az idézőjel nélküli ürességet.

– A festő kortársaihoz képest többet s mást lát-e, beszélhetünk-e ilyesmiről?

– A festő többet és másként lát, kifinomultabban érzi a világot, s megglátásait jobban ki tudja fejezni a képzőművészet eszközeivel. Előnye és sorsa, hogy képeivel másokat a köröttünk levő jelenségek mélyebb és átfogóbb értelmezésére ösztönözhet, előítéletektől és beidegződésektől szabadíthat meg a szellemi gazdagság kapuinak megnyitásával.

– Előrevetíthet, akár megjövendölhet valamit a festő?

– Kétségtelen, hogy a vizuális struktúrák összetett eszmék és érzések hordozói. Hogy ezt mennyire lehet előrevetítésnek, megsejtésnek nevezni, s mennyire dekódolhatja azt a szemlélő, aligha tudom megválaszolni.

– Az Ön által ábrázolt fasorokat kivágták, a tanyákat pedig lerombolták, s ezáltal nyoma veszett a vajdasági élet idillikus hangulatképeinek. Ugyanez a sors várt a képeken megfestett vasúti átjárókra, mert a síneket később, a veszteségségre hivatkozva, felszedték.

– Tudna ezekre magyarázatot találni? Tény, hogy sokat jelent számomra minden, ami vajdasági, de ilyen érzéseimmel nemegyszer magamra maradtam, mert nem sikerült megfelelő kapcsolatot kialakítanom más alkotókkal. Állítom, a vajdasági táj még most sem veszítette el varázsát. Az elkövetkező évtizedekben sem kerül sor a vajdasági róna sugallta témák kimerítésére, mert az alkotók fokozatosan érzéketlenekké válnak az ilyen összetett tájak iránt, s inkább átveszik más művészek, más környezetek módszereit és ábrázolási tapasztalatait. Kérdés viszont, mi lenne a célravezető?

– Mivel foglalkozik, mióta az isztriai Kastvában él?

– Gazdag vajdasági akvarell és vázlatanyagom köti le leginkább a figyelmem. Természetesen nem vagyok közömbös új környezetem iránt sem, mert a maga nemében Isztria is kihívást jelent. Most a formák és a színvilág lassú elemzésénél tartok, hogy meghatározhassam a hozzájuk való viszonyulásomat. Akárcsak Vajdaságban, itt sem szánom rá magam olyasmire, ami nem meggyőződésből, nem szenzibilitásomból ered. Elsőként a tenger síkjából kiemelkedő szigetek keltették fel művészi érdeklődésemet, aminek bizonyára köze van a vajdasági táj síkjához, majd pedig a fa és zöld felület nélküli táj hullámlását követő habarcs nélkül rakott kőfalak látványa ragadott meg Pag szigetén. Egyébként korábban sem egyértelműen a vajdasági táj ábrázolója voltam, festettem Bretagne-ban, Németországban, Csehszlovákiában, Olaszországban és Spanyolországban is. Képzőművészeti szenzibilitásom valóban Vajdasághoz köt,

de egyébként nagyon is nyitott vagyok, szeretem a különböző tájakat, embereket. Nálam most a Vajdaság utáni nosztalgia vegyül el isztriai felfedezéseim örömeivel.

– Foglalkoztatja-e továbbra is az akvarell és miképpen?

– Az akvarellhez való viszonyulásom jelentősen módosult. A vízfestés nem az olajkép előkészítését szolgálja, hanem a nagy vonalakban készített vázlat eszköze, hogy később maradjon lehetőségem a szabad értelmezésre. Természetesen korábban is megkülönböztettem a vázlat-jellegű akvarellt az olajképet előkészítő vízfestéstől és a vízfestménytől mint önálló alkotástól. Mostanában az akvarell műfaját kizárólag ebben az utóbbi kategóriában művelem, s merem remélni, hogy már jelentős eredményeket értem el.

– Négy évtizedes alkotótevékenységre tekinthet vissza, hisz első kiállítása 1948 márciusában volt a Vajdaságban. Szándékában áll-e az évfordulót valamilyen módon megünnepegni, ez alkalomból Vajdaságban tárlatot rendezni?

– Egyelőre nincsenek ilyen terveim.

– Köszönöm a beszélgetést, és a 40. évforduló alkalmából további sikereket kívánok!

JELEN ÉS MÚLT

Bosnyák István

FORRADALMAK RÖGÖS ÚTJÁN ELŐSZÓ SINKÓ ERVIN KIADATLAN IFJÚKORI KÖNYVÉHEZ

Irodalmunk és eszmetörténetünk húsz évvel ezelőtt elhunyt jeles egyéniségének zágrábi hagyatékában számos egyéb kéziratos dokumentummal együtt kiadásra vár egy tíz íves könyv is. Előszavának keltezése – „Wien, 1920. április hónap” – arra utal, hogy az akkor 22 éves szerző alig egy évvel a Tanácsköztársaság kikiáltása s néhány hónappal annak összeomlása után kezdte papírra vetni e művét, két évtizedes európai emigrációjának első állomásán.

E dokumentum történelmi lokalizálása nem ötletszerű, hisz azt írja le, miként, milyen eszmei és etikai konzekvenciákkal jutott el ifjú szerzője az első világháborúval kiváltott nemzedéki reménytelenség létállapotából a forradalom-igenléshez és a gyakorlati forradalomvállaláshoz is. Nevezetesen: a magyar polgári-demokratikus avagy „őszirózsás” forradalom, majd pedig a proletárdiktatúra vagyis a Magyar Tanácsköztársaság tevékeny vállalásához. Illetve e rövid, de emberi és írói alapélmények tekintetében egész életre szóló történelmi időszak aktív végigküzdséhez.

Friss, testközeli élményeket rögzít tehát *Az út* című Sinkó-émlékirat, mely éppen ezért valójában nem is annyira a magyar és a nemzetközi történelem lezárult és tovatűnt múltjának, hanem az akkor még igen eleven *közel múltjának* a krónikája. Nem a történelemnek, sokkal inkább a *történő történelemnek* s az ifjú szerző benne megjárta és csak látszólag végigjárta személyes útjának az emlékirata.

Ez a személyes út ekkor – 1920 tavaszán – egy jellegzetes nemzedéki zsákutcába torkollott: a sorra elbukó európai forradalmak és forradalom-kísérletek politikából és politikai harcokból kiábrándult generációinak sajátos tolsztojanizmusába. Erről tanúskodik, egészen egyértelműen, már szerzőnk mottója is: „Minden hatalom, minden emberek ellen alkalmazott erőszak bűn. Aki e könyvben foglaltakkal akarja vagy a kapitalizmust vagy a demokrácia vagy bármely politika helyességét igazolni: meghamisítja e könyv tartalmát. Ez a könyv egyetlen igazságnak lehet csak jóhiszeműen felhasznált bizonyossága: minden állam, még az összesség szolgálatának szándékával felépített is, rossz, rosszat tesz és az ember útja minden földi hatalmasság tagadásán keresztül vezet Istenhez.”

Jellemző azonban, hogy e könyv élére állított, programatikusan harsány apolitizmusnak a deklarálója az emlékirat bevezető soraiban mégsem csinál hamuszórást, nem tagadja meg a szinte szó szerint is *tegnapi* politikus-múltját. Ellenkezőleg, azt továbbra is emelt fővel vállalja: „A magyarországi kommunista pártban a legszélsőbb baloldalon álltam s a diktatúra alatt ennek a politikának voltam exponense. Még a Károlyi-rezsim idején az újpesti – a legerősebbek közül való – kommunista pártszervezetnek titkára, a proletárdiktatúra kikiáltása után a budapesti VI. kerületi és a fővárosi központi 500-as munkástanácsnak tagja, később vörös katona, aztán Kecskemét városparancsnoka, végül a júniusi ellenforradalom alkalmával a Szovjetház parancsnokságában [voltam]; valaki vagyok tehát, aki elülső helyen képviselte a forradalmat minden látható cselekedetében.”

S épp e meg nem tagadott politikus-közelmúlt, a tegnapi harccal és harcossákkal továbbra is vállalt erkölcsi szolidaritás diktálja ifjú memoár-íróknak az alkotói kétely – a magyar forradalmakról való *nyilvános* tanúságtevés jogosultsága kételyének – töprengő sorait: „Ma munkások, hajdani legjobb bajtársak ezrével szenvednek otthoni börtönökben, fegyveres erőszak alatt; velem nemrég egy sorban harcoló drága emlékü embereket a megtorló osztálybosszú már kötéllel és puskatussal halálba küldött; ma emberek, kikhez közös harcok és törekvések emlékei kapcsolnak, kiknek tiszta, önzetlen életére mindig csak alázat tiszteletével tudok feltekinteni, ma emberek, akik személyes barátaim, otthonuktól megfosztva, földönfutóként élnek, nélkülöznek, hagytak el mindent, ami az életük tartalmát tette és dolgoznak tovább ernyedetlenül egy ügyért, amelynek én is katonája voltam: ma, most álljak ki és (...) hitvallást tegyek egy igazság mellett, mely a társadalmi forradalom (...) ellen is irányul?”

S ugyanez a deklaratív, ám érzelmi és etikai síkon továbbra sem apolitikus politikaellenesség fogalmaztatja meg szerzőnkkel a másik jellegzetes alkotói dilemmát is: könyvének olvasói nem tévesztik-e majd össze az ekkoriban már sorjázó, a forradalmak vereségeért csupán a kommunistákat vádoló és pocskondiázó *szociáldemokrata* emlékiratírókkal? – „A magyarországi proletárdiktatúra alatt mindazoknak, akik egy mély és tiszta erkölcsi szándékkal dolgoztak a proletártársadalom felépítésén, minden lépésükben gáncsot vetett a szociáldemokrácia, nem erkölcsi jellegű tiltakozással, hanem a félnék és egészen semmit végig nem csináló kiskoncepció kompromisszum-keresésével. Ami erkölcsi pátozsa lett volna a [proletár]diktatúrának, azt ez posványosította el. Mindenben a rideg szakszervezeti önzést képviselte a szocializmus világmegváltási koncepciójával szemben. Azok között voltam, akik ez ellen a szűk látókörű, kompromisszumos politika ellen a legerősebben hadakoztak. Nem fog velem az történni, ami a legszörnyűbb: hátha összetévesztenek?”

Az *út* bevezetőjének írója végül is egy sajátos erkölcsi paradoxonban véli megtalálni az alkotói dokumentarizmusra való személyes jogosultságát, vagyis a forradalmakról szóló emlékirata közlétevének igazoltságát: „Az én hitem szerint azt az embertelenséget, amely a dühöngő fehérterrorban most megnyilvánul, egy annak helyébe lépő dühöngő vörös terror a szívekből ki nem irtja. Kínzó elevénységgel érzem, hogyha én mást tudok igazságnak, mint tudtam,

mint amiért egykor harcoltam és harcra hívtam, akkor éppen e hajdani bajtársaknak, akik életükkel igazságot kerestek és hitték azt, hogy igazságért halnak vagy hiszik azt, hogy igazságért élnek, épp az ő emlékükné és minden élőknek tartozom azzal, hogy minden félelmen és habozáson túl téve magam, hirdessem azt, amit én egyetlen igazságként megtaláltam.

Ha a legrosszabb hiszemű meggyanúsításoknak is adok vele tápot, ha a legbensőbb életemet ki is kell teregetnem, csak mégis ki kell állnom, hogy szóljak. Nem állhatok tovább ellene annak a felismerésnek, hogy nincs – de legkevésbé ma van – valakinek joga hallgatni arról, ami itt, ezen a ponton történt vele. Az sem kérdés, hogy bölccsel vagy bolonddal, eszessel vagy ostobával történtek-e mindezek. Emberrel történt és egy ember, akármilyen is az, tanúság lehet embertársainak.”

Azonban az „egyetlen igazság” megtalálásának itt felharsant tolsztojánus hite, jellemző módon, már a kézirat egy évvel későbbi, 1921 augusztusában kelt utószavában is jócskán lehalkul, sőt meginog: „Ezt a könyvet a fehérterror, a magam új útra találásának első, friss benyomásai hatására írtam. Ez a könyv nem tart igényt tudományos értékre. Akik majd foglalkozni tudnak vele, azok előtt nyilvánvaló lesz, hogy itt nem elméleti vitákról és elméletek igazolására kidolgozott élményekről van szó, s nem is agitatorikus szándék e vallomások jellemző sajátsága. Amikor e könyvet írtam (...), a maga izolált helyzetéből és izoláltnak érzett lelkiállapotából szükségszerűen hajtott a meggyőzésnek vágya. Ez a vágy ma is él ugyan, de jól tudom, hogy a Tolsztoj kiáltványai és tiltakozásai egy-egy pillanatra nyugtalaníthatták az emberek lelkiismeretét, de általuk nem lett senki se hívó. Dokumentumok azok és ez a könyv is ennyi.”

S ugyanez az utószó arról is egyértelműen tanúskodik, hogy ifjú szerzőnk továbbra is attól tart leginkább, hogy könyvének olvasói összetévesztik az ő írói indítékait a fehérterror Magyarországa, vagy pedig a parlamentáris demokrácia apologetáinak az indítékaival. Saját elvi apolitizmusának hitvallását ezért társítja ismét a kommunizmus határozott elkülönítésével minden más korabeli aktuálpolitikától és társadalmi rendszertől: „Ami a könyvem megírása óta történt, hitemen nem rendített, csak világosabbá tette előttem az út törvényeit. A politikának a lélek szempontjából való teljes erkölcstelensége senki előtt ma már nem lehet kétséges, aki tudja, hogy van a lélek. Minden, ami a világon a politika jegyében történik, az erkölcsnek, az emberiségnek napról-napra fokozódó romlását manifestálja. A politikának ez az istentelensége és a szándék az ebből való szabadulásra a kommunista akció ideájában benne foglaltatik; az összes többi politikai törekvések, melyeknek e mai helyzet fenntartása vagy reformálása a célja – akár az Egyesült Államok demokráciáját, akár a mai Magyarország inkvizíciós feudalizmusát értjük e mai helyzet alatt –, ezeknek a politikai törekvéseknek az empirián túl egyáltalán nincs ideálja. A céljuk: önmaguk. Ezt itt még egyszer le akartam szegezni, hogy végleg lehetetlenné tegyem a félremagyarázást.”

A félreértések és félrekommentálások lehetőségének e határozott, explicit kiiktatása azonban mégsem bizonyult véglegesen is megnyugtatónak. Annak ellenére sem, hogy Sinkó e könyvében végig konspirál, vagyis egyetlen szereplőt sem nevez meg az akkoriban teljes vadságával dühöngő magyarországi fehér-

terror lehetséges megtorló intézkedéseit tartva szem előtt. Csaknem félszázad múltán, az élete utolsó évéhez közelítő Sinkó Ervin ugyanis ezt írja egyik ifjúkori barátjának, Komlós Aladárnak a tovatűnt közös időket evokálva: „...ma is megvan nálam a kézirat két példányban, egyik az én kezem írása, a másik meg Mici [Sinkóné Rothbart Irma] másolása, mivel hogy írógépünk persze nem volt – a kézirat, melyet 1920-ban Bécsben írtam az akkor még csak *tavalyi* élményeimről. (...) A kéziratot annak idején Antal Frigyes, a művészettörténész le is fordította németre, sőt kiadót is talált – s én akkor megijedtem attól, hogy a kézirat csakugyan nyomdába kerüljön, mert mindennél erősebb volt az egyébként jogos aggodalom, hogy ez a kézirat, ha Horthyék kezébe jut, fegyverré válhat, a fehér terror fegyverévé. S Antal Frici is persze jogosan neheztelt rám, amiért hiába fordított s hogy én olyan következetlenül visszarettenek a »sikertől« – jóvátehetetlen hibát követtem volna el, ha akkor azokat a beszámoló és egyben magammal leszámoló vallomásokat kiadom, illetve hogyha utolsó pillanatban vissza nem riadtam volna.” (Vö.: Komlós Aladár: *Vereckétől Dévényig*. Bp. 1972., 367–369. p.)

Noha mindeddig nem látott napvilágot, e korai Sinkó-mű azért egyféleképp mégiscsak irodalmi ténnyé vált: dokumentumanyaga, gondolati motívumai, sőt az emlékiratban még névtelenül felvonultatott szereplők jellemvonásai, irodalmi kontúrjai is szervesen beleszőődtek a legismertebb Sinkó-regény, az *Optimisták* kompozíciójába. Olyannyira, hogy okkal állítható: az *Optimisták* dokumentarizmusának egyik alaprétege épp *Az út* című korai emlékiratból való.

A *Létünk* olvasóinak e mindmáig tetszhalott-életet élő történelmi és irodalmi dokumentumból adunk ízelítőt két részletben, az előző itteni dokumentumközlésünk folytatásaként. (Vö.: A Tanácsköztársaság vajdasági közírója és rétora. Sinkó Ervin cikkei, interjúja és beszédei a kecskeméti *Magyar Alföld*-ben. – *Létünk*, 1986/5, 765–786. p.)

A szemelvények válogatása közben az objektív, krónikási epizódoknak biztosítottunk előnyt a meditatívakkal szemben, s csak a legfontosabb utalásokat oldottuk fel filológiai jegyzetekkel. A kihagyásokat *-gal jelöltük, a közcímet magunk adtuk.

Sinkó Ervin

AZ ÚT
(RÉSZLETEK)*

I. rész

Világháború, antimilitarizmus

A magyarországi proletárdiktatúraért nem foglalkozásszerű munkásvezérek és munkások dolgoztak legtöbbet. Az Oroszországból visszatérteken kívül írók, tudósok, mérnökök, banktisztviselők, tanárok szervezték a magyarországi kommunista pártot. Legtöbbjük velem együtt gazdasági helyzetük szerint nem a proletariátus osztályához tartozott, hanem önzetlenül és közvetlen materiális érdekeik ellenére vállalták ezt a sem személyi ambícióiknak és még kevésbé vérmérsékletüknek meg [nem] felelő tevékenységet.

Ezt a tényt semmiféle általános materialisztikus elmélettel kellően megindokolni nem lehet. Ennek a társadalomban megnyilvánult valóságnak az eredete nem az egyéneknek a termelésben elfoglalt helyzetében, hanem egy másik területen keresendő. Ennek magyarázatát csak úgy lehet megtalálni, hogy kiindulásul elfogadjuk azt, hogy az egyes embernek a társadalmi pozícióján túl oly láthatatlan és rendkívül erős cselekvési kényszerei vannak, amelyek az egyéniség bizonyos fejlettségi fokán erősebbek minden csábításnál és külső parancsnál. Ez a mindennél erősebb kényszer az ember erkölcsi öntudata, mely őt minden körülötte történőért felelőssé teszi.

Mindazoknak, akik az életnek egy emberibb tartalmát akarták megtalálni, akik az emberek életének nyomorúságát és ürességét kínlódva érezték, a háború utolsó reményüket is végleg megsemmisítette: a szociáldemokráciát, melyre sokáig mint az emberiség jobb jövőjének letéteményesére tekintettünk. A szindikalisták hirdették ugyan már a háború előtt, hogy a parlamentáris szocializmus csődbe jutott, de a háború nemcsak a szociáldemokráciának, hanem az internacionalizmusnak az összetörését is jelentette. A szervezett munkásság képviselői minden európai államban támogatták a hadviselő kormányokat. A kormányok pedig a férfiakat katonaruhába dugdosták, kaszárnyákba zárták őket, a könyvtárak, templomok, munkásszervezetek palotái mellett ölni tanították és aztán idegen országok idegen népének gyilkolására és halálba küldték

* Válogatta, közcímezte és a jegyzeteket írta Bosnyák István.

őket. Az emberek engedelmeskedtek. A katonai üzemmé alakított gyárakban katonaruhába öltöztetett munkások ügyeltek fel munkástársaikra, akik fegyvereket és lőszert gyártottak más nemzetiségű munkástársaik gyilkolására. A munkásságnak, amely oly öntudattal hirdette nemzetköziségét, a munkásságnak képviselői pedig minden államban megszavazták a hadi hiteleket, a nemzetközi munkásság sajtója pedig országonként mindenütt a nemzeti eszme szolgálatában a saját nemzete háborújának igazságosságát, a civilizáció, a kultúra érdekében való kikerülhetetlen szükségességét hangoztatta.

Mi történt a háború ellen? Az a tömeg pacifista szervezet, amely gomba módjára elborította Európát, éppúgy hallgatott, mint a munkásság szervezetei és pártjai. A háborút viselő kormányok óriási apparátussal gyakorolt erőszaka ellen erőszakkal nem, csak a hitnek, a benső embernek erjével lehetett volna felvenni a küzdelmet. Természetes azonban, hogy a szervezetekből, az intézményekből ez az erő hiányzott, mert az intézmény lényegileg ellentétes a lélekkel, az egyes ember erkölcsi felelősségtudatával és benső szabadságával. Egy-egy nazarénus vagy más szektikus, hivatkozva a vallására, mely az emberölést tiltja, megtagadta a fegyverfogást – ezeket vagy agyonlőtték visszhangtalanul, vagy börtönbe zárták. A szervezett munkásság évtizedeken keresztül előadásokkal, bérharcokkal, parlamenti küzdelmekkel nevelt ún. proletáröntudata hallgatott. A szervezett munkásság dolgozott szótlanul és gyártotta a gyilkos szerszámokat és forgatta őket harcolva más nyelvű elvtársai, munkástestvérei ellen. Egy-egy bátor forradalmár, ki harcot hirdetett az embertelen mészárlás ellen, egy-egy vakmerő egyéni merénylet – ennyi volt minden, ami a háború ellen történt. Ezek a kiáltások azonban elvesztek a forradalmi munkáspártok hatalmas szervezeteinek mozdulatlanságában és a háború vad lármájában.

A kétségbeesettek, a reményvesztettek mellett élt egy másik csoport, egy maréknyi ember, aki reménytelenül ugyan, de az emberszeretet megfélemlíthetetlen erejével dolgozott a háború ellen. Röpcédulákkal kaszárnnyákba férköztek, antimilitarista propagandát fejtettek ki titokban vagy nyíltan, amint azt a cél érdekében szükségesnek vagy alkalmasnak vélték.

Október és értelmiség

Az orosz forradalom kitörése, a breszt-litovszki tárgyalások a legkétségbeesettebbeket is felébresztették. Az akkori cenzúra és hírszolgálat mellett nem lehetett tisztán látni, mi történt Oroszországban, de annyi nyilvánvaló volt, hogy ott a proletariátus forradalma az emberiség érdeke, mert a háborút Oroszország befejezte. Éreztük mindnyájan, hogy ami Oroszországban történik, az az európai civilizációnak, sőt az emberiségnek, az ember eszméjének a lázadása a háború, az ember meggyalázása ellen; a zimmervaldiakról mind sűrűbben jövő hírek is megint a munkásságra fordították azok szemét, akik világosságot kerestek.

Az októberi forradalom kitörése után, mikor régebbi antimilitaristák, mint kommunista párt először verődünk egybe,¹ egyetlen elhatározás, egyetlen szándék, egy mindennél hatalmasabb érzés volt az indítónk: az erőszak, a

vérontás, a háború gyűlölete. A háború négy és fél esztendeje, az az irtózatoss konfliktus, amelybe minden emberi öntudatú individuum a fennálló társadalommal került, csak az lehetett képes rá, hogy absztrakt eszméiknek élő, nyilvánosságban alig szereplő embereket egy egész egyéniségükkel annyira ellenkező területre vigyen, mint amilyen a társadalmi harc, a politika. De a kérdés kikerülhetetlen volt: amíg ez a társadalom fennáll, amely lehetségessé teszi, sőt amelyből szükségszerűen következik, hogy az elmúlthoz hasonló embermészárlások megtörténjenek, addig minden civilizáció szemérmetlen hazugság, minden emberi érték és méltóság illuzórikus. *Az emberiség ahhoz a történetfilozófiai pillanathoz érkezett, amikor az egyén külön missziója megszűnik a nagy közös feladat mellett, s ez: lehetetlenné tenné a háborút.* Minden eszközt meg kell ragadni, s amilyen út ebből a sötétségből kivezet, akármilyen is ez, arra rá kell lépni. És mert az egyetlen útnak a proletariátus diktatúrája látszik, minden mást félre kell tenni és erre az útra rá kell lépni. Voltak, akik egészen tisztán tudták az elhatározás etikai jelentőségét,² akik előre látták az ebből következő összes erkölcsi konfliktust, akik annyira tisztán láttak, hogy egy ideig éppen etikai okokkal bizonyították a proletariátus diktatúrájának kivezető útra való alkalmatlanságát; de más, újabb etikai megfontolások parancsára mégis melléje álltak, és higgadtan, illúzió nélkül, önmegtagadással vállalták a forradalomért – hitük szerint – az örök békéért alkalmazott erőszak miatt az erkölcsi felelősséget.

Énnekem etikai problémáim nem is voltak³ és kispolgári kétségeskedésnek, gyengeségnek tartottam még azt is, hogy akadtak olyanok, akiknek a diktatúra, ha mint társadalmilag célravezető nem is, de etikai szempontból probléma tárgya lehetett. Nem ismertem el más szempontnak, mint a társadalmilag hasznosnak a jogosságát. A vulgermarxizmus álláspontjából néztem az etikát⁴ és azt a mindenkori társadalmi erőviszonyok produktumának fogtam fel. A történelmi materializmusnak legközkeletűbb, legrosszabb értelmezés szerint elfoglalt pozíciójából néztem és értékeltem mindent: tudományt, művészetet és mindenekelőtt az embereket. Nemcsak tagadtam más szempontnak a létjogosultságát, de nem is éreztem mást realitásnak, mint a társadalmi kérdést, a társadalmi forradalom szükségszerűségét.

E korlátozott álláspont egészen őszinte és becsületes volt. Mert még ma is, amikor egészen mások a szempontjaim és egészen mást hiszek igazságnak és szükségesnek, mint hittem akkor, még ma is érthetetlen előttem, hogy lehettek emberek, akik a háború négy és fél esztendejét, ha igazán átérezték, oly könnyen és gyorsan meg tudták bocsátani, meg merték bocsátani. Én akkor nem bírtam ezt.

Két évi katonáskodásnak az emlékével,⁵ láttam négy és fél esztendőn keresztül az emberek nagy tömegeinek tervszerű félrevezetését, láttam, hogyan mérgezik meg ártatlan, békés emberek lelkeit, láttam egyfelől a nagy tömegek mértéken felüli szenvedését, lealjasítását, megbecstelenítését, másfelől egy kis csoportnak a tömegek véréből, nyomorából gyűlt, folyton fokozódó jólétét, esztelen fényűzését. Nem tudtam mással foglalkozni, mint azzal a ténnyel, hogy szántóföldeken, amiknek élelmet kellene teremni, felgyújtott városok üszkei, amely városoknak békés családok biztonságos tűzhelyeinek kellene

lenni, emberek gyilkolják egymást parancsszóra, emberek, akik még csak nem is neheztelnek egymásra, akik még csak nem is látták egymást.

Gyűlöltem az irodalmat, gyűlöltem a képzőművészetet, a zenét, a tudományt, az emberek családi vonatkozásait, érzéseit, mindent, ami elvonatkoztatott az egyetlen sajtó kérdéstől. A fővárosban kocertek, színielőadások, léha flörtök, elegancia és irodalmi délutánok. Az emberek kedélyes arccal jönnek-mennek, s ha egyik a másiknak véletlenül a lábára lépett, jómodorú udvariassággal pardont mondott, de ugyanez az udvarias és kedves ember vagonszámra gyártott és hidegvérrel szállított gyilkos eszközöket, amikkel férje-
ket, apákat, gyermekeket öltek. Ezeknek a szállításoknak a jóvedelméből alakultak a jótékony teaestélyek, a különböző háborús alapítványok. Az arcok olyanok voltak, mint máskor. Tartalom nélkül kedvesek, lelketlenül szigorúk, üresek vagy vidámak. Hiába kerestem rajtuk a gond és gyötrellem jelét amiatt, hogy özvegyek sírnak, árvák éheznek és anyák tehetetlen fájdalomban sorvadnak. A gazdagok nyugodtan és lelkiismeret-furdalás nélkül éltek tovább és írárták az erkölcsi utolsókka, lehetőleg színesen, buzdítón, hatásosan a gyűlölet és harc vezércikkait.

Jött az októberi forradalom és meghozta a világháború végét.

„Őszirozsás forradalom” magyar „Internationale”

Az októberi forradalom varázsszava elkábított: nem akarok többé katonát látni.⁶ De az idő múlt és az emberek csak kiáltozták, hogy eljött a béke, a szabadság, a boldogság országa, a levegő pedig közben mind dögletesebb lett. Mi történik a háború ellen Európában? Mi történik, hogy kiirtsák az ember megbecsülésének lehetőségét? A legyőzött országokban, ahol forradalom volt, a királyság címerének helyébe a köztársaság címére került fel; más gyökeres nem történt.

Oroszországból távirat érkezett a magyar kormányhoz. Az orosz szovjet-köztársaság felhívása a magyarországi proletariátushoz, hogy ne álljon meg fele úton, alakítson munkás-, katona- és paraszttanácsokat, ragadja magához és biztosítsa fegyveres erővel magának a hatalmat. Ezt a sürgönyt a népköztársaság kormánya el akarta sikkasztani és a szociáldemokrata párt ellenére került nyilvánosságra.

E sürgöny közzétételekor én már többedmagammal bebizonyosodottnak láttam, hogy a [polgári] demokrácia nem út a proletariátus, tehát nem az emberiség felszabadításához. A demokrácia nem bizonyult megoldásnak, hanem a halálraítelt kapitalizmusnak az osztályöntudat híján lévő proletariátus kegyelméből való továbbélését jelentette. Az osztályegyüttműködés a valóságot a gyengébb szeműek előtt elleplezte, de nem tett újat a régi helyébe. A demokrácia a hazugságnak, a kétszínűségnek királysága, amelyben a népuralom jel-szava alatt a szabadverseny jogcímén mindenütt a tőke diktál. Ennél a társadalmi formánál az abszolútizmus tisztességesebb és kívánatosabb is, mert a fennálló termelési rend minden bűneit nem leplezi, hanem minden cselekedetével azt elrejtetlenül demonstrálja.

Néhányan, akik így gondolkodtunk, folyóiratot csináltunk *Internationale* címmel,⁷ amelynek programja „a fennálló társadalmi rend ellen a tudomány és irodalom minden eszközével való küzdelem volt, a proletariátus diktatúráján keresztül a kommunista társadalmi rend megvalósításáért⁸”.

Az emberiségnek minden civilizatorikus feltétel rendelkezésre áll a jó, hasznos, emberhez méltó élethez. A társadalmi berendezkedés rosszasága az egyetlen ok, hogy mind e nagyszerű feltételek ellenére, az emberiség a nyomornak, vadságnak állapotában él. Ezt a rossz berendezésű társadalmat el kell pusztítani, vagyis meg kell semmisíteni az imperialisztikus kapitalizmus termelési rendjét. Az októberi [ti. a magyar „őszirózsás”] forradalom eredményeinek alapján, a demokrácia által ez nem lehetséges, az ún. békés, szociális fejlődésre ezt a feladatot rábízni nem lehet, mert:

1) A látszólagos jogegyenlőség ellenére a gazdasági hatalom az uralkodó osztályok kezében marad.

2) Az imperialista háború a kapitalizmus termelőképességét, a burzsoázia hatalmát megbénította, nem szabad tehát időt veszteni, illetőleg időt engedni a regenerálódásra, hanem a termelés jelenlegi anarchiájából a szervezett proletariátusnak kell a céltudatos, nem profitra, hanem az összemberiség érdekei szerint irányuló termelési rendet megteremteni.

3) A kapitalizmus fennmaradása újabb háborúk sorozatát és örök lehetőségét jelenti. A kapitalizmus fennmaradása következtében a világháború nyilvánvalóan még be sem fejeződhetett. A wilsoni népszövetségstervezet a valóságban az entente kapitalizmus hatalmi szervezete. Az Oroszország ellen való blokádnak, Lengyelországnak az oroszokkal szemben való financiai és fegyveres támogatása, az egyes államok új titkos szerződésai mind ezt a tételt bizonyítják.

4) Az entente imperialisztikus politikájának kiszolgáltatni Magyarországot – mint azt a Károlyi-rezsim tette – jelenti a magyarországi proletariátusnak, mint a többi legyőzött ország proletariátusának is, kettős kizsákmányolását: a magyarországi és entente kapitalizmus kettős korbácsa alatt való rabszolgaságot.

5) Az entente csak az alkalmat várja, hogy a győztes orosz proletariátust megsemmisítse. Az entente a nemzetközi kapitalizmus, Szovjet-Oroszország a nemzetközi proletariátus. A magyarországi munkásság, ha nem áll az orosz proletariátus mellé, akkor a nemzetközi kapitalizmust segíti és elárulja ezzel az orosz proletariátussal való kötelező szolidaritását.

6) Az imperialisztikus kapitalizmus rabló háborúját a nemzetközi proletariátus fegyveres háborújának kell követni. A proletariátus osztályháborúja a termelésre képtelen kapitalizmus helyébe a felfegyverzett proletariátus diktatúrájával felépíti az új, a kommunista termelési rendet.

A proletariátus osztályháborúja mellé kell állani azért, mert míg ennek a győzelme nincs biztosítva, addig tart a kapitalizmus uralma, tartanak azok a vagyonelosztási arányok, melyek béke idején is emberéleteket fogyasztanak, embereket igavonóvá nyomorítanak és ezeken felül természetüknél fogva fegyveres háborúkat idéznek elő. A proletariátus osztályháborúja megszünteti a háborút, mert a proletárdiktatúra a dialektika törvénye szerint az utolsó elnyomott osztály felszabadulását, tehát minden elnyomatás megszűnését hozza. A

proletariátus osztályharcának eredménye az osztályharc megszűnése; a proletariátus osztályharcának győzelme jelenti azt a diktatúrát, mely minden diktatúrát, tehát önmagát is, automatikusan megsemmisíti, tehát az osztályok nélküli társadalmat, a társadalom megszűnését, a béke és emberség uralmának eljövételét, az emberiség igazi történelmének kezdetét jelenti.⁹

Újpest szabadkai párttitkára

A magyarországi kommunista párt a megalakulása után lapunkat, az *Internationalet* átvette¹⁰ s én a kommunista pártnak tagja lettem. Az újpesti szervezet kiépítésének munkáját vállaltam magamra. Az agitációt gyáranként végeztem.

A munka nem ment könnyen. A munkásság nehezen tudott a szociáldemokrácia és a szakszervezetek befolyásától szabadulni. Azt vetették a kommunista agitáció ellen, hogy megbontja a párt egységét. Gyanakvással, bizalmatlansággal fogadtak. A szervezeti élet következményeként előítéleteik voltak, exklúzívek és türelmetlenek mindennel szemben, ami nem a pártvezetőségtől jött. Legdöntőbb ellenérvük: a pártfegyelem volt. A pártvezetőség pedig igyekezett ezt a helyzetet kihasználni. Lapja, a *Népszava* mind szenvedélyesebben támadott minket. Személyileg rágalmazott, önző érdekekkel gyanúsított, rubellovagoknak, kútmérgezőknek nevezett. A munkásságtól pedig a maga egészében minden forradalmi szellem távol állt. A Szakszervezeti Tanács egyenrangú szakszervezeteknek ismerte el a nyilvánosházak tulajdonosainak, az ügyvédeknek, a szatócsoknak a szakszervezetét. Nyilvánvaló volt, hogy a [polgári] forradalom a párt szellemén nem változtatott, éppoly kevésbé, amint a pártvezérek és szakszervezeti vezetők is ugyanazok maradtak, akik a háborút támogatták, akik a „politikai értetlenkedőket”, amikor a háború ellen tömegsztrájkot, szabotázst akartak, elnémították. A munkásság nagy tömegeinek, amelyekben a nemzetközi szolidaritás, a világmegváltásra való hivatottság minden érzése hiányzott, ez a pártvezetőség a legfőbb tekintély volt.

A szakszervezeti nevelés az osztályöntudatot egészen az egyes munkások, szakmák egyéni érdekeinek késhegyig való védelmével azonosította. Önzővé, szűklátókörűvé, a maga szakszervezeti múltjára büszkévé, önhitté tette a munkást. Kiölte a munkásokból a forradalomért való áldozatkészséget, a felszabadulás heves vágyát, amely az első munkásmozgalmakat, az üldözötteket jellemezte. A bérharcok között, a választójogért vívott harcok folyamán, a munkásság célkitűzéseinek e társadalmon túli jellege mindinkább elhomályosult s később kispolgári elemekkel szaturálódva végleg elkallódott a marxista koncepciónak bennünket hevítő idealizmusa. A munkásság nem felszabadulást, nem a bér munka megszüntetését akarta, a munkásságnak egyáltalán nem volt egy tudatos lelki akarása – kényeret, nyugalmat akart a maga számára, ha rabszolgaság is az ára. A demokrácia tál lencséjéért a magyarországi munkásság el akarta adni az emberként felszabadulás jogát, a világmegváltás hivatottságát.

*

Az agitáció az első edőben szinte egészen meddő maradt. Miért a magyar munkásság kezdje, kezdjék a nyugati államok munkásai, ott a munkásság műveltebb, hatalmasabb mint nálunk agrárországban. Ha azt feleltem, hogy azért kell nekünk kezdeni, mert a legyőzött államok burzsoáziája ellenállásra képtelenebb, mint a győztes államok burzsoáziája – a felelet, ha egyáltalán volt a munkások részéről, az volt, hogy Németországra mutattak, ahol a spartakisták kísérletei testvérharcot idéztek elő. De ez nem a szeretet és testvéri szolidaritás érzésének, hanem a megfúto gyávaságnak az érve volt. Mert hogy mennyire nem élt bennük a szolidaritás, azt épp azon az emlékűnnepen bizonyították be, amelyet a Liebknecht Károly és Luxemburg Róza meggyilkolására a kommunista párt rendezett. Az Almásy-téren tartott emlékűnnepen alig egynéhány ezer főnyi munkás gyűlt egybe. Az ünnepélyt követő napon az újpesti munkások, akik előző nap a Liebknecht–Luxemburg emlékűnnepre átvonultak Budapestre, bejelentették, hogy visszatérnek megint a szociáldemokrata pártba. Az indoklás az volt, hogy „bebolondítottak bennünket az ünnepélyre és más munkások el sem mentek. Mért épp az újpesti Wolfner gyár munkásai legyenek ott mindenütt”. Hiába volt a bizonygatás, hogy mások is ott voltak, továbbá, hogy épp azért, mert a proletariátus az osztályöntudatnak oly alacsony fokán áll, a magasabb fokra jutottaknak demonstrálni és harcolni kell, hajthatatlanok maradtak, sőt határozatilag kimondták, hogy a gyárban többé mást, mint szociáldemokratát meg sem hallgatnak, be sem engednek.

Az MSZDP és a KMP csatározásai a Tanácsköztársaság előestéjén

Ekkor már nyílt harcra került a sor köztünk és a szociáldemokraták között. A munkástanács kizárta a kommunistákat, sőt egyes kommunista munkások ellen a szakszervezeti terror fegyverét: a kizáratást alkalmazta. A kommunisták oldalán állt a fokozódó munkanélküliség, a leszerelt katonák, a rokkantak, a munkások nagy tömegei azonban, nem utolsósorban azért, mert nem mertek a szakszervezetek és a párt terrorjával szembeszállni, bent maradtak a szociáldemokrata pártban. A *Népszava* és a *Vörös Újság* közt olyan gyűlölködő, becsmérlő, aljas hangú harc indul meg, amely az ellentéteket még inkább fokozta.

Míg a munkásság mind erősebben két táborra szakadt, azalatt a Dunántúlon szerveződött a klerikális-feudális ellenforradalom. A kormány erélytelenül szemlélte a történőket, hiszen a kormány polgári tagjainak nagy része titokban szimpatizált ezekkel a törekvésekkel és annál inkább, mennél veszedelmesebb méreteket öltött a kommunista agitáció. A szociáldemokrata párt azáltal, hogy a kommunistákat támadta, erősítette a reakciót. A *Népszava* a nemzeti köztársaságot magasztalja, külpolitikájában az antanttal való szövetséget hirdette és a wilsoni népszövetséget dicsérte. A polgári pártok és sajtójuk elragadtatással nyilatkoztak a szociáldemokrata pártról, dicsérték a munkásság fegyelmét és higgadtságát, mint a magántulajdon, a rend és béke legbiztosabb garanciáját.

A szociáldemokrácia munkája határt ért antifeudális, de magántulajdont

fenntartó és szaporító reformokban, forradalmisága pedig republikanizmusban élte ki magát. Szónokoltak és írtak az elmúlt rezsim szörnyűségeiről, a háború bűnöseiről, de csak azért, hogy a maguk uralmát, mely a főbűnös, a kapitalisztikus magántulajdon ellen nem tett semmit, dicsérik s nagyobb eredménynek láttassák, mint amilyen. De még a háború bűnösei ellen is alig történt valami. Törvényt hoztak ugyan a háború bűnösei ellen felállítandó törvényszékről, de a tábornokokat előbb futni engedték, és mikor már biztos volt, hogy azok veszélyen kívül vannak, akkor „megtettek minden intézkedést a gonosztevők kézrekerítésére.”

A kommunisták előtt kétségtelennek látszott, hogy még a [polgári] demokráciát is elsöprő ellenforradalom jó kilátással szervezkedik, ha a kormány a burzsoázia ellen irányuló nyílt intézkedésekre el nem szánja magát. Klerikális mozgolódásokról, ellenforradalmi katonai alakulatokról, az „ébredő magyarokról” mind sűrűbben érkeztek a jelentések. De a szociáldemokraták szükségképpen tehetetlenek voltak, mert a burzsoázia kezében maradt gazdasági hatalom ellen semmiféle rendelet és forradalmi frázis nem lehetett eredményes. A burzsoázia pénze ellenforradalmi fegyverré vált. Az ellenforradalom győzelme – így gondolkodtam tovább – jelenti a monarchikus, imperialisztikus Magyarország feltámadását, tehát az újabb háborút a területi integritás jelszava alatt. Az ellenforradalom győzelme pedig elkerülhetetlen, ha a munkásságot fel nem fegyverzik, a burzsoázia kezéből a gazdasági hatalom fegyverét ki nem csavarják. Ezt a tiszta proletárpolitikát követelte a kommunista párt.

Az én gyűlöletemet a [polgári] demokrácia ellen fokozta még az a nyilvánvaló tény, hogy a fennálló társadalmi rendnek embertelenségét, amelyet a háború leplezett le, tarthatatlanságának érzését, melyet az emberekben a háború oly elevenen keltett fel, hogy ezt a nagy benső energiát a demokrácia a maga kis keretekben mozgó vívmányainak tömjénezésével, frázisaival, melyek munkára, nyugalomra és megelégedésre intenek, elaltatja – és a jelek szerint minden menni fog tovább az eddigi utakon, ha megváltozott névvel is.

A kommunista párt a bosszúérzést, a nyomor feletti elkeseredést, minden emberi indulatot felhasználta a maga agitációjára.

Amikor kiadta a jelszót, hogy meg kell tagadni a házbérfizetést, köztulajdonba kell venni a házakat, Budapestet az osztálygyűlölet és a munkások között való testvérharc atmoszférája borította el. Azután nem lehetett Újpesten már népgyűlést tartanom, csak úgy, ha személyes védelmemre a szociáldemokraták ellen kommunista katonákkal kísértettem ki magam. A népgyűlések megtartását tervszerűen igyekeztek megakadályozni vagy legalábbis zavarkeltéssel lehetetlenné tenni.

*

Egy reggel – 1919. febr. 21-én – az utcára lépve óriási tömegekkel találkoztam. Piros zászlók alatt nagy izgalomban gyülekeztek. A *Népszava* egy élém bukkant példányából tudtam meg, mi történt. A vezércikk címe, óriási betűkkel szedve: Mozduljanak meg a proletártömegek!

A munkanélküliek az előző nap délutánján gyűlést tartottak, amelyen a kommunista szónokok hevesen támadták a burzsoáziával együttműködő szociáldemokrata pártot. Gyűlés után a tömeg egy része a *Népszava* ellen vonult és a Népszínház utcában kommunisták és rendőrök között fegyveres összeütközésre került sor. Az utcai harcban több rendőr életét vesztette.

Noha e véres tüntetés nem a kommunisták akaratából, hanem nyilvánvalóan mások hatása alatt történt, a pártvezetőség arra használta fel, hogy megsemmisítő csapást mérjen a kommunistákra, a „baloldali ellenforradalomra”. Mindegyik tömeg özönlött, akiket a szociáldemokrata párt hívott ki az utcára. Hátborzongatóan hatott a húsvágók szakszervezetének hatalmas botokkal felszerelt csoportja. A tömegben, mely az utcai harcban elesett rendőrökért halált és bosszút követelt a kommunistákra, a tömegben nyitott autón egy szociáldemokrata minisztert láttam. Akit felismertek, hogy kommunista, arra a tömeg révetette magát és véresre verte.

A déli lapok különkiadásában benne volt az események részletes leírása és a hír, hogy az elfogott kommunistákat félholtra verték a rendőrök.

Még aznap délután sikerült a bebörtönözöttek helyébe lépett, újonnan alakult központi bizottsággal az érintkezést megtalálnom. Az új központi bizottság intellektuelekből tevődött össze, akiknek nagy része azelőtt rezerváltan nézte az eseményeket és az üldöztetés hatása alatt vállaltak aktív részt a mozgalomban. Mindenkinek kijelölték a rejtekhelyét, nem kompromittált emberek – többnyire diákokat és diáklányokat – az egyes rejtőzők között összekötőszolgálatra osztottak be, egy gyanútlan helyen központot létesítettek, mely a rejtegetést és búvóhelyek felhajtását intézte. Etikai parancsnak éreztek minden mást feladni, hogy az üldözöttekkel cselekvően vállaljanak szolidaritást.

Újpest párttitkára illegalitásban

Az én rejtekhelyemül egy grófi palotát jelöltek meg.¹¹ Aki elvállalt, nagyon derék, jóindulatú ember¹² volt. Foglalkozására nézve villanyszerelő, a háborúban három tüdő- és két fejlövessel rokkant lett. Nem tudta foglalkozását folytatni, tehát házmester lett a gróféknál. Feleségével és két gyermekével a palota pincéjében lakott. Elkeseredett, beteg ember volt, állandóan merényleteken törte a fejét; engem, amennyire tudott, minden jóval ellátott. A grófék valamelyik birtokukon üdültek, a hely biztonságos volt.

Az óriási palotában rajtunk kívül senki más nem lakott, csak a grófnak egy öreg lakája.¹³ 25 éve szolgálta már a grófot, amikor velünk összebarátkozott. Lutheránus, öreg tót volt, áhitatos ember, aki mindig a bibliával járt-kelt. Mi kíváncsiaknak tartottuk, hogy őt magunknak megnyerjük, mert arra gondoltunk, hogy az egész palotát búvóhelyül használjuk fel. A házigazdának, akinek az öreg bibliássága sehogy sem tetszett, az is megfordult már a fejében, hogy eltegye a vén lakájt láb alól, ha nem lehetne „megagitálni”. Egészen biztosan tudom, hogy ezt meg is tette volna, éspedig azzal a tudattal, hogy helyesen cselekszik, mert a forradalom érdeke kívánja. (...) Szerencsére mégse került erre sor. Az öreggel eleinte ugyan nehezen ment, de egyre több érdeklő-

déssel hallgatott. Egyszer aztán az apostolok cselekedeteire mutatott: mindek köz vala. És jószágokat, marháikat eladják vala és osztják vala azokat mindeknek, mint a szükség mutatja vala – állott a szövegben. Furcsa ravaszkas mosollyal mondta, hogy ő vénségére, most rájött az igazságra. A bibliában benne van, amit a kommunisták akarnak. A mi emberünk lett. Néha ugratták az öreget a bibliás volta miatt, de én már akkor mindig megindultsággal néztem őt.

Gyűlölettől izzó, lázító, bosszút ígérő felhívások tömegét írtam és küldtem ki a városba rejtekhelyemről. Bibliás öregünk segítségével értekezleteket hívtunk össze és hajnalig tartó megbeszéléseket tartottunk. Az utcákon – mint nekem hírül hozták – az emberek borzadva olvasták véresszájú rölapjaimat, melyeket rokkant katonák és munkások ragasztottak ki éjszakánként a falakra. A rendőrség úgy próbált ellenük védekezni, hogy lekaparta őket. Erre egy elvtárs segítségével kitaláltuk, hogy rövid, keményhangzású mondatokat ki lehet vénsi – a szobafestők módján – és pirosan ráfesteni a házakra, villamosokra, bérkocsikra. Ez megmarad. És én szövegeztem: „Fehér terror ma – vörös terror holnap!”, „Reszkessen a burzsoázia!”

A feszültség a tetőfokát érte el. A leszerelt altisztek teljesíthetetlen, de fenyegető követelései, a munkanélküliek tüntetései, a nyomdászok, a szabómunkások sztrájkja, minden a döntés pillanatának közeledésére vallott.

Jegyzetek

¹ Az ifjú Sinkó a *Má*-ból kivált György Mátyással, Révai Józseffel, Komját Aladárrel és Lengyel Józseffel, valamint a szocialista mérnökök radikális mozgalmából hozzájuk csatlakozó Hevesi Gyulával az *Internationale* c. folyóiratuk kiadásának előkészítése közben lett a KMP alapító tagja.

² Többesszámú utalás a szerző legfőbb akkori példaképének, Lukács Györgynek forradalomhoz vezető útjára.

³ Az emlékiratírónak e megállapítása némi túlzást is tartalmaz; az *Internationale*-ban megjelent tanulmányai ugyanis arról tanúskodnak, hogy a forradalom és etika viszonya már ekkor, a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt is foglalkoztatta, de ezt a viszonyt akkoriban egy sajtósági osztályharcos érveléssel konfliktusmentesnek, illetve csupán burzsoá problémának minősítette.

⁴ Némiképpen szintén elnagyolt önkritika; az *Internationale*-ban közölt Sinkó-tanulmányokon nyomot hagyott ugyan a „vulgermarxizmus” és a történelmi materializmus „legrosszabb értelmezése”, ám közel sem olyan mértékben, ahogy ezt az emlékirat szerzője két év távlatából felidézi.

⁵ Sinkó közvetlen háborúélményének, antimilitarizmusának és pacifizmusának első megőrződött dokumentuma egy kis formájú jegyzetfüzet, melyet 1917. november 24-i frontra indulásakor vitt magával Bukovinába. (Vö. *Ember a forradalomban, ember a soron kívül* c. könyvünk Antimilitarizmus, avagy az első lépés a forradalom felé c. fejezetével.)

⁶ A Károlyi-forradalom hadügyminiszterének szállóigévé lett jelszava.

⁷ A magyar irodalomtörténetírás sokáig kihagyta Sinkót az *Internationale* alapító tagjai közül, s ily módon mintegy kirekesztette abból a mozgalmi szerepkör-

ből is, amelyet elsőként József Farkas tulajdonított e folyóiratnak a „*Mindenki újakra készül*” c. szöveggyűjtemény előszavában: „... a proletárforradalmat készíti elő, ez a legfőbb sajátossága a polgári demokratikus forradalom idején. (...) elméleti okfejtéssel, a gondolatnak széles ablakot táró tanulmányokkal segítette elsősorban az *Internationale* a munkásosztály, a tömegek forradalmasodását s mutatott utat a proletárforradalom irányába.” – A folyóirat első négy (1919. január–februári kettős) száma arról tanúskodik, hogy a Hevesi Gyula és Komját Aladár szerkesztésében megjelenő lapban e forradalmasító hatás érvényesítésében az ifjú Sinkónak is jelentős szerepe volt: Hevesivel és Révaival ő írja az elvi-politikai tanulmányokat, míg Lengyel József egyáltalán nem, György Mátyás csak egy kisebb cikkel, Komját pedig két verssel szerepel. – Az *Internationale* elindításának anyagi fedezetét egyébként Sinkó Ervin későbbi élettársa, Rothbart Irma biztosította a Hevesi Gyulával kötött álházasság révén szerzett „hozománnyal”, ahogy ezt majd az Optimisták is megörökíti.

⁸ Sinkó itt emlékezetből idézi/parafrázálja az *Internationale* programcikkét, amely voltaképp a *Kilencszáztizenhét* címen 1917 decemberében a „Ma-szakadárok” által kiadni szándékozott folyóirat programcikkének szó szerinti átvétele volt. Sinkó idézete nyelvilag nem, de tartalmilag meglehetősen pontos: „Mindent le akarunk rombolni, ami tudományban és irodalomban útjában van 1917 gondolatának. Fejlesszük, kiszélesítjük, tovább építjük 1917 megkezdett művét (...) Helyet adunk mindenkinek a rombolás munkájánál, minden új törekvésnek, – próbálkozásnak és kísérletezésnek is –, amely az emberiség szellemi, etikai és anyagi felszabadításának célját becsületesen szolgálja akarja” – hirdette az *Internationale* első száma a *Kilencszáztizenhét* előfizetésre felhívó programját idézve, hozzáfűzvé, hogy azóta „sok esemény és változás történt, de ezt a programot még mindig nem haladta túl az idő. Ma is ezt valljuk a magunkénak!”

⁹ Az emlékirat e tézisével bezárólag Sinkó Ervin – ugyancsak emlékezetből – az *Internationale* első két kettős számában közölt Hevesi-tanulmányok (A kommunista világforradalom gazdasági és műszaki szükségszerűsége; A termelés azonnali kommunizálásának műszaki lehetősége, gazdasági és jogi kiviteli feltevése; A kommunista „Internationale”), illetve az ugyanott közölt Révai-cikkek (A pacifizmus kritikája; Az európai átalakulások kritikája), továbbá Lenin Kautsky-bírálat (A proletariátus diktatúrája) néhány alapvető tézisét, illetőleg a saját tanulmányaiban (A szociáldemokrácia kritikája; Tömegkultúra és kommunizmus; Burzsoázia és kommunizmus) kifejtett gondolatokat parafrázálja.

¹⁰ Az eredeti megnevezésében tudományos és irodalmi folyóirat ötödik, 1919. márc. 5-i száma immár „kommunista folyóirat” jelzéssel látott napvilágot; kiadója a Kommunisták Magyarországi Pártja, felelős szerkesztője Komját Aladár, a szerkesztőbizottság tagja pedig Hevesi, Komját, Kun Béla, Lukács György és Rudas László volt. – Mielőtt a KMP hivatalos orgánumává minősült volna, az *Internationale* 3–4. számát – forradalmi radikalizmusa legnyilvánvalóbb bizonyosságaként – a polgári-demokrata hatóság elkobozta. „Az »Internationale« február elején megjelent 3. és 4. számát csak nagy késéssel juttathattuk olvasóinkhoz, legnagyobbreszt gyűrött, sáros példányokban. A »népkormány« ugyanis közvetlenül a megjelenés után elkobozta összes példányainkat, mégpedig ezúttal a »demokratikus formák« teljes mellőzésével. Minden végzés, hivatalos eljárás nélkül, egyszerűen betörték kiadóhivatali helyiségünkbe és elkobozták az összes lapokat, hogy aztán a toloncház udvarán

szétszórják a hóba, sárba. Csak harmadnapra látták be a demokrácia prédikátorai, hogy az ő számukra még az ilyen diktatórikus módszerek sem biztosítják, hogy a rájuk nézve kellemetlen igazságokat a tömegek fel ne ismerjék, és visszaszállították a lapokat” – tudósít az elkobzásról az immár pártorgánummá lett *Internationale* 5. száma.

¹¹ Az itt kezdődő leírás szépirodalmi transzformációját vö. az *Optimisták* köv. fejezeteiben: Kozma György levelet kap; Kóczián, Kozmáék és az Almásy téri kudarc; A grófi palotában; Janó bácsi konspirál és újságot olvas.

¹² Az *Optimisták* Kozma Györgyének prototípusa.

¹³ Az *Optimisták* Janó bácsijának modellje.

A LÉTÜNK 1987-ES TANULMÁNYPÁLYÁZATÁNAK DÍJAZOTT PÁLYAMŰVEI

Pekár Tibor

A SZABADKAI FILHARMÓNIA HŐSKORA (1908–1914)

Szabadka zenei állapota 1907-ben

A Függetlenség, a szabadkai Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt hivatalos közlönye, 1907. május 22-én hosszabb cikket szentelt Szabadka zenei állapotainak. Éppen aznap érkeztek haza az újvidéki dalversenyről a Szabadkai Dal-egyesület tagjai. Megnyerték az első díjat. A cikk írója szerint ez még nem lehet ok az elégedettségre, mert „az csak nem felel meg nyolcvanezer lakossal bíró város *szükségeinek*, hogy zeneiskolájában három kinevezett tanár tanítson”. Ugyanakkor a városi zenekar körül sem található minden rendben. „Képzeljünk el egy zenekart – folytatja a cikkíró –, amelyben megvan egy zenekar magva, de amellyel egy valóban művészi feladatra vállalkozni egyáltalán nem lehet. Csak egy klarinét; fuvolák, oboák, fagottok nincsenek!” A megoldás nem látszik túlságosan költségesnek: „Nyolc-tízezer forint évi kiadástöbblet az egész. S ezzel a ma *hasznavehetetlen* zenekarból egy hasznavehető kultúrintézmény lesz. A város már megmutatta, hogy ezen a téren nem fukar, hanem igenis tudatában áll annak, hogy az ország harmadik városa mivel tartozik a saját polgárainak.” A cikkből megtudhatjuk, hogy alig negyedévvvel korábban érkezett Szabadkára Lányi Ernő, az országos híró zeneszerző. „Ezen az úton nem szabad megállni, ha elhoztuk Lányit, adjunk neki munkát és működési tért... Beethovennek, Mozartnak, Wagnernek egyszer már el kell érkezni a gazdag Szabadkára is...”

Alig egy hónappal később, június 19-én, a Bácskai Hírlapban jelent meg egy hasonló tárgyú írás Csáth Géza tollából. Ő kereken kimondja: „Szabadka város zeneileg nagyon hátramaradott.” Nemcsak Budapesthez, hanem kisebb városokhoz viszonyítva is. A városi zene- és énekkar akkori alakjában szerinte is „teljességgel *használhatatlan*”. „A művészet ott fog kezdődni – írja –, ha a közgyűlés megszavazza a még szükséges hét-nyolc zenészi állásnak felállítását.”

Mindkét lap gyors és hathatós intézkedésre buzdít.

Felejtethetlen est

A helyzet tehát megérett, s a város zenei életének irányítása a legjobb kezekbe került. Lányi Ernő létrehozta a zenekart, s 1908. február 12-én, szerdán este fél nyolckor, a Városi Színházban a Szabadkai Philharmóniai Társaság megtartotta első hangversenyét.

A történelmi jelentőségű eseményről így számol be naplójában Lányi Ernő alig több mint 13 éves leánya, Hedvig:

„...Apának rengeteg izgalma, fáradtsága került, míg a társaságot összehozta. Templomi zenészekből és a város hegedülni tudó tagjaiból alakult meg a zenekar. A családból Sasa és Ernő játszik benne. Hosszú heteken át folytak a próbák a Pest Szálloda nagytermében. (...) Apa csodálatosan szuggerralta a zenekar tagjait, hogy az ő elgondolásai szerint muzsikáljanak. De nemcsak a zenekar tagjait szuggerralta, hanem a publikumot is. Zsúfolásig megtelt a színházterem. A prologust, amit Dide (Kosztolányi) írt, síri csöndben hallgatta az elsötétített nézőtér. Ernőke (Lányi legidősebb fia) szépen szavalt. A vers gyönyörű volt, és remekül vezette be Schubert h-moll szimfóniáját...”

Legyen sötét!... Aludjon el a pompa
a tarkuló tavaszi páholyokba!
Te tarka kép, te kikeleti álom,
borulj el a derengő félhomályon,
mint hogyha jó a hamvas alkonyat
s elszürkíti a fényes parkokat.

A szellemóra ez. A néma csendben
a fátylas istennő körünkbe rebben.
Fehér köpenybe húros, hosszú lanttal
leszáll az éjben lépegetve halkan,
és hangot ül a rezgő lelkeken –
Félig csak álom – félig sejtelem.

Halljátok-e? mint hogyha este tűznél
magadba rogyva, álmodozva ülnél,
és hallanád a szellők fuvalát,
míg a panasz dalos ütemre válik,
s ajkadra rebben egy szelíd mosoly,
és dalt hallasz, pedig csak álmodol.

Csak álmodol. S álmodban újra látod
a tűnt szerelmet, a tűnt ifjúságot,
hallod Schubert zenéjét, ezt a lírát,
amint a válás fájó kínja sír át,
s arcodba sajgó, édes bú fuvall,
sóhajba tördelt, fáradt hattyúdál.

Halljátok-e? A nyugtalan húrokban
valami kél, a hangszer összedobban,
holt óriások örök szenvedélye
harsogva, sírva költözik beléje.
Örök derű, csapongó szenvedély,
királyi nyugalom: Mozart beszél.

S halljátok ott? Hogy tornyosul kavargva
a lázadó hangok pogány viharja,
a trombiták kövér, aranyló torkán
egekbe zengő beethoveni orkán,
az arcokon tűz, isteni harag
és az egész egy álom álma csak.

Itt köd, fenséges zenelárma.
Norvég mezőn jégtömbök roppanása.
És a sötétlő tompa csendben által
egy véres szív dobog szomorú vággyal.
Halljátok-e, mit súg az éjszaka?
Ez a ködön kesergő Grieg dala.

De csend. Ne hangozzék még rezzenés se.
Legyen ez a királyok érkezése,
akik előtt térdeplő áhítatban
hódol a nép, a porba rogyva halkan.
Jön a zene. Ébrednek a húrok...
Szegény herold, én is elnémulok.

„Zúgott a taps, s később is minden szám után (...) Felejthetetlen szép este volt...”

Lányi Hedvig szerint a nyomtatott műsor első és utolsó száma helyet cserélt, s a művek a következő sorrendben hangzottak el:

1. Schubert: H-moll szimfónia
2. Beethoven: Hegedűverseny
3. Grieg: Két részlet a Peer Gynt-ből
 - a) Áse halála
 - b) Anitra tánca

* * *

4. a) Tartini: Ördögtrilla
- b) Hubay: Csárdajelenetek
5. Mozart: Jupiter szimfónia, I. tétel

Az est szólistája Regéczy Ilona volt, akiről annyit tudunk, hogy Hubaynál tanult és ifj. Lányi Ernőhöz ment feleségül. Az Ördögtrillát és a Csárdajeleneteket nyilván nem zenekarral, hanem Lányi Ernő zongorakíséretével adta elő.

A helyárról a következőképp tájékoztat bennünket a meghívó:

Alsó és középpáholy: 12 korona; felső páholy: 7 korona; támlásszék az összes sorokban: 3 korona; I. emeleti erkélyszék: 4 korona; II. emeleti erkély: 1 korona. Diákjegy: 60 fillér. A zeneiskola növendékei részére külön erkélyen egy szék: 60 fillér. Felső karzat: 40 fillér.

Az egyesület tagjainak saját személyükre egy támlásszékre szóló ingyenyegyre, családtagjaiknak pedig kedvezményre volt joguk.

Ugyancsak a hangverseny programján olvasható a Szabadkai Philharmóniai Társulat vezetőségének névsora: elnök: Bezeredy István, alelnökök: dr. Békeffy Gyula és dr. Brenner József, titkár: dr. Vécsey Emil, pénztárnok: dr. Decsy Dezső, ügyész: dr. Winkler Elemér, vezénylő karnagy: Lányi Ernő, alkarnagy: Maczák Manó, korrepetitor: Wahl Alajos, hangjegy- és hangszertáros: Schédy József. És végül még egy érdekesség: a koncert után a Pest Szálloda termeiben táncvigalom volt.

A második koncert

A szabadkai filharmonikusok első hangversenyéről egyetlen újságban sem találtam beszámolót. Annál többet a másodikról. A Bácskai Napló 1908. április 15-i számában olvashatjuk:

„A *filharmonikusok hangversenye* tegnap este zsúfolásig telt színház előtt folyt le. Úgy látszik, hogy Lányi Ernő zenedei igazgatónk lelkes fáradozása nem vesz kárba s Szabadka közönsége kezd a művészi zene iránt érdeklődni. A filharmonikusok által előadott minden szám művésziesen szép és jó volt. Marschalkó Rózsika bájos, kellemes hangjával, művészi előadásával nagy elismerést, sűrű tapsot vívott ki, úgy hogy a hangverseny második részében a programot Lányi Ernő egy szerzeményével megtoldotta. Kitűnően hegedült Koller Ferenc, aki nem annyira Saint-Saens óriási nehézségű hangversenyművével, mint inkább a sűrű tapsok után második ráadásnak játszott Kneizel-féle bájos románcának egyszerű s hangulatos előadásával mutatta meg művészi tudását. Csak nyereség lenne, ha a művészt városi zenedénk tanszékére megválasztanák.”

A Függetlenség cikkírója ugyanaznap egy hosszú beszámolóval hódol – első sorban – Lányinak. „...Láttam, amint elindul valahonnan egy ember, csak rövidke pálcával a kezében és amerre elhalad, az emberek raja csatlakozik hozzá. Varázspálca volt bizonynyal kezében. Olyan ágacska, amelynek suhogása bűvös rezgésbe hozza a levegőt és elvezet bennünket valami csodás helyre (...) És amikor már mindnyájan köréje gyűltünk, mesébe fog. Elmeséli nekünk vonós és fuvóshangszereit, amit neki Beethoven (az) ötödik szimfóniában az emberről és sorsáról elbeszél...” A névtelen kritikus szerint az énekesnőnek különösen mélyebb hangjai tömörek és lágyak, a hegedűs biztos és finom pianói megnyerőek. A cikk ezekkel a sorokkal zárul:

„Reméljük, hogy az est sikere a város közönségében felébreszti a vágyat és az elszánt akaratot, hogy ennek a nemes egyesületnek alkalmas otthont és szereplésére kifogástalan akusztikájú hangversenytermet építsen.”

A koncertet a Gyermekvédő Liga javára 1908. április 13-án, hétfőn tartották, a következő műsorral:

1. Beethoven: V. szimfónia
2. a) Händel: Ária a Xerxes-ből
b) Giordani: Caro mio ben...
– zenekari kísérettel előadta
Marschallkó Rózsika
3. Lányi: Ez a világ amilyen nagy...
lírai jelenet férfikarra és zenekarra
– előadta a Szabadkai Dalegyesület és a filh. zenekar
4. a) Schumann: Álmodozás
b) Ranve*: Fantasztikus tánc
– előadta a filh. vonószeneke
c) Saint-Saens: Fantasia romantique
– hegedűn előadta Koller Ferenc
5. a) Mihalovich: Liliomszál
b) Hubay: Miatyánk
c) Két kurucnóta
– előadta Marschallkó Rózsika
6. Erkel: Báthori Mária, nyitány

1908/09

A kezdeti sikereken felbuzdulva a Szabadkai Philharmóniai Társaság egy kérvényt nyújtott be a Városi Tanácshoz, amelyben kéri, hogy a központi elemi iskola dísztermét fűtéssel és világítással együtt hetenként kétszer, délután 5 és 6 óra között engedjék át részére próbateremnek. A kérésnek gyorsan eleget tettek. Október másodikán arról számol be a Bács megyei Napló, hogy a filharmonikusok már ott tartják próbáikat.

A következő koncertre készülnek, melyre minden valószínűség szerint 1908. november 25-én, szerdán került sor, ugyanis csak a meghirdetett műsorra sikerült rátalálnom.

1. Beethoven: I. szimfónia
2. Weber: F-moll zongoraverseny

* * *

* Elírás lehet, a szerző valószínűleg Fauré.

3. Grieg: Szívsebek
 Lányi: Hunnia gyásza
 – a vonósenekar előadásában
4. Chopin: Gisz-moll noktürn
 Liszt: Cantique d'amour
 Chopin: Barcarolle
5. Mendelssohn: Hebridák, nyitány
- Az est szólistája Tóth Árpád zongoraművész volt.

Évi közgyűlés

A Bácskai Napló 1909. január 24-én a következő meghívást tette közzé:

„A szabadkai filharmóniai társaság f. évi január hó 31-ik napján d. e. 11 órakor a Nemzeti Casino helyiségében tartja meg évi rendes közgyűlését, amelyre a társulat t. alapító, pártoló és működő tagjait tisztelettel meghívja az Elnökség.”

A közgyűlést „közbejött akadályok miatt” egy hét múlva, február 7-én tartották meg, melyről a sajtó két nappal később részletesen beszámolt.

A tagság nagy számban jelent meg. Dr. Békeffy Gyula elnökölt. Az előző évi három jól sikerült koncertről s az egyleti vagyon gyarapodásáról szóló jelentések „örvendetesen tudomásul vették”. Lányi Ernő hosszabb beszédet tartott. Figyelmeztette az egylet munkásait és jóakaróit, hogy az elért eredmények miatt el ne bízzák magukat, mert „egy-két nyert csata még nem dönti el a háború sorsát”. Indítványozta, hogy nagyobb szubvenciót kell kérni a filharmóniai társaságnak, s a tanács a városi zenészek fizetését emelje meg. Lányi indítványát a közgyűlés egyhangúlag elfogadta.

A választás semmi újat nem hozott. Az elnök továbbra is a főispán maradt, és a többi tisztségeket is ugyanazok a személyek kapták, mint az már a legelső koncertre szóló meghívón is olvasható volt. Az igazgató választmány a működő tagok sorából így alakult: Komlós Ármin, Ditelján István, dr. Vécsy Jenő, Klazsik Lehel, Heinrich Richárd, Kovács Kornél, dr. Kunetz Béla, Völgyi Lajos, ifj. Lányi Ernő és Klupp József. Az alapító és a pártoló tagok közül beválasztottak pedig: Tipka Antal, Piukovich József, Kosztolányi Árpád, György Mór, Révfy Zoltán, dr. Török Béla, dr. Milkó Izidor, Martinovics Béla, Váli Gyula és dr. Joó Aurél voltak.

Szólistacsere

1909. február 9-én a szabadkai újságok közölték a filharmonikusok soron következő koncertjének részletes műsorát. 14-én pedig arról olvashatunk, hogy Hilgermann Laurától a bécsi udvari színház igazgatósága visszavonta az engedélyt, hogy Szabadkán felléphessen. Helyette Vencel Bélát, a Magyar Királyi Operaház elsőrangú basszistáját sikerült közreműködésre megnyerni. A koncertről, annak lefolyásáról, a szabadkai városi könyvtárban nem talál-

ható beszámoló. Az előrejelzésekből arra következtetünk, hogy az énekes részleteket adott elő Mozart Varázsfuvolájából, Mendelssohn Paulus c. oratóriumából stb. A zenekar a következő számokkal készült:

- Haydn: Oxfordi szimfónia (a zeneszerző halálának
 100. évfordulója alkalmából)
Sibelius: Valse triste
Svendsen: Norvég dallam
Beethoven: Egmont, nyitány

Az ötödik hangverseny

Március 11-én a Bácsmegyei Napló már a következő filharmóniai koncert szövegtartalmát mutatta be olvasóinak: K. Durigó Ilonának hívják, s külföldi turnéján éppen azokban a napokban aratott jelentős sikert Berlinben. Két héttel a koncert napja előtt Heumann Mór könyvkereskedő áruba bocsátotta a jegyeket, s a napilapoknak köszönhetően az olvasók tábor a teljes műsort is kézhez kapta. Íme:

1. Weber: Bűvös vadász, nyitány
2. Gluck: Che fare senza Euridice...,
 ária az Orpheus-ból
3. a) Bach: Sarabande
 b) Mozart: Menuett és Trio a Jupiter szimfóniából

* * *

4. Szentgály: a) Elégia: b) Bölcsődal
 – hegedűn előadja Koller Ferenc,
 vezényel a szerző
5. Lányi: Tele van a város akácfavirággal...
 Farkas Ö.: A legszebb virágszál
 Tarnay A.: Ősz utója
 Kálmán I.: Tüzet rak a német tábor
 – dalok zongorakísérettel
6. Bizet: L'Arlesienne, suite

A hangversenyt április 15-én tartották meg, s két nappal később egymást túlcitáló dicséretetek jelentek meg a szabadkai lapokban. A Bácsmegyei Napló tudósítója (a. e.) örömmel kiált fel: „Szabadkán elértük azt, hogy lehet zenéről komolyan (reálisztikusan és nem utópisztikusan) cikket írni. (...) Talán ez az egyetlen pont, ahol Szabadka derekasan megállja a harmadik helyet, mely az ország városai közt lakosainak számereje révén megilleti.” A cikkből értesülünk, hogy a zenekar ötven tagot számlál, majd ezt olvashatjuk: „A szabadkai zenekar még nem elsőrangú instrumentum. Egypár húr kissé megkopott, meg-

lazult, benne az egyes akaratok itt-ott még ki-kicsúsznak a karmester vasakara alá. De már tud bönölni, jajgatni és tud elhalni, úgy és akkor, amikor a karmester akarja. És Lányi Ernő a nem tökéletes instrumentumot tökéletesen kezeli. Nemcsak azért jó dirigens, mert uralkodik a zenekaron, hanem elsősorban azért, mert ő, a zenekar ura, behódol egy még nagyobb úrnak: az előadott mű szerzőjének.”

A zenekar Bizet művével aratott legnagyobb sikert. Az énekesnő pedig „a közönség tapsa és a filharmonikusok virágja mellé minden, az igazi művészetet tudó ember hódoló elismerését vitte magával emlékül”. A másik két vendég Kecskemétről érkezett. Koller Ferenc már nem először szerepelt a szabadkai közönség előtt. A tudósító szerint „éppen ilyen emberre: kiváló hegedűsre és gyakorlott tanárra volna szükségünk. (...) A filharmoniai társaság Lányi Ernőt, Koller Ferencet, a zeneiskola növendékserege pedig Szentgály Gyulát, babérkoszorúval lepte meg.”

1909/10

Beethoven-est

A Bácskai Napló már szeptember 10-én tájékoztat bennünket a filharmonikusok novemberi koncertjének pontos műsoráról. A közönséget alaposan felkészítik a nagy eseményre. Három nappal a koncert előtt már csak a 15. soron túl kapható jegy. A Pest Szálloda nagytermében a közönség fokozott érdeklődése mellett folynak a próbák. A Bácskai Napló hosszú írást szentel Beethovennek és a Pastorale szimfóniának (1909. nov. 21.). A „páratlanul nagy és általános” érdeklődés miatt a zenekar helyét fölemelik a támlásszékek szintjéig és kiadják, mivel a zenekar a színpadon lesz elhelyezve. Ezáltal két új sort nyernek. A következő Beethoven-művekkel csalogatják a közönséget: 1. Prometheus-nyitány, 2. C-dur zongoraverseny, 3. Skót dalok; majd a szünet után: 4. VI. szimfónia.

A szólisták: dr. Klein Mátyásné úrnő – Szabadkáról, és Szendy Árpád zongoraművész, a Magyar Királyi Országos Zeneakadémia tanára – Budapestről.

A kiadós reklám eredménye nem maradt el. A színházterem zsúfolásig megtelt. „...Már a nyitány gyönyörű melódiai magukkal ragadták a közönséget, mikor pedig Szendy Árpád befejezte a C-dur zongoraversenyt, valóságos extázisban tapsolt a közönség. (...) Ráadásul saját művét, I. rapszodiáját játszotta el. Kapott egy óriási krizantémum csokrot, egy babérkoszorút a filharmonikusoktól és egyet a zenede növendékeiktől.” (Bácskai Napló, 1909. nov. 26.) Kleinné három dalt énekelt Lányi Ernő (zongora), Koller Ferenc (hegedű) és Plóner Félix (cselló) kíséretével és „pompásan megállta a helyét”.

Impressiók a Beethoven estről címmel a Bácskai Napló m. m. i. (M. Mihály Imre) tollából is közöl egy áradozó írást. Tőle tudjuk meg, hogy a filharmonikusok közt található pap, orvos, ügyvéd, tanár, jogász, tanító, zenész stb. A terjedelmes beszámoló a következő gondolattal zárul: „A Beethoven estnek vége. Nagy és sikeres munka volt; eredménye nem fog elmaradni. Lassankint

majdcsak tudomást vesznek rólunk, hogy nem vagyunk »paraszt« város, ahol csak bort tudnak inni, hanem tudnak hallgatni egy Beethoven hanversenyt és meg is tudnak érteni egy Beethoven hangversenyt.”

A koncert után Szendy Árpád tiszteletére társasvacsorát rendeztek a Pestszálló éttermében. A nagy művész kijelentette Lányi Ernőnek, hogy „a legnagyobb örömmel lép be az egyesület alapító tagjainak sorába”.

Külföldi vendégművész a filharmonikusoknál

Valborg Svärdström svéd énekesnő nevét a legújabb zenei lexikonok nem közlik, pedig a század elején igen nagy népszerűségnek örvendett. A szabadkai filharmonikusoknak „óriási áldozatok árán” sikerült őt megnyerniük közreműködésre. Ezt az örömdetes hírt az újságok már december 14-én beharangozták, pedig a koncert csak január második felében volt várható. Megjelentek városszerte a falragaszok, s a Bácskai Naplóból tíz nappal a koncert előtt mindenki értesülhetett a filharmonikusok VII. hangversenyének műsoráról:

1. Glinka: Nyitány az Ivan Szuszanyin c. operához
2. Mozart: Non piu! tutto ascoltai...
éneklí V. Svärdström a zenekar kíséretével.
Az obligát hegedű szólamot Koller Ferenc tanár,
a Filharmóniai Társaság hangversenymestere játsza
3. Volkmann: Szerenád (d-moll)
4. a) Weingartner: Liebesfeier
- b) Brahms: Wie komme ich denn zur Thür herein...
- c) Hermann: Das Mutterherz
- d) Löwe: Niemand hat's gesehn...
– dalok zongorakísérettel

* * *

5. Lányi: Magyar románc hegedűre és zenekarra
– előadja Koller F. és a zenekar
6. Schubert: H-moll szimfónia
7. a) Grieg: Killingdans
- b) Lange-Müller: Efteraar
- c) Delibes: Les filles de dadix
- d) Dannström: Echo polska
– Lányi Ernő zongorakíséretével
előadja Valborg Svärdström

Január 13-án a Bács megyei Napló arról ad hírt, hogy a szabadkai kirakatokban megjelent „a világ egyik legbájosabb és leghíresebb asszonyának”, Valborg Svärdströmnek a fényképe. „A kép egy hosszú, finom nyakon ringó szőke fejről, bámuló okos szemekről és veszedelmesen pisze orról beszél, az egész

hatalmas kalap árnyékolja be.” A valóság, természetesen, minden fotográfiát messze felülmúl. A művészről pusztán látványától „a legbősebb, legviharedzettebb kritikusok is szelíden fuvolázó trubadúrokká változnak át”.

A jó reklám ezúttal is megtette hatását. Sokan, „éppen a zeneértő, rendes közönség egy része”, jegy nélkül maradtak. Ez a hangverseny egy újítást is hozott. A nézők ingyenes műsorfüzetet kaptak, mely tartalmazta a zenekari művek rövid, népszerű leírását, valamint a műsoron szereplő összes dal eredeti szövegét és művészi fordítását. A nagy sikert aratott műsorfüzet szerkesztője Lányi Viktor volt.

1910. január 21-e, a koncert napja, péntekre esett. A csütörtök délutáni próba a Pest-szálló nagytermében, a művészről határozott óhajára, zárt ajtók mögött folyt le. A koncertnap színházi próbát már bárki végighallgathatta.

Az énekesnőt Szabadkára elkísérte a férje. Vele beszélgetett a Bács megyei Napló riportere. Megtudta tőle, hogy a művészről tizenegy nyelven énekel, legújában magyarul is. A Mignon c. operát is magyarul adta elő a budapesti operában. A riportból azt is megtudjuk, hogy a szabadkai filharmonikusok harsány ovációval akarták fogadni a híres vendéget, de a karmester leintette a fúvósokat, s így csak a vonósok kocogtatták meg hangszereiket a próbatérbe belépő szépasszony tiszteletére. Ő pedig hálás mosollyal fejezte ki köszönetét.

Svárdström-lázban égett egész Szabadka.

A nagy napon minden addiginál fényesebb közönség gyűlt össze a színházban. Izgatottan várták a szenzációsnak hirdetett est kezdetét. Az pedig kis híján majdnem botrányba fulladt. Ugyanis a muzsikások nem sokkal nyolc óra előtt vették csak észre, hogy a délután folyamán valaki használhatatlanná tette a nagybőgőket. Mind a négy bőgővonót, sőt, a tartalékvonót is, meg a húrokat, bekenték szappannal. Nagyon gyorsan kellett intézkedni. Sikert két vonót keríteni, a másik kettőt pedig annyira kitisztítani, hogy a hangszerek mégis megszólalhattak – bár nem a kellő erővel.

A rossz tréfáról a közönség csak a másnapi lapokból értesült. A koncert fényesen sikerült. Svárdströmtől mindenki el volt ragadtatva. A Löwe-dalt meg kellett ismételnie.

A zenekar, a kritikus szerint, a Schubert-szimfóniát színesebben játszotta, mint két évvel korábban. Volkmann vonósszerenádjában nem akadt kivétel. Külön dicséretben részesítette a Bács megyei Napló tudósítója (h. j.) a zenekar szólistáit: Koller Ferencet, Ötvös Ferencet s a zongorázó Lányi Ernőt.

Valborg Svárdström a Filharmóniai Társaságtól díszes bokrétát kapott, a karmester pedig babérkoszorút, raja a következő felirattal:

„Lányi Ernőnek, a filharmóniai társaság karnagyának – a hálás közönség.”

Gaál Ferenc síremlékére

A soron következő koncert szólistája Pécsi Károly volt, aki első zenei oktatását az akkor még Gaál Ferenc igazgatása alatt álló szabadkai zeneiskolában nyerte. Németországból jött, ahol mint elismert hegedűvirtuóz a dortmundi

A koncertet 1910. április elsején tartották meg, amiről más bizonyítékunk nincs, mint hogy csütörtökre várták a vendégművészt, s a Bácskai Napló lelkes beszámolót közölt a keddi próbáról.

1. Gluck	Nyitány az Iphigénia Aulisban c. dalműhöz
2. Gaál:	Adagio, hegedűre és zenekarra
3. Csajkovszkij:	Elégia vonószerekre
4. Beethoven:	Hegedűverseny

5. Saint-Saens: Introduction et Rondo capriccioso,
hegedűre és zongorára
6. Mendelssohn: IV. szimfónia

Az új évad szeptember 22-én kezdődött. Bár a legutóbbi koncerten 52 muzsikussal ült a színpadon, a Bács megyei Naplóból arról értesülünk, hogy új, „vonnós- vagy fúvóshangszerekhez értő dilettánsok fölvetetnek”. Jelentkezni magánál Lányinál kellett.

1. Haydn: 94. szimfónia, G-dur
2. Beethoven: C-moll zongoraverseny, I. tétel
3. a) Händel: Ária a Rinaldó-ból
b) Mozart: Ária a Figaro házasságából

4. Chopin: F-moll fantázia
5. Elgar: Szerenád vonószerekre
6. a) Brahms: Liebestreu
- b) Reger: Waldeinsamkeit
- c) Grieg: Solveig dala
- d) Lányi: Fülemlé-dal
- c) Lányi: Zöld leveles...
 – dalok Lányi Ernő kíséretével
7. Weber: Oberon, nyitány

Két hölgy volt a szólista: Kedves Margit hangverseny-énekesnő és Fábry Irma, a szabadkai Városi Zeneiskola zongoratanárnője. Utóbbiról a Bács megyei Napló november 20-i számából megtudjuk, hogy Budapesten Thomán István-nál és Bartók Bélánál tanult, s egy évvel korábban hívták meg Szabadkára. Az ő fényképe is megjelent egy-két szabadkai kirakatban.

A Bácskai Napló arra is felhívta olvasói figyelmét, hogy a Mai Színlap c. színházi újság a koncert napján ünnepi számban közli a műsor bő ismertetését, a dalok szövegét, a szerzők rövid életrajzát stb.

A kritika, mint mindig, ezúttal is már két nappal a hangverseny után napvilágot látott. A tudósító nem volt elragadtatva. Elsősorban a műsor összeállítását kifogásolta. Haydn egyik leggyengébb (!) műve, az Üstdob szimfónia helyett szívesebben hallgatott volna meg valamit Erkeltől vagy Goldmarktól, akiknek jubileumuk volt abban az évben.

A hangverseny zsúfolt nézőtér előtt zajlott le. Mindkét szólista annyi tapsot kapott, hogy ráadást is kellett adniuk. A névtelen kritikusnak ez sem imponált. Szerinte „a túlságig menő tapsolás” csak zavarja az előadást.

Geyer Stefi Szabadkán

Ismét egy csillag a filharmonikusok egén!

1911. február 8-án, szerdán, este 8 órakor, a X. hangversenyen Hubay Jenő egyik büszkesége, Geyer Stefi tündökölt. Goldmark hegedűversenye mellett zongorakisérettel is szerepelt. Lányi Ernővel együtt előadott egy larghettót Dvoráktól, egy gavottot Bachtól, egy menuettet Mozarttól, s egy csárdajelenetet Hubaytól.

A megemelt helyárak ellenére a kibocsátott jegyeket túljegyezték. A műsorfüzet tetejét a vendégművésznő fényképe díszítette.

A Bácskai Hírlap ezúttal Somlyó Zoltán tollából közölt beszámolót a hangversenyről. Ő megkockáztatta a kijelentést, miszerint a szabadkai filharmonikus zenekar az ország első igazi nagy zenei testülete. „Tanultság, biztos fegyelem és szilárd, fiatalos erő adják meg neki az életet és a fejlődési erőt.” Lányi Ernőt Somlyó „tömör, bronzarcó ember”-nek írja le. „Hogy zeng körülötte az egész nagy instrumentális levegő, hogy pillant át komoly és éber szemével a rengeteg tételes művek izomhálózatán és idegrendszerén, és hogy vezeti el hímes és sziklás tájékokon egyformán szuverén uralommal a társaságot!”

Tisztán zenekari szám kettő volt műsorra tűzve: Beethoven III. szimfóniája és Volkmann Visegrád c. műve.

Az akkor 22 éves Geyer Stefit a következőképpen mutatja be Somlyó: „Meztelenül, olajszínben fénylő karjai tiszta, pehelykönnyű szárnyakat adtak nem egy feszes erotikájú zenei ötletnek.”

A beszámoló zárósorai is elárulnak egyet s mászt:

„... Hogy két és fél órára így feldiszesedett a rozszant szabadkai színház bel-seje, hogy a páholyok ódon és olcsó piros kárpitja egyszeribe megszépült és a sok fül megittasult és felcsillogtak a szemek, rövid időre mégiscsak bele le-

hetett látni a szabadkai kultúra lehetőségébe, egy kínálkozó, de még szikkadt talaj ígéreteibe...”

Ismét egy énekescsere

Az áprilisi koncert nyomtatott műsora még a legünnepelebb magyar énekes, „a magyar opera szemefénye”, Körneyi Béla nevét hirdette. Ám az utolsó pillanatban visszavonták tőle a fellépési engedélyt, s helyette elküldték dr. Székelyhidy Ferencet. A váratlan cserét nem bánta meg a szabadkai közönség.

Fül- és szemtanúként idézzük ismét Somlyó Zoltánt:

Boildieu Fehér nő c. operanyitánya és Schubert VII. szimfóniájának Andante-ja után következett Székelyhidy. „Kiválóan előnyös megjelenésű, érdekes arcú ember, erőteljes, bátor és szabad hangja van, amely szinte teljes készségű. A *Nürnbergi mesterdalnokokból* énekelt, s amikor a színházat zsúfolásig megtöltő közönség tapsáradata sehogy se akart lecsitulni, Szabolcskának *Mi van azon sírnivaló* című dalát énekelte el.”

A szünet előtt még Mozart Kis éji zenéjét adta elő a zenekar, majd Müller Elvira, a zeneiskola zongoratanárnője, Grieg zongoraversenyének I. tételét játszotta. A közönség szünni nem akaró tapsát egy magyar rapszodiával hálalta meg.

Székelyhidy is olyan frenetikus sikert aratott az Aidá-ból előadott románcal, hogy három ráadásszámmal is meg kellett toldania műsorát.

A nagyszerű hangverseny Allaga Géza Romaneszkájával ért véget.

A tudósító nem győzi dicsérni Lányit. A közönség is már a pódiumra lépésekor „babérba takart művészi mívű ezüst karmesteri pálcát” nyújtott át a karmesternek. Somlyó nem tudja magába folytani a véleményét: „...értékes és művészi sajátosságokkal bíró városnak kell lennie, ahol ilyen művészi esemény ilyen publikum elé kerülhet.”

A sikeres hangverseny után nyilván jó hangulatban zajlott le a május 7-i évi közgyűlés, melynek eredményeként a következőképp alakult a vezetőség összetétele: elnök: dr. Békeffy Gyula, alelnök: dr. Vécsey Emil és dr. Manólovits János, titkár: Ditelián István, hangversenymester: Koller Ferenc, hangjegytáros: Demek Ferenc.

1911/12

Liszt-ünnepség

A filharmonikusok 1911. november 23-án emlékeztek meg Liszt Ferenc születésének századik évfordulójáról. A következő műveket tűzték műsorukra:

1. Haydn: D-dur szimfónia
2. Beethoven: Esz-dur zongoraverseny

* * *

3. Bach: Ouverture (suite) vonósokra
4. Liszt: XIII. rapszódia
5. Liszt: Ünnepi hangok

Az est szólistája nem kisebb személyiség volt, mint maga Bartók Béla, a budapesti zeneakadémia harmincéves tanára. Kern Aurél „zeneköltő” és kritikus Budapestről „készséggel ajánlkozott arra, hogy a hangverseny keretében Liszt Ferencről felolvasást tart” (Bácskai Hírlap, 1911. XI. 12.). Remélhetőleg minden úgy is történt, ahogy a szervezők elképzelték, ugyanis erről a nevezetes koncertről nem sikerült több adatra rábukkannom.

Még ennél is nagyobb bizonytalanság veszi körül a filharmonikusok XIII. hangversenyét. Csak a meghívó maradt fenn, amelyen a következő műsor áll:

1. Cherubini: Anakreon, nyitány
2. a) Gluck: Ária az Alcesté-ből
- b) Csajkovszkij: Ária a Jeanne d’Arc-ból
- c) Mihailovich: Pirooska imája a Toldi-ból
3. a) Mendelssohn: Intermezzo a Szentivánéji álom-ból
- b) Dvorák: Notturmo vonósszenekarra

* * *

4. Mozart: Jupiter szimfónia
5. a) Schubert: Ungeduld
- b) Lányi: Takarodó
- c) Paladiche: Psychée

Közreműködött M. Medek Anna, a budapesti operaház művésznője. A koncert dátuma: 1912. január 31. – szerda.

A Bácskai Napló február 23-i számából két fontos esemény felől értesülünk:

Az előző nap lemondott Ditelián István a titkári állásról. Helyébe Katona Bélát jelölték. A másik hír: „a zombori Troubadourok meghívására a filharmonikus egyesület 46 tagjával közreműködik a Troubadourok hangversenyén”. Hogy ez megtörtént-e és mikor, nem sikerült kiderítenem.

Az első gordonkaművész-vendég

Jóval szerencsésebb helyzetben vagyunk a következő hangversenyt illetően. A műsor:

1. Haydn: Esz-dur, „Dobpergés”-szimfónia
2. Saint-Saens: Gordonkaverseny
3. a) Wagner: Senta balladája a Bolygó hollandi című operából
- b) Puccini: Ima a Tosca c. operából
4. Lányi: Nánia (Halotti kesergés), gordonkára és vonósszenekarra

* * *

5. a) Hubay: Ugy-e Jani
b) Csiky : Panaszt, ének zongorakísérettel
6. a) Schumann: Esti dal
b) Popper: Magyar rapszódia gordonkára és zongorára
7. Bizet: L'Arlesienne

A két szólista Kmentt Ilona és Kerpely Jenő volt.

A Bácsmegyei Napló március 24-i számában néhány érdekességre hívta fel olvasói figyelmét: Tosca imáját zongora is fogja kísérrni a zenekarban, a Hubay-dalban pedig a zongorához hegedű is fog társulni, természetesen a koncertmester, Koller Ferenc személyében. A zongorakísérő meg ki is lehetne más, mint Lányi Ernő.

A koncertre 1912. március 29-én került sor.

Harmadnap két írás is olvasható volt a nagy eseményről a Bácsmegyei Naplóban. Az egyik inkább a zenekar jelenével és jövőjével foglalkozik. Csodálatos adózik a 40 (!) tagú zenekarnak, amelynek az összetétele: „egy csomó fiú, iskolás diák, hivatásos zenész és kopasz lateiner”.

A másik írás Ka. Ba. aláírással nyilván Katona Bélától, az egyesület titkáráól származik. A sikert teljes egészében a karmester javára írja. A filharmonikusok titkára elárulja, hogy a társulatban minden a zenekar vezetőjének akaratára szerint történik. „...Lányi Ernőn múlik úgy a zenekar betanítása és vezetése, mint a számok összeállítása, valamint az is, hogy kit hívjanak vendégszerelésre.”

A neves szólisták az elvárásnak megfelelően szerepeltek a koncerten. Kmentt Ilona, bécsi hangversenyénekesnő egy Schubert-dallal köszönte meg a viharos tapsokat. A csellista Kerpely pedig nem volt rest és a Bizet-mű előadásakor beült a zenekarba!

A koncert után a Pestben rendezett vacsorán a vendégművészek mellett a Zomborból érkezett Troubadourok is résztvettek, és mint a tudósító írja: „...a meglehetősen könnyű muzsika (...) a késő éjjeli órákig együtt tartotta a classikus muzsika híveit”.

A Bácskai Napló, ugyancsak március 31-én, egy igen terjedelmes cikkben számol be a hangversenyéről. Kerpelyről hosszasan áradozik a névtelen tudósító. Ez a művész, írja, játszi könnyedséggel győzi le a legnagyobb nehézségeket is. Hangszere négy húrjában „benne van a rózsaszirmot csókoló lenge szellő szerelmes suttogása, az erdő sejtelmes moraja, a vihar távoli zúgása, s a csobogó habok enyhet adó lágy zenéje. (...) Mikor Popper magyar rapszódiaját játszotta, s benne sorba jöttek a régi szép magyarnóták, hangszerének síró hangjaira csordultig telt meg az érzések teli pohara, s a közönséget valami bűvös varázslat tartotta lekötve”.

A szabadkai filharmonikusok Újvidéken

A zenekar vidéki szerepléseiről kevés adat maradt fenn. A Bácskai Napló 1909. december 10-i számából értesülünk arról, hogy meghívás érkezett Újvi-

dékről, és hogy „a rendezést egy újvidéki sindikátus vette kezébe, s a dolog anyagi oldala már rendben van...”

Ugyanez a napilap 1912. május 8-án közli az (újabb?) újvidéki vendégssze-replés műsorát:

Beethoven:	Egmont, nyitány
Haydn:	Esz-dur szimfónia
Grieg:	Zongoraverseny, első tétel a szólista: Müller Elvira
Dvorák:	Notturmo
Lányi:	Románc, hegedűre és zenekarra
Bizet:	L'Arlesienne

Másnap a Bácskai Napló az Újvidéken megjelenő Zastava igencsak hízalgő véleményét idézi:

„... A szabadkai filharmonikus társaság nemcsak a vidéken a legjobb, de már a budapesti filharmonikus társasággal is versenyez az elsőségért. Ez budapesti műértők és kritikusok véleménye, akik a szabadkaiak hangversenyét hallották.”

A tervezett vendégssze-replés – remélhetőleg – meg is valósult.

1912/13

Hubay-est

A Lloyd-teremben folyó próbák iránt nagy érdeklődés mutatkozott Szabadkán. Lázás készülődés előzte meg a filharmonia soron következő koncertjét. A próbák színhelyét később áthelyezték a gimnázium tornacsarnokába, s kialakult a végleges műsor:

1. Beethoven:	II. szimfónia
2. Hubay:	Concerto dramatique

* * *

3. Dvorák:	Larghetto a vonósszerenádból
4. Hubay:	Nyitány a Falu rossza c. operához
5. Hubay:	Csárdajelenet

Az est vendége Hubay Jenő volt, aki saját műveit hegedűlte, illetve dirigálta. Hubay az akkori magyar zenei élet koronázatlan királya volt. Ő állt a zeneakadémia élén, és jelentős zeneszerzői tevékenységet fejtett ki. 30 éves művészi és pedagógiai jubileumát az egész ország megünnepelte. Budapest után az első vidéki meghívást Szabadkáról kapta. A sajtó, beszámolva az előkészületek minden mozzanatáról, kellőképpen felcsigázta a város polgárságának az érdeklődését. Az egyik Kossuth utcai üzlet kirakatában közszemlére helyezték a híres művésznak szánt bronzplakettet, amelyet Körmendy Frimm Jenővel vé-

settek. Hubay nemcsak a filharmonikusok, hanem egyúttal Szabadka vendége volt. A város díszbédél várta. A pályaudvaron a filharmónia elnöksége fogadta. Az összes jegy elkelt. A koncertre 1912. november 27-én, szerdán este 8 órakor került sor.

A siker óriási volt. „... És minden lelkesedésnek, tapsnak és elragadtatásnak, amitől csak úgy izzott a levegő, központja, mágnesa a könnyed eleganciával hajlongó, csodálatosan fiatal Hubay Jenő volt.” A ráadás néhány magyar dalból állott.

A Bácskai Hírlap így zárja tudósítását:

„Az ünnepi est mámorában a publikum nem feledkezett meg a fáradhatatlan karmesternek, *Lányi* Ernőnek önfeláldozó művészi munkájáról sem. Hatalmas babérkoszorút nyújtottak át neki. (...) *Lányi* Ernő és a maganevelte publikum, amely ma is példásan intelligens magaviseletet tanúsított – kölcsönösen büszkék lehetnek egymásra.”

A polgármester jubileuma

A rendezőség sorszámmal látta el a szabadkai filharmónia mindegyik hangversenyét. A tizenötödik és a tizenhatodik között is sor került egy nem is akármilyen rendezvényre, amelyen azonban sokan mások is szerepeltek. Ezt az ünnepséget dr. *Bíró Károly* tízéves polgármesteri jubileuma alkalmából tartották, 1912. december 21-én, a következő műsorral:

I. rész

1. Weber: Bűvös vadász, nyitány
2. a) Verdi: Ária a Trubadur-ból
- b) Saint-Saens: Ária a Sámson és Delila c. operából, énekelte: Budánovits Mária
3. a) *Lányi*: Vágy (néprománc)
- b) Csajkovszkij: Báli csevegés
- c) Hubay: Rózsabokor; énekelte: Milassin Mariska
4. Haydn: Teremtés, oratórium, IV. rész
5. Schumann: Cigányélet, előadta: a Szabadkai Dalegyesület
a filharmóniai zenekar
a templomi énekkarok
a Városi Zenede énekkara, valamint
Szigeti Jenőné, Ábrányi Lajos és Stift Ármin

II. rész

- Mascagni: Parasztbecsület, egyfelvonásos opera
A szereposztás:
Santuzza	– Falk Erzsí
Lola	– Peterdy Etel
Turiddu	– Burány Ferenc
Alfio	– Korda Sándor

A díszelőadásról szóló beszámolók mindenkit csak dicsérnek. Budanovics Mariskát dr. Brenner József, Milassin Mariskát Lányi Ernő kísérté zongorán. Mindkét szabadkai úriasszony egy-egy Lányi-dallal toldotta meg műsorát.

Ami a Haydn-oratóriumot illeti, hát „olyat még nem látott és nem is hallott Szabadka”. Száznál több előadó mutatta be a hatalmas művet!

A Parasztbecsület-et a színtársulat adta elő. Ekkor már Nagypál Béla, a színház karmestere vette át a dirigensi pálcát, aki az est első felében üstdobosként működött közre Lányi zenekarában.

A tudósító a szólisták mellett az énekkarról is elismeréssel szólt.

Féltáz

Szendy Árpád nevével egyszer már találkoztunk. Az 1913. február 26-i hangversenyre ismét őt hívták meg szólistának. A napisajtó a szokásos módon készítette fel a közönséget, ám a terem mégis csak félig telt meg. Ennek okát a Bácskai Hírlap tudósítója abban látta, hogy a „zeneélvező és műélvezetre vágyó közönség igenis van immár, de ez a közönség nem engedi felszóróltatni a saját igényeit”.

Lássuk, milyen az a műsor, amely a szabadkaiaknak az első világháború előtti évben még ijesztően „magas” volt:

1. Gluck: Balettzene a Paris és Heléna c. operából
2. Wagner: Lohengrin, előjáték
3. Chopin: F-moll zongoraverseny

* * *

4. Farkas Ö.: Románc és Andante con moto a Szerenádból; előadta Koller Ferenc és a vonószenekar
5. Liszt: A-dur legenda (Assisi szt. Ferenc prédikációja a madarakhoz)
Szendy: C-dur menuetto
Chopin: H-moll scherzo
6. Mozart: G-moll szimfónia

A zongorista „önmérsékelt és kissé túlságosan objektív interpretálása” szintén rossz csáléteknek bizonyult. A megjelentek ráadás nélkül mégsem engedték el Szendyt, aki egy Chopin-impromptuvel adózott rajongóinak.

Ijesztő hírek

Az áprilisra tervezett hangverseny elé több akadály tornyosult. Meg kellett változtatni a már meghirdetett műsort, mert Récsey Sári zongoraművésznő, „a szabadkai előkelő társaság fiatal tagja” visszalépett. A másik szólista, Basili-des Mária miatt pedig a dátumot kellett módosítani. A leg súlyosabb gondot

azonban az a hír okozta, amely szárnyra kelt a városban: Lányi elhagyja Szabadkát! Mindenki előtt világos volt, hogy ha ez a csapás bekövetkezik, „a zeneművészetnek hosszú időre bealkonyul ebben a városban”.

A filharmonikusok XVII. koncertjére 1913. április 16-án került sor a következő műsorral:

1. Beethoven: VII. szimfónia
2. Thomas: Románc és a Styrienne a Mignon c. operából zenekari kísérettel
3. Beliczay: Andante vonószekarra, op. 25.

* * *

4. Rossini: Nyitány A sevillai borbély c. operához
5. Dalok:
 - Lányi: Magdolna vár...
 - Lányi: Szerelem tengerében...
 - Szendy: Szeretném itthagyni... stb. – zongorakísérettel

Közreműködött Basilides Mária, a Budapesti Népopera énekes.

A tudósító ez alkalommal is több dicsérettel halmozta el a karmestert, mint a fővárosból érkezett énekművésznőt, aki pedig „erőtéljes és érces mezzoszopránjával úgyszólván elbűvölte a hallgatóságot”. A közönség lelkesedését még az a tudat is fokozta, hogy imádott karmesterüket most látják pódiumon utoljára. Ezzel is mintegy szerették volna őt visszatartani, tüntető ragaszkodással Szabadkához kötni.

A koncert után két nappal a Bácskai Hírlap leközölte Lányi Ernő levelét. Szó sincs róla, hogy itthagya Szabadkát! „...Efféle kombinációkra legfeljebb néhány elejtett szavammal adhattam alapot, amelyek erős izgalmakkal járó munkámra és megrongált egészségi állapotomra vonatkoztak, ezzel kapcsolatban pedig arra a tényre, hogy tartósabb pihenésre szorulok. Minden egyéb jóindulatú, de önkényes kiszínezése a dolognak.”

Egy valaki mégis távozott Szabadkáról: a filharmónia koncertmestere. Az új szezón Koller Ferencet, az egykori Hubay-növendéket már Miskolcon, a városi zeneiskolában találta.

1913/14

Hölgyek az igazgató választmányban

Még mielőtt elkezdődött volna az új hangversenyévad, október 11-én a Nemzeti Kaszinóban megtartották a Filharmóniai Társaság hatodik tisztújító közgyűlését. A vezetőség összetétele annyiban változott, hogy az igazgató választmányba két hölgyet is beválasztottak, Jakobcsics Imrénét és Birkássné Szuchich Adrienne-t, bár a Bácskai Hírlap az utóbbi helyett dr. Günther Jó-

zsefné nevét említi. Ugyanebből az újságból megtudjuk, hogy „a tárgysorozat legfontosabb tárgya volt az alapszabályok módosítása, amelyet a társulat művészi színvonalának, valamint anyagi helyzetének emelése céljából szükségesnek látszott reformálni és amely javaslat többek hozzászólása után el is fogadtatott”.

„Határozatba ment egyúttal, hogy a városhoz memorandum nyújtassék be, amelyben a társulat részére 500 korona szubvenciót kérnek”.

Ugyanakkor született döntés arról is, hogy a koncertmester Rados Dezső legyen, a zeneiskola új hegedűtanára.

Gyóni Géza verse

Lola Tesi 1913-ban volt 18 éves, és a Bácskai Hírlap október 15-i számában nem győzött róla áradozni. Minden bizonnyal ígéretes hegedűművész lehetett, aki Párizsban és Bécsben tanult, s jelentős nemzetközi sikereket aratott. Belgrádból visszajövet – ahol a királyi udvarba volt meghívása – megállt Szabadkán, hogy hangversenyt adjon a filharmonikusok kíséretével. Az előadásra szánt művek a következők voltak: Mendelssohn Hegedűversenye, Bach Chaconnéja, Csajkovszkij Melankolikus szerenádj, egy Kjuj-darab (Orientale) és Hubay egyik csárdajelenete. A zenekar ezenkívül Mozart Esz-dúr szimfóniáját, valamint Lányi hangszerelésében egy régi magyar dalt és Järnefelt Berceuse c. darabját tűzte műsorra.

A főpróbára 1 koronáért, illetve tanulóknak 50 fillérért lehetett bejutni, de csak azoknak, akik a hangversenyre is váltottak jegyet. Egyébként a főpróbára is teljes értékű belépőjegyet kellett venni. (Ennek következtében igen kevesen voltak kíváncsiak a szerdai napon megtartott próbára.)

A fiatal művésznőt a Szabadkán újságíróskodó Gyóni Géza is meghallgatta. Két nappal a koncert után, november 21-én a Bácskai Napló a következő verssel lepte meg olvasóit:

Lola Tesi

Kis sárga virágot
Küldött a nagy orosz pusztá
Sírt a hegedű
És sírt a szívünk, hogy húzta.

Kis sárga virág
Ó, mennyit kellett már fájnod,
Míg megszólaltattad
Lelkünket: a magyar álmot.

Kis sárga virág
Szívünket szívéhez húzta
És ölelkezve sirt
Két árva, végtelen pusztá.

Gyóni Géza

A sajtó tudósítója (m. m. i.) ugyanaznap számolt be a hangversenyről. A közönség lelkesen ünnepelte az „érdekes arcú, simpatikus jelenséget”, aki „csupa szív, csupa melegség, ha terpeszkedő dallamok szólalnak meg hegedűjén, (...) de cserben hagyja az ereje, mihelyt a briliáns technikának kell előtérbe lépnie...” A Hubay-csárdajelenet előadása meg majdnem botrányba fulladt, annyira másként értelmezte a „Vörös bort ittam...” kezdetű nótát a művész-nő, mint a szabadkai muzsikuskok.

A krónikás szerint a siker fő részese ezúttal is Lányi Ernő volt.

Az alapos reklámozás ellenére a nézőtér nem telt meg egészen.

A Bácskai Hírlap, ugyancsak november 21-én, teljesen megfélelkezve Lola Tesiről, kizárólag a karmesterrel foglalkozott: „...Lányi Ernő állott a pódiumon, és ahogy ott láttuk, a művészet csodatevő hatalma egyszerre oly világos és egyszerű lett előttünk...”

Az énekesekkel mindig baj van

Georg Anthes egyike volt minden idők legkiválóbb énekesének. Már leáldozóban volt csillaga, amikor elfogadta a szabadkai meghívást, hogy részleteket énekeljen a Szabadkán soha nem hallott Lohengrin-ből és a Walkür-ből. Drezda, New York és Budapest operaházainak büszkeségét látni s hallani borzasztóan nagy dolognak számított.

A világhírű énekes neve megtette hatását. Minden jegy elkelt, s a krónikás újra abban a hitben ringathatta magát, hogy mégiscsak minden rendben van Szabadka közönségével. Sokan érkeztek vidékről is csodát látni. S a csoda elmaradt. Az énekes annyira berekedt, hogy kénytelen volt a szereplést lemondani.

A közönség ezt a váratlan fordulatot, állítólag, megértéssel fogadta, s fegyelmezetten végighallgatta a zenekar műsorát, mely a következő művekből állt:

1. Beethoven: (III.) Leonóra-nyitány
2. Wagner: Sigfried-idill

* * *

3. Beethoven: IV. szimfónia

Mind a zenekar, mind pedig vezetőjük ezúttal is (1914. febr. 3.) hatalmas sikert aratott.

Méltó befejezés

Anthes ígéretet tett, hogy a filharmonikusok következő hangversenyén kárpótolni fogja a szabadkaiakat. Erre azonban már nem került sor. A február 23-i hangversenyen csak egy szólista lépett fel, de az maga volt a csellisták fejedelme: Pablo Casals.

A koncert teljes műsora a következő műveket foglalta magába:

- 1. Weber: Euryanthe, nyitány
- 2. Haydn: Gordonkaverseny

* * *

- 3. Bach: Gordonka-szvit
- 4. Bizet: Gyermeekjátékok
- 5. Bruch: Kol Nidrei
- Popper: Tarantella
- Dvorák: Rondo
- Lányi Ernő zongorakíséretével

A Bácskai Hírlap tudósítójától tudjuk, hogy ezúttal is érkeztek nézők meszesi vidékről. Nem vonható kétségbe, hogy a zsúfolt nézőtér elbűvölve hallgatta Casalt. „Ahogy ült a pódiumon behunyt szemmel és fényes fejével, minden póztól megtisztultan maga volt az abszolút zene és a tiszta kifejezés megtestesülése. Ahogy ült és játszott, a tökéletesség boldog régióiban érezhette magát s ott érezték őt hallgatói is, ahol már nincsen bíráló, csak csodálat.” A zenekar is remekelt. Annál is inkább, mert – valószínűleg a szólista késése miatt – a felépés előtt egyetlenegy közös próbát sem tarthattak!

Egy ráadás számot sikerült kiereszokolnia a közönségnek a nagy művésztől.

Ez a minden jelenlétben kitörölhetetlen emléket hagyó koncert, a filharmonikusok XX. hangversenye volt – az utolsó majdnem napra egybeesett a legelső koncert hatodik évfordulójával.

Záróakkord

A szabadkai filharmonia dicső hőskora ezzel lezárult. A Bácskai Napló 1914. március 20-án ugyan ismét Anthes György vendégszereplését helyezte kilátásba, de az április 20-ára kitűzött koncert már aligha valósulhatott meg. Valószínű, hogy Lányi Ernő mind jobban súlyosbodó betegsége szólt közbe. Azután meg jött a világháború, s majd két évtizednek kellett eltelnie, mire ismét rendezhette sorait a nagy múltú társulat.

Lányi hatalmas tettvágyát aligha törte le egy olyan incidens, amelyre még a Casals-koncert kapcsán került sor. Akadtak ugyanis olyanok, akik már megsohallták Lányi zenekarának sorozatos sikereit. S mivel a koncerteket a színházban tartották, ezek az acsarkodók azzal vádolták meg a filmharmonikus-

kat, hogy a színház ömiattuk került válságba. A nézők megveszik a drága koncertjegyet, s azután nem marad pénzük színházra.

Az igazság nyilván az, hogy a közönség szívesebben járt el a kitűnő hangversenyekre, és messze elkerülte az akkoriban hullámvölgyben vergődő színházat.

Érdemes felfigyelni a Bácskai Hírlap 1914. február 27-én megjelent írására. A két társulat – a muzsikások és a színészek – féltékenykedésének elkerülése céljából a tudósító azt ajánlja, hogy építsen a város minél hamarabb egy hangversenytermet – esetleg egy kultúrpalotát! –, és akkor majd nem árthat a zenekar a teátristáknak – a saját házukban.

*

Ez a szabadkai filharmonikus zenekar első korszakának története.

Az adatok felkutatásánál elsősorban a Szabadkai Városi Könyvtárban található korabeli sajtótermékekre támaszkodtam. Mivel ez a gyűjtemény közel sem teljes, így ez a krónika sem lehet az. A hézagok ellenére is bízom benne, hogy sikerült feltárnom olyan adatokat, amelyek eddig vagy teljesen ismeretlenek voltak, vagy pedig tévesen kerültek a köztudatba. A szabadkai napilapok szemmel látható elfogultsága ellenére is igyekeztem hű képet rajzolni városunk zenei múltjának e jelentős időszakáról.

Befejezésként ide kívánczik még egy idézet, a Bács megyei Napló 1912. március 31-én megjelent számából:

„...Most még csak mi ülünk a nézőtéren (...), de öröm (...) elgondolni azt az időt, amikor majd azok ülnek a széksorainkban, akik most a mi kedvünkért fenn a színpadon húzzák. Hogy fognak figyelni ők, akik nemcsak érzene, hanem értenek is majd hozzá, s akiknek az utódai fogják a zenekar viharait felidézni, s a szabadkai filharmóniát ápolni akkor. Mi lesz ebből a városból? Talán akkor már operákat is fognak adni a színházban s megjelenik a nézőtéren az első szövegkönyv, a magyarázó ismertetés, a zene-elemzés, és itt is, ott is ujjal fognak bökdödni a kottára, ahogy a primadonna énekét kísérik...”

A fenti sorok akár tegnap is íródhattak volna. Sőt, ma talán még inkább tűnhetnek hiú ábrándnak, mint háromnegyed évszázaddal ezelőtt.

Forrásművek

1. Csáth Géza: Éjszakai esztetizálás. Zeneműkiadó, Budapest, 1971.
2. Csáth Géza: Írások az élet jó és rossz dolgairól. Életjel, Szabadka, 1975.
3. Dér Zoltán: Fecskelány. Forum, Újvidék, 1970.
4. Kenyeres Kovács Márta: Régi nóta, híres nóta... Életjel, Szabadka, 1976.
5. Somlyó Zoltán: Szabadkai karnevál. Életjel, Szabadka, 1982.
6. Az alábbi lapoknak a Szabadkai Városi Könyvtárban megtalálható példányai 1907–1914-ig: Bácskai Hírlap, Bácskai Napló, Bács megyei Napló, Függetlenség, Neven.

Függelék

a) A Philharmoniai Társaság szabadkai koncertjeinek jegyzéke a szólisták megjelölésével:

I.	- 1908. II. 12.	- Regéczy Ilona, hegedű
II.	- 1908. IV. 13.	- Marschallkó Rózsika, ének
Koller Ferenc, hegedű, Kecskemét
III.	- 1908. XI. 25.	- Tóth Árpád, zongora, Budapest
IV.	- 1909. II. 17.	- Venczell Béla, ének, Budapest
V.	- 1909. IV. 15.	- K. Durigó Ilona, ének, Budapest
Koller Ferenc, hegedű, Kecskemét
Szentgály Gyula, karmester, Kecskemét
VI.	- 1909. XI. 24.	- <i>Beethoven-est</i>
Dr. Klein Mátyásné, ének, Szabadka
Szendy Árpád, zongora, Budapest
VII.	- 1910. I. 21.	- Valborg Svárdström, ének, Svédország
VIII.	- 1910. IV. 1.	- Pécsi Károly, hegedű, Dortmund
IX.	- 1910. XI. 23.	- Kedves Margit, ének, Szabadka
Fábry Irma, zongora, Szabadka
X.	- 1911. II. 8.	- Geyer Stefi, hegedű, Budapest
XI.	- 1911. IV. 10.	- Müller Elvira, zongora, Szabadka
dr. Székelyhidy Ferenc, ének, Budapest
XII.	- 1911. XI. 23.	- <i>Liszt Ferenc ünnepély</i>
Bartók Béla, zongora, Budapest
XIII.	- 1912. I. 31.	- M. Medek Anna, ének, Budapest
XIV.	- 1912. III. 29.	- Kmentt Ilona, ének, Bécs
Kerpely Jenő, gordonka, Budapest
XV.	- 1912. XI. 27.	- Hubay Jenő, hegedű, Budapest
XV/a.	- 1912. XII. 21.	- <i>A polgármester jubileuma</i>
Budánovits Mária, ének, Szabadka
Milassin Mariska, ének, Szabadka
XVI.	- 1913. II. 26.	- Szendy Árpád, zongora, Budapest
XVII.	- 1913. IV. 16.	- Basilides Mária, ének, Budapest
XVIII.	- 1913. XI. 19.	- Lola Tesi, hegedű, Oroszország
XIX.	- 1914. II. 3.	- (Georg Anthes, ének, Budapest)
XX.	- 1914. II. 23.	- Pablo Casals, gordonka, Spanyolország

b) Az 1908 és 1914 között előadott művek jegyzéke (a zárójelben annak a koncertnek a sorszáma olvasható, amelyiken az illető mű elhangzott.)

Allaga Géza:	Romaneszka (XI.)
Bach, J. S.:	Sarabande (V.) Gavott, hegedűre és zongorára (X.) Ouverture (Suite), vonósokra (XII.) Chaconne, szóló hegedűre (XVIII.) C-dúr csellószvit (XX.)

Beliczay Gy.:	Andante vonószzenekarra, op. 25 (XVII.)
Beethoven:	Hegedűverseny (I.), (VIII.) I. szimfónia (III.) II. szimfónia (XV.) III. szimfónia (X.) IV. szimfónia (XIX.) V. szimfónia (II.) VI. szimfónia (VI.) VII. szimfónia (XVII.) Egmont, nyitány (IV.) Prometheus, nyitány (VI.) (III.) Leonóra, nyitány (XIX.) C-dúr zongoraverseny (VI.) C-moll zongoraverseny (IX.), I. tétel Esz-dúr zongoraverseny (XII.) 3 skót dal (VI.) Á
Bizet:	L'Arlesienne, suite (V.), (XIV.) Gyermekjátékok, op. 22 (XX.) Á
Boildieu:	A fehér nő, nyitány (XI.)
Brahms:	Wie komm ich denn zur Thür herein..., dal (VII.) Liebestreu, dal (IX.) Kol Nidrei, gordonkára és zongorára (XX.)
Bruch:	Anakreon, nyitány (XIII.)
Cherubini:	Cisz-moll nocturne (III.)
Chopin:	Barcarolle (III.) F-moll fantázia (IX.) F-moll zongoraverseny (XVI.) H-moll scherzo (XVI.)
Csajkovszkij:	Elégia, vonószzenekarra (VIII.) Ária a Jeanne d'Arc-ból (XIII.) Báli csevegés, dal (XV/a.) Serenade melancolique, hegedű és zenekar (XVIII.)
Csiky:	Panasz, dal (XIV.)
Dannström:	Echo polska, dal (VII.)
Delibes:	Les filles de Cadix (VII.)
Dvorák:	Larghetto, hegedűre és zongorára (X.) Notturmo, vonószzenekarra (XIII.) Larghetto a vonósszerenádból (XV.) Rondo, csellóra és zongorára (XX.) Szerenád, vonószzenekarra (IX.)
Elgar:	Báthori Mária, nyitány (II.)
Erkel:	A legszebb virágszál, dal (V.)
Farkas Ödön:	Románc és Andante con moto (XVI.) Fantasztikus tánc, vonószzenekarra (II.)
Fauré (?):	Adagio, hegedűre és zenekarra (VIII.)
Gaál Ferenc:	Caro mio ben..., ária (II.)
Giordani:	Ivan Szuszanyin, nyitány (VII.)
Glinka:	Che fare senza Euridice..., ária (V.)
Gluck:	Iphigénia Aulisban, nyitány (VIII.) Ária az Alceste-ből (XIII.) Paris és Heléna, balettzene (XVI.)

Goldmark:	Hegedűverseny (X.)
Grieg:	Aase halála és Anitra tánca (I.) Szivsebek, vonószenekearra (III.) Killingdans, dal (VII.) Solveig dala (IX.) Zongoraverseny, I. tétel (XI.)
Händel:	Aria a Xerxes-ből (II.) Ária a Rinaldó-ból (IX.)
Haydn:	Oxford-szimfónia (IV.) G-dúr szimfónia, N° 94 (IX.) D-dúr szimfónia, (XII.) Esz-dúr szimfónia, (XIV.) Teremtés, oratórium, IV. rész (XV/a.) D-dúr gordonkaverseny (XX.)
Herrmann:	Das Mutterherz, dal (VII.)
Hubay:	II. csárdajelenet (X.) IV. csárdajelenet (XVIII.) ? csárdajelenet (I.), (XV.) Miatyánk, dal (II.) Ugy-e Jani, dal (XIV.) Rózsabokor, dal (XV/a.) Concerto dramatique, hegedűverseny (XV.) Falu rossza, nyitány (XV.)
Järnefelt:	Berceuse, hegedűre és vonósokra (XVIII.)
Kálmán Imre:	Tüzet rak a német tábor, dal (V.)
Kjui:	Orientale, hegedűre és zongorára (XVIII.)
Lange-Müller:	Efteraar, dal (VII.)
Lányi Ernő:	Ez a világ amilyen nagy, lírai jelenet (II.) Hunnia gyásza, vonószenekearra (III.) Tele van a város akácfavirággal, dal (V.) Magyar románc, hegedűre és zenekarra (VII.) Fülemile-dal (IX.) Zöld leveles..., dal (IX.) Takarodó, dal (XIII.) Nánia, gordonkára és zenekarra (XIV.) Vágy (néprománc) (XV/a.) Magdolna vár..., dal (XVII.) Szerелеm tengerében..., dal (XVII.) Régi magyar dal, hegedűre és vonósokra (XVIII.)
Liszt:	Cantique d'amour (III.) XIII. rapszódia (XII.) Ünnepi hangok (XII.) A-dúr legenda (XVI.)
Löwe:	Niemand hat's gesehn..., dal (VII.)
Mendelssohn:	Hebridák, nyitány (III.) Ária a Paulus c. oratóriumból (IV.) IV. szimfónia (VIII.) Intermezzo a Szentiván-éji álom-ból (XIII.) Hegedűverseny (XVIII.)
Mihalovich:	Piroska imája a Toldi-ból (XIII.) Liliomszál, dal (II.)

Mozart:	Jupiter-szimf., (XIII.), I. tétel (I.), III. tétel (V.) G-moll szimfónia (XVI.) Ária a Varázsfuvola-ból (IV.) Non piu! Tutto ascoltai, ária (VII.) Ária a Figaro házasságából (IX.) Menuett, hegedűre és zongorára (X.) Kis éji zene (XI.) Esz-dúr szimfónia (XVIII.)
Paladiche:	Psychée, dal (XIII.)
Popper:	Magyar rapszódia, gordonkára és zongorára (XIV.) Tarántella, gordonkára és zongorára (XX.)
Puccini:	Ima a Tosca-ból (XIV.)
Reger:	Waldeinsamkeit, dal (IX.)
Rossini:	A sevillai borbély, nyitány (XVII.)
Saint-Saens:	Fantasie romantique (II.) Introduction et Rondo capriccioso (VIII.) Gordonkaverseny (XIV.) Ária a Sámson és Delilá-ból (XV/a.)
Sibelius:	Valse triste (IV.)
Schubert:	H-moll szimfónia (I.), (VII.) Andante a VII. szimfóniából (XI.) Ungeduld, dal (XIII.)
Schumann:	Álmodozás, vonószerekre (II.) Esti dal, csellóra és zongorára (XIV.) Cigányélet (XV.) /a
Svendsen:	Norvég dallam (IV.)
Szendy Á.:	C-dúr menuetto (XVI.) Szeretném itthagyni..., dal (XVII.)
Szentgály:	Elégia és Bölcsődal, hegedű és zenekar (V.)
Tarnay A.:	Ősz utója, dal (V.)
Tartini:	Ördögtrilla, hegedűre és zongorára (I.)
Thomas:	Két részlet a Mignon-ból (XVII.)
Verdi:	Románc az Aidá-ból (XI.) Ária a Trubadur-ból (XV/a.)
Volkmann:	D-moll szerenád (VII.)
Volkmann–	
Káldy:	Visegrád (X.)
Wagner:	Ária a Mesterdalnokok-ból (XI.) Senta balladája a Bolygó hollandi-ból (XIV.) Lohengrin, előjáték (XVI.) Siegfried-idill (XIX.)
Weber:	F-moll zongoraverseny (III.) Bűvös vadász, nyitány (V.), (XV/a.) Oberon, nyitány (IX.) Euryante, nyitány (XX.)
Weingartner:	Liebesfeier, dal (VII.)

Németh Ferenc

A ZRENJANINI MAGYAR ZENEI ÉLET KEZDETEI

I. 1832–1848

Az eddigi becskerei (zrenjanini) zenetörténeti kutatások alig foglalkoztak a város 1867 előtti zenei életével. Egyrészt a rendkívül kevés zenetörténeti anyag, másrészt a ritka zenei események miatt a becskerei zenei élet kezdeti szakasza feldolgozatlan maradt. Ezt a hiányt igyekszünk most pótolni.

Volt-e szervezett zenei élet a múlt század első felében, s ha igen, milyen sajátosságok jellemzik? Mikor kezdődik az intézményesített zenei élet, s hogyan jelölhetjük ki korszakait? Ezeket a kérdéseket szeretnénk megválaszolni a becskerei zenei élet kezdeteit feltáró, eddig ismeretlen levéltári anyag összegyűjtésével és feldolgozásával, megkülönböztetett figyelmet szentelve a magyar zenei élet kialakulásának.

Az alábbiakban ezeknek a kutatásoknak az eredményeiről számolunk be. (1)

1.1. Művelődési viszonyok a múlt század első felében

Mielőtt rátérnénk a becskerei zenei élet első eseményeinek ismertetésére, vázoljuk az egykori megyeszékhely művelődési viszonyait. A múlt század harmincas éveiben Becskereknek mintegy 15 000 lakosa volt. (2) Fényes Elek írta a városról 1839-ben, hogy „mesteremberei számosak”. (3) Egy másik korabeli dokumentumban azt olvassuk, hogy „a terjedelmes és népes Nagybecskerek város többnyire kereskedők, kézművesek és parasztoktól lakatik”. (4) A Bega-parti városban akkortájt németek, szerbek, magyarok, szlovákok, románok, bolgárok stb. éltek. A kaszinót tekinthetjük az első művelődési intézménynek. 1833-ban alakult meg az első, (5) 1837-ben pedig a második. (6) Ez utóbbinak már kölcsönkönyvtára is volt, és szabályzatában azt olvashatjuk, hogy a könyvtár „reggeltől késő estig” a tagok rendelkezésére állt. Az alapszabályokban a „hangászatról” is szó esett. (7) A zenei élet szempontjából ennél sokkal jelentősebb volt az 1839-től működő színház, (8) amelyet a

városi magtárból alakítottak át, s ahol egymást váltogatták a német, szerb és magyar színtársulatok.

Hangszeres zenével, operával és operettel igyekeztek felfrissíteni a város zenei életét. Már a múlt század első felében de főleg a másodikban a színház többé-kevésbé állandósította a zenei rendezvényeket, és az 1850-es évektől a helybeli műkedvelőket is maga köré gyűjtötte.

A zenei élet kibontakoztatásában jelentős szerepet játszott az 1846-ban alapított nagybecskereki gimnázium is,(9) amely a zenében is jártas tanáraival, majd később énekkarával a világi zene első művelői közé tartozott a városban.

Nem szabad megfeledkeznünk a Bettelheim cégről, az első becskerekai könyvkereskedésről sem, amely 1843 májusában nyílt meg a mostani Tito marsall utca 18-as számú házában.(10) Franz Paul Bettelheim, aki az 1850-es 60-as években üzletét valóságos könyvkiadóvá fejlesztette (Bettelheim Verlag), volt Pleitz mellett az első, aki kiadta a becskerekai zeneszerzők műveit. Könyvkereskedésében a becskerekiek rendszeresen beszerezhatték a legújabb zeneműveket. Végül megemlítiük az 1847 októberében alapított Pleitz nyomdát, amely többek között lehetővé tette az első becskerekai zeneművek nyomtatását is.(11)

Fontos megemlítenünk a 7 becskerekai elemi iskola tanítóit is, akik valamennyien jó zenészek voltak, a szó szoros értelmében vett „mindentudó” kántortanítók. Bizonyításképpen idézünk az 1835. évi pályázatra beérkezett kérvényekből. A megüresedett tanítói állásra többen is pályáztak. Schvicker János bizonyítványában többek között az olvasható, hogy „a muzsikát, az orgonát, hegedűt, klarinét fuvalát jól meg tanulta”. Kisztner Mihály kérvényében feltüntette, hogy „nem csak a tanítói és szükséges nyelvismereti, hanem a muzsikai tudományokban is járatos lévén” a plébánia templomban és a polgári katonaságnál „számos esztendeig hív szolgálatokat tett”. Egy másik bizonylata szerint „a templomban a muzsikai szertartásokban is igen gyakran foglalatoskodott, és mind a három nyelven jól énekelt”. Repman János a következőket írta magáról: „Értek flautához, klarinéthoz, hegedőhez és klavir avagy orgonához, mint nemes városi tanácsnak és érdemes községnek ily kívánsága is volna.”(12)

Az említett pályázaton Bräuer Ferencet vették fel,(13) aki feltételezésünk szerint azonos azzal a Mátray Gábor által emlegetett zeneszerzővel, aki Kisfaludy Károly Rejtsd előlem című dalának zenéjét szerezte.(14) Sajnos, ennek bizonyítására nincsenek kézzelfogható adataink.

1.2. A színház szerepe a zenei élet intézményesítésében

Becskerekre az 1830-as évektől a színtársulatok hozták az új bécsi vagy pesti szerzeményeket, formálták a közönség ízlését, intézményesítve ezáltal a város zenei életét. A becskerekai magyar zenei élet első mérföldköve az 1832. esztendő. Szilágyi Pál társulata ekkor mutatta be az első operákat. A társulat a megyegyűlés ideje alatt a megyeházán felállított színpadon játszott. A szín-

igazgató, egyébként „kiváló bassbuffó”, így emlékezett vissza becskerekai vendégszereplésére: „Temesvárról hozatták az operához megkívántató orchestrumot (...) Mindennap egy-egy operát énekeltünk – kérték, és csak azért, mert Becskereken úgysem hallhatnak többé operát – így egymás után 14 nap alatt 14 operát adtunk. (15) Kutatásaink szerint ezen operák voltak az első magyar nyelvű zenei rendezvények. A rákövetkező másfél évtizedben (1848-ig) a színház állandósította a zenei rendezvényeket, később pedig a helybeli zenészeket, zenekedvelőket is maga köré gyűjtötte.

1.3. Az első helybeli amatőrök

A múlt század harmincas éveiben több cigányzenekar is működött a városban. Déryné, aki 1827-ben vendégszerepelt Becskereken, emlékirataiban így szól róluk: „Azon zajt, újságot, ami ezen városkát megtöltötte, sehol sem tapasztaltam. Egész nap muzsikaszót hallott az ember. Tele volt az ég hegedűvel, mint szokták mondani (...) Ablakom alatt közel megszólal a zene. Én mindig igen szerettem a jó cigányzenészeket hallgatni, s ezek csakugyanis jók voltak, s igen szép szívreszóló magyar dalokat játszottak.”(16) Egy másik forrásból tudjuk, hogy az 1830-as években a városban játszott és népszerű volt a Markovics család. Markovics József „hangász” az 1820-as, 30-as években működhetett,(17) utóda pedig a 40-es, 50-es években szórakoztatta a közönséget.(18)

Az 1850-es évekig nem találjuk nyomát szervezett énekkaroknak és zenekaroknak. Amikor 1842-ben a Pest-Budai Hangászegyesület Becskereken is részvényeseket keresett tevékenységének finanszírozásában, a városi előjáróság sajnálattal elutasította, arra hivatkozva, hogy „városunkban részvényeseket nem kapott”. A levéltári adatok (a cigányzenészeket kivéve) két évvel később, 1844-ben tesznek először említést becskerekai zenekarról. A polgári gazdasági tanács jegyzőkönyvei szerint az együttes egy „helybeli cseh zenekar” volt, amelyet a vármegyei előjáróság vadászünnepélyére szerződtették, s mely a helybeli vadászokat szórakoztatta. Tagjai egyenruhát is kaptak a vadászkartól.(20) Sajnos, ennek a rejtélyes zenekarnak a tevékenységéről sincsenek bővebb adataink.

Végül hadd szóljunk néhány szót az egyházi zenéről. A múlt század első felében a katolikus templomnak már volt organistája. (1807-től 1867-ig Mesznik Károly töltötte be ezt a tisztséget. 21) 1847-ben a katolikus hívők beadvánnyal fordultak a polgári gazdasági tanácshoz, amelyben kérték, hogy „az organistai díjból fönmaradandó 100 forintot tanulomi zenészek számára” fordítsák. Idézzük megindoklásukat: „Miután organistai bér cím alatt az összes helybeli catholica népre mintegy 500 forint vétetik ki, ebből pedig az illető organista csak 180 forintot kapván, a felesleg helytelenül pénztárunkba marad – a folyamodók tehát kebelbeli rom. kath. lelkész úr hozzájárulásával egy magyar kántort fogadván fel, ezt a rom. kath. elemi iskolai segédképp alkalmaztatni... és egy segéd tanítónak rendszeresítetett 100 forint díjat utalványoztatni, s ezenfelül az organistai díjból fönmaradandó 100 forintot

tanulomi zenészek számára fordíttatni kérik.”(22) Tudomásunk szerint ez volt az első eset, hogy Becskereken fiatal magyar zenészek számára céleszközöket folyósítottak.

1.4. A zenei élet jellemzői

A múlt század első felének zenei életét elsősorban a tarkaság, a nemzeti vagy vallási alapon való szerveződés, a provincializmus, az alacsony művészi színvonal és a közönség rétegződése jellemezte.

A becskereki zenei életnek 1848 előtt három közönségrétege volt. Az első a jobbágyság és parasztság, amely csaknem kizárólag a cigányzenét igényelte. A második a polgári középréteg, amelynek tagjai buzgó színházlátogatók voltak, kedvelték a zenés színműveket, az operákat és operetteket. 1848 előtt ők voltak a hangadói a város művelődési életének. A harmadik csoportot a nagybirtokosok, az értelmiségiek és a vármegye magas beosztású tisztségviselői (főispán, alispán stb.) alkották. Ennek az igényes felsőbb körnek a tagjai megengedhették maguknak, hogy esetenként teljes színtársulatokat vagy jelesebb előadóművészeket lássanak vendégül, kik a főúri szalonok „meghitt légkörében” csillogtathatták zenei tehetségüket.

Az 1830-as években például az ittabéi és eleméri Kiss család is alkalmazott egy „taníttatott” zenészt,(23) aki vasárnaponként a jobbágyokat is szóraztatta. Hertelendy Ignác otthonában is gyakran megfordultak zenészek. Déryné naplójából tudjuk, hogy 1827-ben a család vendége volt „egy német zongoraművész” a bécsi operaszínházból.(24) Ha már itt tartunk, hadd említsük meg, hogy 1832. augusztus 9-én, Hertelendy Ignác alispánná való beiktatásakor „egy kassai magyar színtársulat vendégszerepelt” Becskereken. 1836. június 21-én pedig, amikor Hertelendy főispán lett, tiszteletére a Szapáry című darabot adták elő.(25) Egyébként Becskereken, a megyeszékhelyen, nemcsak a főispáni beiktatásokra, hanem a megyegyűlések idejére is gyakran szerződtek színtársulatokat, amelyek vidám darabokkal, énekkel, zenével szórakoztatták az ülésezésbe belefáradt „urakat és rendeket”.

II. 1849–1867

A szabadságharcot az önkényuralom kora, a Bach-korszak követte, amely szinte teljesen megbénította a művelődési életet, cenzúrát vezetett be, és szűk korlátok közé szorította az alkotószabadságot.

Egymást követték a szigorú intézkedések: 1850 novemberében „a közrend és nyugalom fenntartása” érdekében Bach megrendszabályozta a sajtót és az egyleteket. 1852. május 27-én életbe lépett az új büntetőtörvénykönyv és az egységes sajtórendtartás, amely intézményesítette a cenzúrát. 1852. november 26-án az úgynevezett egyleti törvény „mindennemű egyesület létesítését kormányhatósági rendelethez” kötötte, a már működő szervezeteket pedig új

alapszabály benyújtására kötelezte. Csak 1854 májusában javult kissé a hangulat, amikor is megszűnt a „kivételes állapot”.(26)

Ez az idő a becskerekai művelődési életben is a hanyatlás, a pangás, a visszaesés korszaka. A 48 előtti zenei életre vonatkozó kezdeményezések, próbálkozások megtorpanak, s 1856-ig hiába is keresnénk a zenei eseményekről szóló híreket. Becskereken egyedül a színház és a kaszinó működött, 1851-ben pedig megjelenik az első helyi újság, a Grossbecskereker Wochenblatt című hetilap, amely eleinte csak hirdetések és hivatalos közleményeket hozott, később pedig már megbízható krónikásává vált nemcsak a színházi, hanem a zenei eseményeknek is. Rögzítette és méltatta a helyi művelődési élet történetét.

A zenei élet csak 1856-ban kezdett újra ébredezni, de ekkor már merőben más politikai és művelődési viszonyok közepette. Az 1850-es években új zenei ízlés alakult ki. Szembeötlő volt a Bécs- és Pest-központúság. Ebben az időszakban egymást érték a bálak, a zenével, tánccal, felolvasással egybekötött estélyek. Jelentősen polgárosodott a művelődési élet, és egyre gyarapodott a város műélvező közönsége. A színházba és a zenei eseményekre úgyszólván mindenki eljutott. Ezekben az években kezdtek újra kibontakozni a helyi amatőr zenei tehetségek. Az 1867 előtti becskerekai magyar zenei életre jellemző, hogy kiemelkedő művelői és pártfogói tanítók és tanárok voltak, közöttük a legkiemelkedőbbek: Wiltschgo Rudolf és Hölzl Lőrinc. Itt működtek Liska, Kirchner és még sokan mások. A zenei élet ekkor már igen élénk volt, tekintet nélkül a közönség nemzeti vagy vallási hovatartozására. A helybeli amatőr zenészek lelkesebb tagjai ekkor már önálló hangversenyeket is adtak. A várost 1868-tól szinte rendszeresen útba ejtették a jelesebb előadóművészek (Stankovic, Hagn, Lasner, Grün stb.), akiknek koncertjeit nagyon sokan látogatták. 1859-ben megjelent az első (ismert) Becskereken nyomtatott zenemű, Hölzl: Lehrerkonferenz-Lied (Tanítóértekezleti dal) című alkotása.

2.1. Wiltschgo Rudolf, a pedagógus, zeneszerző és szervező

Az 1850-es évek elejétől követhetjük nyomon Wiltschgo Rudolf (Rezső) pedagógusi és zenei munkásságát. A szabadságharc utáni években elsőként szervezett zenei rendezvényeket. Wiltschgót nem tartják számon a lexikonok, s az eddigi helytörténeti kutatások is leginkább az 1851-ben alapított leányiskola tulajdonosaként emlegetik.(27)

1822-ben született, valószínűleg Becskereken. Tanulmányainak végétével zenetanár lett. 1851-ben leányneveldét nyitott a mostani Ivo Lola Ribar utcában. Az intézetet feleségével, Hopfes Karolinával vezette, s leánynövendékeit énekre és zenére is sikeresen oktatta. Kortársai szerint „segítsége nélkül nem jöhetett létre hangverseny, sem zenei előadás. Száz meg száz gyermeket vezetett a dallam és a billentyű titokzatos világába.”(28)

„Azok a bizonyos régi jó idők, amikor a fiatalemberek és leányok a nap fáradoimai után egy kis zenével, énekkel vagy műkedvelői előadással szórakoztak, legnagyobbbrészt az ő nevéhez fűződnek.”(29)

Képzett zenésznek, jó pedagógusnak, nagyon művelt embernek tartották. „Hű volt a tudományokhoz, amit nagy könyvtára is bizonyít.”(30) Sokoldalúságát példázza, hogy idős korában „az elektrotechnikának is hódolt”.(31) Utolsó éveit családja körében, feleségével és két leányával, Leopoldinével és Máriával élte le. „Szellemileg és fizikailag is agilis” természet volt, éveken át a zsidó hitközség orgonistája, nálánál „senki sem ismerte jobban annak rítusait és ceremóniáját”.(32)

Wiltschgo a feljegyzések szerint először 1856 tavaszán lépett fel. A helybeli fiatalság ekkor összefogott, hogy a gimnáziumhoz tartozó piarista templomnak (gimnázium-templom) orgonát vásároljon, pontosabban, hogy erre a célra pénzt gyűjtsön. Ezért rendeztek több jótékony célú műkedvelő előadást, ezeknek bevételét orgona vásárlására fordították. Az első jótékony célú zenei előadást a fiatalok 1856. március 15-én tartották a színházban. „Nem sajnálva a kiadásokat, az amatőrök kitűnő előadást rendeztek, és tökéletesen megfeleltek a közönség ízlésének. Az nemcsak tapssal jutalmazta őket, hanem kíváncsian majdnem minden énekszámot meg kellett ismételniük.”(33) A közönséget annyira elragadtatta a jól sikerült est, hogy a *Wochenblatt* újságírója megjegyezte: „Jó lenne, ha időnként megismétlődnének a nemes vállalkozások, melyeknél nemcsak jótékonyági célok kerülnének előtérbe, hanem amelyekkel a nemes szórakozásokban szűkölködő városunk szórakozáshoz jutna.”(34) A pangás éveiben a város zenekedvelő közönsége nyilván joggal hiányolta az igényesebb zenei rendezvényeket. Egyébként az említett előadás zenei részében a *Hugenották*, a *Császár és inas* meg az *Ernani* című operából hangzottak el részletek, melyeket az amatőrök zenekari kísérettel, zongorán és harmonikán adtak elő.(35)

1856. április 28-án is előadást rendeztek az orgona-alap javára, mégpedig „teljes kivilágításban, nagyszámú válogatott közönség előtt”.(36) „Kevés erő és sok akadály szövetkezett e művelődésben szegény városban, hogy megszervezzék egy ilyen előadást.”(37)

„Wiltschgo úr, az itteni magán-leányiskola tulajdonosa vezette a zenei részt, és nemcsak jól képzett muzsikusként, hanem ügyes tanítómesterként mutatkozott be. Meglepően jól bizonyított Mendelssohn: Búcsú az erdtől című szép kórusdalában, amelyet 18 leánytanítványa adott elő. Az eredetileg férfi-kvartettre írt művet Wiltschgo úr szopránra és altra írta át zongorakísérettel, ami remekül sikerült neki. Ezután következett az Éjjeli tábor Kreuzertől és a Svájci honvág Prochtól, amelyet zongora- és harmonika-kísérettel adtak elő. Gabrielleként szép szopránhang tűnt fel, végül egy jó hangzású mezzoszoprán. Az első rész befejező száma volt a Sextuor Finale a Luciából zenekari kísérettel. Ez elkápráztatott bennünket, mert láttuk, hogy Wiltschgo úr kevés eszközzel és hiányos hangszereléssel is olyan hanghatást tudott elérni, amelyet meg kellett ismételni. A harmadik rész Tittel: Nagy örömnép-indulójával kezdődött, amelyet 4 zongorán 24 kéz adott elő. 12 leányka... követve a mester taktusjelzéseit megállta a helyét. Ezt a számot is meg kellett ismételni.

Ezután két szépen árnyalt férfi-vegyes következett, majd Hackl: Pacsirtái duóval és kórusal. 9. számként a Robert-Cavatina következett. Nagyon örülünk, hogy ismét hallhattuk az iménti Gabrielle-t, akit mestere, Wiltschgo

kisért harmonikán. Végül egy burleszk zárta a sort, amely pikáns zenei és szöveg-kontrasztjaival derűre hangolt. A második részben... Kotzebue vígjátékát a Veszélyes szomszédságot adták elő, amelyben több amatőr szerepelt". A Wochenblatt tudósítója a továbbiakban biztatóan megjegyezte: „Wiltschgo úrnak, akinek ezt az élvezetes estét köszönhetjük, nem kellene megtorpannia az akadályok előtt, hanem folytatnia a fiatalok tanítását, a szunnyadó tehetségek felkutatását és újraélesztését. Nagybecskereken még soha ilyet nem hallottunk, a fiúkat még sosem tanították korálokra, sem művészi éneke. Lehetetlen-e ebben a városban zenei intézményt alapítani? Wiltschgo úr lehetne az az ember, akit teljesítményei és képességei alapján erre meg lehetne nyerni.”(38)

Az orgona-alap javára rendezett előadások sikerrel jártak, s 1856. július 13-án Markovich Antal gimnáziumi igazgató felavatta az 1000 forintos templomi orgonát, a bécsi Peter Titz orgonakészítő művét. Az ünnepségen „Wiltschgo Rezső magániskolájának leány növendékei énekeltek”.(39)

Az 1860-as, 70-es években is Wiltschgo volt az egyik fő hangadója a becskerei zenei életnek. Önálló hangversenyeket is rendezett. Így például 1864. szeptember 17-én egy „zenei-színházi előadást” tartott. „Ezen az egész nagybecskerei zenei világ képviseltette magát, és a hangverseny teljes egészében megfelelt, sőt felül is múlta az elvárásokat. (...) El kell ismernünk, hogy az ilyen teljesítmények ritkaságszámba mennek Nagybecskereken.”(40) – írta a koncert után a Wochenblatt kritikusa.

Wiltschgo zeneműveiről nincsenek bővebb adataink. Annyi bizonyos, hogy az 1850-es, 60-as években figyelemre méltó tevékenységet fejtett ki növendékeivel, hogy lelkiismeretes zenepedagógus, találékony szervező és az 1850-es években újra kibontakozó zenei élet egyik ébresztője volt.

2.2. Hölzl Lőrinc és az első becskerei zeneművek

A korszak második kiemelkedő zeneszerzője Hölzl Lőrinc tanító, akiről néhány sorban a Zenei Lexikon is megemlékezik.(41) Életével és munkásságával azonban eddig nem foglalkoztak behatóbban.

Hölzl 1824-ben született Kiskomlóson. Tanító családból származott. A magyar nyelv elsajátítása végett iskolai tanulmányait előbb Szegeden és Hódmezővásárhelyen végezte, a tanítóképzőt pedig Temesváron fejezte be. A tanítói oklevél megszerzése után zenei ismereteit Bécsben és Nagyváradon gyarapította. Ezekben az években pedagógiai tanulmányai mellett sok időt szentelt a zenének is. 1844-ben érkezett Bánátba, ahol Bocsáron a 11 éves Hertelendy József, a későbbi főispán zenetanítója volt. 1849-ben Nagybecskerekre kapott meghívást, ahol hamarosan meg is telepedett, 34 évig tanított a városban, 1883-ban nyugdíjazták.

Már az 50-es években tevékenyen részt vett az iskolareform mozgalmaiban. 1867-ben a Délmagyarországi Tanító-egylet egyik alapító tagja, s éveken át becskerei fiókegyletének elnöke volt. A tanítók összejövetelén érdekes értekezéseket tartott a pedagógia valamennyi területéről. Tankönyveket is írt,

amelyek annak idején – kortársai szerint – a jobbak közé tartoztak. Évekig a Délmagyarországi Tanítóegylet zenészeti szakosztályának volt az elnöke. Nagyon szerette a zenét, figyelemre méltó zeneszerzői munkássága is. Szerzeményeinek száma meghaladja a kétszázat (!). „A hazáért című induló elsőrendű pályadíjat nyert, a Borúra derű, a Magyar zenekép a fenséges trónörökös párnak, s a Hazai hangok című darabjai pedig a legmértvadobb körökben kiváló elismerést nyertek.”(42) 1869-ben készült el Ez az életem című alkotása, majd két évvel a halála előtt, 1891-ben Lauka Gusztáv szövegére megírta a Magyar király himnuszát.(43) Az 1870-es évek elején táncdarabjait, zeneműveit a Fellegi Viktor szerkesztette Apollóban jelentette meg.

Köztiszteltben álló személy volt, több éven át a városi tanács tagja, valamint a Nagybecskereki Népbank Részvénytársaság választmányi tagja. 1883-ban, 40 éves pedagógusi tevékenysége után, szembetegsége miatt nyugállományba vonult.(44) A fényes jubileumot a becskerekiek méltóképpen megünnepezték, sőt Velder János helybeli festő meg is örökítette arcvonásait. (45) 10 évig élt visszavonultan, sokat betegeskedve. 1893. március 12-én 69 éves korában hunyt el.(46)

Hölzl gazdag pedagógusi pályájának bemutatására ezúttal nem térünk ki, ám néhány mondatban ismertetjük tevékenységét. Az 1850-es években a becskerekai gimnázium épületében 4 fiúosztály, az úgynevezett főelemi iskola (Hauptschule) kapott helyet. Itt tanított Kusch Jakab, a neves Schwicker J. Henrik és természetesen Hölzl Lőrinc, s mint a tanítók között a legidősebb, ő elnökölt a tanácskozáson. Akkoriban szokás volt, hogy a hatóság egy-egy városban kinevezett egy főtanítót, aki voltaképpen a város iskolatanácsosi tisztét is ellátta. Ezt a posztot töltötte be éveken át Hölzl Lőrinc is.(47)

Becskerekai zenei tevékenységéről 1859-től vannak adataink. Amikor 1859. július 16-án a Zágrábi Nemzeti Színház néhány énekese Becskerekén vendégszerepelt (a bevétel felét az osztrák császári és királyi sereg sebesült katonáinak adományozták), A könnyek című művét is előadták.(48) Alig egy hónappal később, 1859. augusztus 6-án a Wochenblatt beharangozta az első (ismert) Becskerekén megjelent zeneművet, a Lehrer-Konferenz-Lied című Hölzl-szerzeményt. Ezt a dalt Pleitz, az első becskerekai nyomdász jelentette meg. Ára 10 krajcár volt, s a „kvartett-partitúra” Az isten nevében kezdem című verssel kezdődött. A Wochenblatt szerint „ezt a jeles szerzeményt a tanítók legutóbbi nagybecskerekai tanácskozásán mutatták be, s olyan tetszéssel fogadták, hogy többfelől kívánták a hallgatók, hogy meglegyen nekik is. A szerzeményt a mélyen tisztelt temesvári püspöki hivatal is ajánlotta az 1859. július 11-én kelt 279. számú leiratával”.(49)

Két évvel később, 1861 februárjában jelentette meg a Bettelheim cég Hölzl másik nevezetes művét, a Torontáli csárdást. A mű ára 40 újkrajcár volt, s a hirdetésből kiderül, hogy ez „emlék 1861 télutó 3-ára, szerzé és méltóságos beodrai Karátsonyi Lászlóné, született ittebei Kiss Francziska ő nagyságának mély tisztelettel ajánlja Hölzl Lőrinc”.(50) Az eredeti művet, sajnos, nem tudtuk felkutatni, noha bizonyára érdekes zenetörténeti adatokat szolgáltatna, mindenekelőtt a (feltehetően) felhasznált népzenei motívumok miatt.

Hölzl nemcsak az Apollóban (1872–74), hanem a becskerekai Wochenblatt-

ban is közölt zenei tárgyú írásokat. 1867 februárjában kiállt az utánpótlás biztosítása s egy hivatásos magyar egyházi énekkar létesítése mellett: „Mesznik Károly, aki 60 évig volt a katolikus templom orgonistája, nyugdíjba vonult. Fáradhatatlanul és szorgalmasan dolgozott, szakmájának mestere volt. Szükség van ügyes követőre – erről kell most gondolkozni. Az egyházközségnek ünnepnapokon gondoskodnia kell zenés miséről. Hogy az méltó módon és folytonosan történjék, bátorkodom javaslatot tenni. Az itteni orgonistának hétköznapi nem kell orgonálnia, csak külön fizetett miséken. Mivel az új orgonistát jobban fizetik majd, mint a nyugdíjba vonultat, jó lenne, ha a jövőbeni orgonistánk naponta 2 órán át ingyen orgonaórát tartana az itteni gyerekeknek, éspedig 1 óra művészi éneket és 1 óra orgonálást. Így az egyházi zene új erővel gazdagodna és megalapoznánk egy daltársulatot is.”(51) Elképzelésének valóra váltása azonban még váratott magára.

2.3. A. Liska, a zeneszerző, énektanár és karmester

A becskerekai szerb egyházi és világi zene fellendítése minden kétséget kizáróan A. Liska nevéhez fűződik. Munkássága eddig teljesen ismeretlen, hiszen egyik helytörténeti tanulmány sem tud róla, pedig zenei tevékenysége mindenképpen figyelmet érdemel.

Életrajzának részleteit a hiányos levéltári anyag miatt nem tudtuk felfedni. Annyi bizonyos, hogy az 1860-as években a szerb egyházközség énektanítója (Gesangslehrer), s hogy mind az egyházi, mind a világi zenében figyelemre méltó eredményeket ért el, műveit pedig az akkoriban közkedvelt beseda nevű előadásokon mutatta be.

Liska azután került a városi zenei élet középpontjába, miután 1867 januárjában elvállalta a szerb egyházi énekkar és zeneiskola vezetését.(52) Hölzl 1867 februárjában már példaként hozta fel „az itteni szerb egyházközséget, amely énektanárt alkalmazott”: „A fiatalokat hangszeren is tanítják játszani. A felnőtt fiatalok énekkarát is az említett tanár vezeti.” Természetesen Liskáról van szó, aki akkor már átvette a szerb egyházi kórus vezetését. „1867 áprilisában a városi színházban A Ravanica kolostor építése című darab került bemutatásra. Az előadásban a helybeli szerb egyházi dalárda is közreműködött. A zenei részt Liska vezette, s a zeneszámokat is ő vezényelte.”(53)

1867. június 9-én „a szerb egyházközség énektanára Liska úr... a szerb olvasókör termében megtartotta az első nyilvános vizsgát” (54). A Wochenblatt részletesen beszámolt a vizsga menetéről és az ott előadott művekről:

1. Lepa naša domovina – férfikórusra írt dal Liska úrtól.
2. Kérdések zene- és énekelméletről, amelyeket a tanulók a táblánál dolgoztak ki. Csodálatraméltó volt, hogy egyes növendékek félévi tanulás után milyen ügyesen és pontosan feleltek.
3. Liska úr tanítványai hegedűn és fuvolán adtak elő egy kötelező zeneszámot meg egy szerb dalt. A diákok közül külön kitűnt Dankulov tanuló hegedűn és Joanovits fuvolán, mindkettőt živio-val köszöntötték.
4. Cherubim-dal Liska úrtól, amelyet a hölgyek és az urak énekeltek. Ez

a dal meglepett bennünket: az előadás a legapróbb részletekig korrekt volt, s mindenkit elbűvölt az itt még nem hallott templomi ének. Mindenkinnek... örömet okozott, hogy végre megdőlt az az előítélet, hogy a szerb nők nem vehetnek részt egyházi dalok éneklésében. Ez főként dicséretreméltó, s nem állhatjuk meg, hogy a közreműködött hölgyeknek és tisztelt szüleiknek, akik ezt megengedték, ne mondjunk egy éljent.

Végezetül a jelenlevők kérésére még egy dalt énekelt a kórus, amelyet háromszoros *živio*-val üdvözöltek, és Liska úr azzal a kellemes meggyőződéssel hagyta el az iskolát, hogy tökéletesen eleget tett az elvárásoknak.

Hogy Liska úr teljesítménye hibátlan volt, a legjobban bizonyítja az a tény is, hogy a szerb egyházközség egyik kiemelkedő tagja, aki különben az ének- és zeneiskola ellen volt, nyilvánosan kijelentette: »Liska úrnak túl keveset fizetünk munkájáért.«

Ilyen jó eredmények után csak őszintén kívánhatjuk, hogy a Liska úr által vezetett ének- és zeneiskola hírnevet szerezzen magának.”(55)

1867. augusztus 3-án a helybeli szerb egyházi dalegylet javára tartottak besedát, de az esős idő miatt csak kevesen jelentek meg. A műsorban a kórus az *Oj na noge vitezovi* című dalt adta elő Liska karmester irányításával. »A dalt a közönség jól fogadta. Liska urat tapssal és újboli visszahívással jutalmazták.”(56) A *Ja sam mlada Srpkinja* című művet (zongoradarab variációkkal R. Löfflertől) Anka Edle fon Bibits kisasszony adta elő. »A darab előadásakor zongorajátékában elismerésre méltó ügyességről tett tanúbizonyságot a játéktechnika terén.”

Polazak Crnogoraca u boj – (Liskától). »A művet vegyeskórus énekelte, s nagy tetszést aratott, akárcsak az ezt követő korálok.”(57)

Devojka od Drenovca – (fuvolára írt ária variációkkal) Liska szerzeménye. »Ő is adta elő, s nem is szükséges ismét dicsérni, hogy Liska úr a fuvola mestereként csodálatraméltó teljesítményt nyújtott a hangok tisztaságával, előadásával, ügyességével.”(58)

Lepa naša domovina – (Liskától) »A kórus énekelte, és tetszést aratott.”(59)

Liskáról tehát annyit tudunk, hogy 1867-től énekkart és zeneiskolát vezetett (az elsőt a Bega-parti városban!), kiváló előadóművész volt, több hangszeren játszott (zongora, fuvola), és aktívan részt vett a művelődési életben. Munkássága nemcsak a szerb egyházi zenére összpontosult, hiszen több világi ihletű dalt szerzett.

2.4. Zeneművek, hangszerek, zenetanítók...

A *Wochenblatt* évfolyamai több olyan zenetörténeti anyagot tartalmaznak, amelyek a lakosság zenei műveltségére is fényt derítenek.

Becskereken valószínűleg az 1850-es évektől árusítottak zeneműveket, ugyanis az aradi származású Bettelheim fivérek 1843-ban nyitották meg az első becskereki könyvkereskedést. Az 1860-as évektől Mangold Lipót könyvkeres-

kedő is árusított zeneműveket (Musikalien), s egyik hirdetéséből tudjuk, hogy kapcsolatot tartott fenn „ismert németországi és magyarországi könyvkereskedőkkel”.(60) A múlt század közepétől már folyamatossá vált a zeneműellátás, tehát a város zenekedvelő közönsége hozzájuthatott a legújabb német és magyar zenedarabokhoz. Természetesen nemcsak kottákra hanem hangszerekre is szükség volt. A hangszerek adásvételéről szóló első adataink az 1860-as évekből származtak. 1860 augusztusában például J. V. Machalitzky zongoratanár árult egy „7 oktávós, korszerű, francia vonalú, jó és szép bécsi zongorát”.(61) 1861 októberében egy „jól felhangolt, kitűnő hangzású, 6,5 oktávós zongora” cserélt gazdát.(62) Ez idő tájt a bécsi A. Keilbach „zongorajavító és orgonakészítő” már talált Becskereken egy megbízottat zongorák eladására egy Kölsch nevű vállalkozó személyében, aki 1861 márciusában 4 új fortepiano eladását hirdette „hírneves bécsi gyárakból.”(63) Keilbach és Kölsch a vásárlóknak szavatolta „a kellemes hangzást, a tartós felhangoltságot és a szolid kidolgozást”.(64) A következő években egyre többen vásároltak hangszert, s ezzel együtt növekedett a zenetanárok száma is. A már említett pedagógusokon és zeneszerzőkön kívül (Wiltschgo, Hölzl, Liska) itt dolgozott még J. V. Machalitzky zongoratanár és Joseph Lötsch, aki az amerikai városrészben adott „hegedű, fuvola és csellóórát”.(65)

2.5. Helyi énekkarok, zenekarok, szólisták...

Stevan Konstantinović zenekara. Ha időrendi sorrendbe állítjuk a városi zenekarokat, az előnyt mindenképpen Stevan Konstantinović cigányzenekara élvezi, amely egy későbbi forrás szerint 1845-ben alakult meg (66). Sajnos, az első időszakból nincsenek adataink a fellépéséről. Csak 1860-tól tudjuk nyomon követni előadásait. 1860 áprilisában Joseph Kührer hirdette meg, hogy kerthelyiségének megnyitóján „egy kedvelt zenekar játszik Stevan Konstantinović vezetésével és Patikáros Imre (prímás) közreműködésével”.(67) A „legújabb és legkitűnőbb zenedarabokból” álló műsor a következő volt:

- „1. Magyar tábori induló
2. Szegény paraszt-csárdás
3. Hermin – francia négyes
4. A bűvös vadász nyitánya
5. Kazinczy-émlék
6. Serbisches Potpurri.”(68)

Részben az előadott műsor is szemlélteti a korabeli becskereki közönség zenei ízlését.

1860 májusában a Kührer-féle kerthelyiségben léptek fel. Az újsághirdetés azt is tudni véli, hogy az együttes, „a helybeli első zenekar” tagjai „váltakozva igyekeznek előadni a legkedveltebb és legújabb koncert- és táncdarabokat”. Nyári időnyben minden szerdán és szombaton zenéltek.(69)

A családi hagyományt a nyolcvanas években Stevan fia, Vasa Konstantinović folytatta, aki még a századfordulón is játszott.

A Moschammer-féle zenekarról csupán annyit tudunk, hogy 1858 májusában a Fischer-féle kerthelyiség megnyitóján játszott.(70)

Jovan Joanović társulata 1861 májusában a Kühner-féle kerthelyiség megnyitásán szerepelt. Valójában egy táncműsort adtak „Jovan Joanović zeneigazgató vezetésével”.(71) Bővebb adataink nincsenek róla.

Egy helybeli kórusról (Gesang-Chor) ad hírt 1864 októberében a Wochenblatt, amely a Korona-szállóban „egy zenés-verses műsorkoszorút” adott elő. A tiszta bevételből a kórusnak zongorát vásároltak.(72)

Egy helyi amatőr zenekarról (das hiesige dilettanten Orchester) is tudunk, amely 1866 márciusában egy zenés-verses előadásban működött közre „sajnos a siker nem felelt meg az elvárásoknak, ám a gazdag programot nagy tétsszettel fogadták”.(73)

Az 1860-as évek zenei rendezvényein több szólista, név szerint is ismert helybeli előadóművész lépett fel.

1864 júniusában például a Becskerek melletti Écskán hangversenyezett Josef Kirchner tanító, kiváló előadóművész, több tankönyv szerzője, aki 1861-ben állítólag egy egyházi énekgyűjteményt jelentetett meg Banater Kirchen-Melodie címmel.(74)

1867-ben a becskereki katolikus ifjúság első zenés-verses műsorában is lépett néhány helybeli amatőr: „Johann Kokits, Julius Weiterschan és Julius Kusch urak a zongoradarabokat pontosan, korrektül adták elő, a szóló részek is kielégítően hatottak, különösen F. Hoerbiger úrét kell kiemelnünk. A kórusszámok közül kettő: Lützow Vad vadászata és az ismert Becker-induló – Friss az egész század magyar fordításban olyan tetszést aratott, hogy meg kellett őket ismételni.”(75)

2.6. A városban vendégszereplő előadóművészek (1856–1867)

Becskereken 1856-tól lépnek fel idegen előadóművészek. Az előző évekből nincsenek adataink zenészek vendégszerepléséről. 1856 és 1867 között csaknem minden évben hangversenyezett egy-egy idegen művész. A vendégszereplések listája a következő:

AZ ELŐADÓMŰVÉSZ NEVE:	A VENDÉGSZEREPLÉS IDEJE:
1. Kornelije Stanković	1856. április 6.
2. Lasner Ignác	1858. június 15.
3. Hagn kisasszony	1860. október 7.
4. Charlotte Deckner	1861. szeptember 21.
5. Nagy Jakab	1862. május 24.
6. Schönberger Teréz és Ida	1864. október 22.
7. Carl Tausig	1865. január 3.
8. Grün Jakob	1867. március 30.
9. Giovanni (Jovan) Mitrović	1867. április 14.
10. Elisabeta Edlen	1867. szeptember 29.

A továbbiakban a helyi sajtó tudósításaival illusztráljuk egy-egy előadóművész fogadtatását, mert véleményünk szerint az valószínűbb képet fest a pusztai tényközlésnél.

1. Kornelije Stanković

1856. április 6-án „Cornelius Stankovics úr, bécsi zongoraművész és zeneszerző a helybeli színházban megtartotta első hangversenyét, amelyen sokan megjelentek. A hír, amely megelőzte a megbecsült előadóművészt, teljesen beigazolódott. Habár a program kevés változatosságot nyújtott, hiszen zongora- és szólóének-számok váltakoztak, Stankovics úrnak mégis tökéletesen sikerült kitűnő zongorajátékával a közönség figyelmét mindvégig megtartania. Minden szám elismerést aratott... Stephan Theodorovits úrnak, aki az ének-számokat adta elő, erőteljes zengő baritonja van, és érzelmekkel telített előadása ugyancsak általános elismerést aratott.”(76) Második hangversenyét Stanković április 12-én tartotta meg.

2. Lasner Ignác

1858. június 15-én hangversenyezett Becskereken. Lasner a következő számokat játszotta:

„Offenbach: Bolero

Schubert Szerenádjának átdolgozása

Offenbach: La musette

F. Gerveis: Fantázia Schubert Gyászkerengőjére.

E számok előadása alkalmat adott a művész virtuozitásának, jellemének, előadása könnyedségének megcsodálására. (...) Azután hallottunk egy bölcsődalt harmonika kísérettel, Gounod Meditációját és egy hegedűre, csellóra, zongorára és harmonikára írt négyest. Mindkét szerzemény könnyű műfajú, nemes hatású. A további műsorszámok: Stoch: Márciusi ibolya, Mozart belépő kettőse a Titusból és Metzger Mariechen című bariton-dala, amelyet több amatőr férfi adott elő.”

Második koncertjét Lasner június 19-én tartotta. Ebben a zenekedvelő amatőrök és amatőr színészek is felléptek. A művész a bevétel egy részét a helybeli gimnáziumi énekiskola javára fordította, (Fonde der hiesigen Gymnasial-Gesangschule). Becskerekről való távozása előtt Lasner a Wochenblatt hasábjain köszönte meg „a szívélyes és művészetértő becskerekai lakosoknak, amiért olyan barátsággal és tetszéssel fogadták”. Többek között hangsúlyozta: „Köszönetet mondok még a mélyen tisztelt amatőr hölgyeknek és uraknak, akik barátságos együttműködésükkel, kitűnő teljesítményükkel hozzájárultak a sikerhez.”(77)

3. Hagn kisasszony

1860. október 7-én lépett fel. A helybeli tudósító így harangozta be az eseményt: „Hagn kisasszony, a mecklenburgi nagyhercegség udvari- és kamaranékesnője Preveaux kisasszony közreműködésével zenés-verses hangversenyt ad a színházban... Miként a rendelkezésünkre álló külföldi lapokból láttuk Hagn kisasszony számos művésztűtja a közönség és a kritika

kegyeibe férközött, amely képzett, jelentős hangszközökkel rendelkező énekesnőnek tartja, kísérőjét, Preveau kisasszonyt viszont fiatal, kellemes jelenségnek, aki a humoros verses darabok vonzó előadásával ragadtatja el a közönséget.”(78)

4. *Charlotte Deckner*

1861. szeptember 21-én hangversenyezett a városban a bécsi hegedűművész-nő. A műsorban a helybeli amatőrök egy része is közreműködött Wiltschgo Rudolf vezetésével.(79)

4. *Nagy Jakab*

1862. május 24-én hangversenyezett a színházban a magyar virtuóz, aki pásztorsípon muzsikált több helybeli amatőr közreműködésével. „Az a különös siker, amelyet a hangversenyző úr egyszerű hangszerével (kb. 15 coll hosszú kilyukasztott, 6 nyílásos henger, minden mechanizmus nélkül, csak a játékos nyelve és lélegzése irányítja) Bécsben és Magyarország nagyobb városaiban elért, arra a feltételezésre jogosít fel, hogy művészetbarát közönségünk-nél is eléri ugyanezt”(80) – jelenti be a Wochenblatt a hangversenyt. Nagy Jakab második hangversenyét május 25-én tartotta.

6. *Schönberger Teréz és Ida*

1864. október 22-én hangversenyeztek a becskerek színházban. A Schönberger testvérpár hangversenye „2 részes, és több amatőr úr is közreműködik. A program 10 ének-, zongora- és hegedűszámból, valamint néhány versből áll. Ez a program, továbbá az az elismerés, amely a fiatal temesvári testvérpár teljesítményéről már tudomásunkra jutott (...) annak a reményünknek ad hangot, hogy nálunk is sikeres lesz a hangversenyük”. – Búcsúhangversenyükre már 3 nappal előbb minden jegy elkelt (81) – írja előzetesként a Wochenblatt.

7. *Carl Tausig*

1865. január 3-án élvezhette a becskerek közönség „a zenei folyóiratokból ismert híres zongoraművész”, Carl Tausig játékát. „Tausig úr valószínűleg Liszt egyik tanítványa, amit kétségbe vonhatunk a csendes, nyugodt játék hallatán... játékából nem hiányzik sem a magasabb iskolázottság, sem a technikai ügyesség. Ez a játék kimondhatatlan szorgalomról, fáradhatatlan kitartásról tanúskodott, és habár a hatás minden mondatban biztosan ki volt számítva, egy bizonyos színezet (kolorit) kedvünkre lett volna még.”(82)

„Január 6-án a kaszinó-teremben egy válogatott, habár nem túl nagy számú hallgatóság gyűlt össze, hogy a környezetünkből távozó, mindenfelé ünnepelt művészt utoljára végighallgassa. Az előadott darabok elég változatosak voltak ahhoz, hogy remekül megfeleljenek a hozzáértőknek és a laikusoknak egyaránt. Kinek ne dobbant volna meg a szíve Liszt Rákóczy című műve hallatán. Ki ne borzongott volna meg a Robert-variációk hallatán? Ki ne érzett volna hol örömteli, hol fájdalmas felindulást a prelúd és a polonéz hallatán? Magával ragadóan szép játéka az elsőrangú művészek közé sorolja őt... még akkor is,

ha egyes kritikusok megszerzett babérjait... megpróbálják lebecsülni. Mi csak megköszönhetjük neki teljesítményét... és nagyon örülünk, hogy a művész, körútja során a mi helységünket is útba ejtette. Annál kellemetlenebben lepett meg bennünket a Wochenblatt legutóbbi számában megjelent tartalmatlan és ellentmondásos beszámoló Tausig úr első hangversenyéről.”(83)

Az aradi Arader Zeitung január 10-i számában a következőket írja Tausig becskerekai vendégszerepléséről: „Carl Tausig, a zongorajáték titánja, aki az egész zenei életet ámulatba ejtette, és akit Európa legelső műbírái egyedülállónak neveztek, folyó hó 3-án Nagybecskereken hangversenyezett. A becskerekai Wochenblatt kritikusja egyáltalán nem elégedett Tausig teljesítményével. Bírálata a következő mondatban csúcsosodik: »... habár a hatás minden mondatban biztosan ki volt számítva, egy bizonyos kolorit kedvünkre lett volna még«.

Szegény Tausig! Nem tudta a nagybecskerekai műbírálót kellemesen érinteni.”(84)

8. *Grün Jakab*

1867. március 30-án hangversenyezett Becskereken „Grün úr, aki nyugodtan és pontosan uralja a hangok birodalmát, itt is bizonyította egy jól látogatott ház előtt, hogy igazuk van a szaklapoknak, amikor dicsérik őt, és ezzel mi is egyetértünk. Az itteni amatőr urak közreműködése a legnagyobb sikert aratta: helyenként kellemes időtöltésként léptek fel, máskor háttérként szerepeltek.”(85) Április 4-én tartotta meg búcsúkoncertjét Grün úr, hegedűvirtuóz a kaszinó helyiségeiben, amely mint az első is, osztatlan sikert aratott.”(86)

9. *Giovanni (Jovan) Mitrović*

„1867. április 14-én nagy ének- és zenekari hangverseny volt 2 részben Giovanni Mitrović basszbariton fellépésével, aki a firenzei királyi udvari opera énekes... A zenekar nagyon jó volt, és Ljubica Zorić kisasszony a meghirdetett A kereszt című verset csodálatraméltó pontossággal mondta el, majd a viharos taps után egy másikat ugyanúgy, és végül általános tetszést arattak azok a variációk, amelyeket Gokler úr adott elő fuvolán. Elég jól hangzottak a Szerb Nemzeti Színház férfikórusának előadásában a Tengerparti dalok és a Lángangyal-dal, amelyet az egész társulat énekelt, meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez utóbbi templomi énekként nem színházba, hanem templomba való.”(87)

10. *Elisabeta Edlen*

1867. szeptember 29-én a nagybecskerekai szerb ifjúság a helybeli szerb olvasóköri termében besedát rendezett. Az est vendégeként Elisabeta Edlen lépett fel. Rosellen művét a De la somnambulát „a belláni Elisabeta Edlen játszotta zongorán... Bebizonyította, hogy igazi művésznő, miközben a zenedarabot csodálatra méltó ügyességgel, mély érzéssel adta elő. Mindenki elégedettségének bizonyítékaul kitűnő teljesítményéért a művésznőt a közönség szünni nem akaró tapssal és koszorúval jutalmazta, két nap múlva pedig a szervező fiatalok szerenádöt (éjjeli zenét) adtak neki.”(88)

1. Az eddigi zrenjanini helytörténeti munkák a zenei élet kezdeteit 1858-tól (Zrenjanin, monográfia, 1966. p. 426) vagy még később, a múlt század 70-es éveitől (Stanojlović: Petrovgrad, 1938. p. 419.) számítják. Anton Eberst (Muzički brevijar Vojvodine, 1972. p. 148.) 1861-től datálja az első becskerei zenei eseményeket, akárcsak Pándi Oszkár is (Mozzanatok a zrenjanini filharmónia történetéből, HITK, 1972/10. sz.).
 Hogy eddig mennyire elhanyagolt kutatási terület volt a becskerei zenei élet múltja, legjobban bizonyítja az a tény, hogy az eddigi dolgozatok az 1858 előtti évekből egyetlen becskerei zenei eseményt, egyesületet, szólistát vagy zenészerzőt nem emlitenek (!), 1867-ig pedig mindössze 3 előadóművész: Charlotte Deckner, Nagy Jakab és Carl Tausig vendégszerepléséről tudnak.
 Eddig a becskerei zenei életet sem korszakolták, mert a helytörténészek az 1918 előtti időszakot egy fejezetben tárgyalták. E sorok írója a következőképpen végezte el a korszakolást: A város zenei életének kezdeti szakaszában (1867-ig) 2 időszakot különböztethetünk meg: 1832-től (az első operaelőadásoktól) 1848-ig, a szabadságharc kitöréséig; és 1849-től, a Bach-korszaktól a kiegyezésig. A második korszakot még tagolhatnánk 1849-től 1856-ig és 1856-tól 1867-ig. Ezt elsősorban azért tehetnénk meg, mert 1856-ig a Bach-féle abszolutizmus szigorú intézkedései miatt nem találunk egyetlen zenei eseményt sem, s ez a zenei életben is a pangás, a visszaesés korszaka. Csak 1856-tól kezd számottevően fellendülni a zenei élet.
2. Zrenjanin, monográfia. 1966. p. 45.
3. Fényes Elek: Magyarországak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest, 1839. IV.k. 386.p.
4. Nagybecskerek város Magisztrátusa, 1846. január 10. ikt.sz. 54/70/564.
5. Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Budapest, 1978., 97.p.
 Lásd még: Németh Ferenc: Becskerei kaszinók. Magyar Szó, Bánáti Híradó, 1987. november 14.
6. Erdélyi Híradó, 1837. február 15. sz. „Kaszinóalapítás Nagybecskereken és Zomborban”.
7. A Becskerei Polgári Casino alapszabályai s részeseinek névsora 1837/8. esztendőre. – Statuten... Pest é.n. 14.: „Csak egyedül a vendéglő szobában... engedtetik meg a hangászat a jelenlevők bár mellyike kívánságára is.”
8. Alojz Ujes: Pozorišne tradicije grada Zrenjanina 1783(?)–1972. Zrenjanin, 1972. p. 22.
9. A tanítás 1846. október 6-án kezdődött. Lásd; Skica za monografiju obrazovnog centra Koča Kolarov, Zrenjanin. 1981. p. 9.
10. Németh Ferenc: Egy régi bánáti kiadó (Fr. P. Bettelheim zrenjanini tevékenységéről), Magyar Szó, Kilátó. 1985. november 2.
11. A nyomdáról bővebben: Németh Ferenc: Az első betskerei könyvnyomtató intézet, Magyar Szó, Kilátó. 1984. január 7.
12. Nagybecskerek város Magisztrátusa, 1835. január–február (a városi tanácshoz intézett kérelmek).
13. Uo.
14. Mátray Gábor: A Muzsikának Közönséges Története és egyéb írások, Budapest, 1984. 249. p. „Bräuer Fer. 1831-iki Aurórában Kisfaludy Károly Daljának: Rejtsd előlem muzsikáját szerzette”.
15. Gerold László: Színházi életünk I. Újvidék, 1976. 116–117. p.

16. Gerold László: i.m. 108–111. p.
17. A polgári gazdasági tanács jegyzőkönyve, 1840. 24/16. sz. bejegyzés: „Néhai hangász Markovits Jozef...”
18. Bírósági jegyzőkönyv, 1844. 24. sz. bejegyzés: „Markovits Aca hegedűs...”
19. A polgári gazdasági tanács jegyzőkönyve, 1842. 687. sz. bejegyzés.
20. Bírósági jegyzőkönyv, 1844. 71. sz. bejegyzés.
21. Wochenblatt, 1867. február 16.
22. A polgári gazdasági tanács jegyzőkönyve, 1847. 1,295 sz. bejegyzés.
23. Debreceni Bárany Ágoston: Bega-Szent-György leírása, Felső-Magyarországi Minerva, 1826. augusztus. 821. p.: „Muzsikusait a helybeli földes úr taníttatá ön-költségén... Ügyes és tanult, s helybéli jobbágyokból álló muzsikai bandája megzendülése felmelegíti még ugyan a németet elhagyott honja táncára; de a magyar-zengésű darabokon is láthatni őket olykor felhevülni”.
24. Gerold László: i.m. 109. p.
25. 1832-ben is valószínűleg Szilágyi társulata vendégszerepelt. Az 1836. évi vendégszereplésről lásd: Jelenkor, 1836. június 22. 50. sz.
26. Magyarország történeti kronológiája (Főszerkesztő: Benda Kálmán). Budapest, 1983. III. k. 706–712. p.
27. Németh Ferenc: Az első becskerek-i leányiskola, Magyar Szó, Kilátó, 1985. március 2.
28. Wochenblatt, 1895. július 13.
29. Torontál, 1895. július 9.
30. Vö. a 28. sz. jegyzettel
31. Uo.
32. Vö. a 29. sz. jegyzettel
33. Wochenblatt, 1856. március 22.
34. Uo.
35. Uo.
36. Wochenblatt, 1856. május 10.
37. Uo.
38. Uo.
39. Gimnáziumi Értesítő az 1894/95. évre
Nagybecskerek, Pleitz. 1895. 20. p.
40. Wochenblatt, 1864. szeptember 24.
41. Szabolcsi B. – Tóth Aladár: Zenei Lexikon, Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1965. (Átdolgozott, új kiadás). II. k. 224. p.
42. Torontál, 1893. március 13.
43. Vö. a 41. sz. jegyzettel
44. Vö. a 42. sz. jegyzettel
45. Dragoljub D. Colić: Poznati Zrenjaninci, Zrenjanin, 1968. (cikkgyűjtemény a zrenjanini levéltárban).
46. Vö. a 42. sz. jegyzettel
47. Büchler: A nagybecskerek-i népoktatás története. Nagybecskerek, 1914. 6. p.
48. Wochenblatt, 1859. július 23.
49. Wochenblatt, 1859. augusztus 6.
50. Wochenblatt, 1861. február 9.
51. Wochenblatt, 1867. február 16.
52. Csak következtethetünk arra, hogy 1867 januárjában nyílt meg a zeneiskola, mert 1867. június 15-én a Wochenblatt beharangozza az „első nyilvános vizsgát”. Ugyanabból a hírből derül ki, hogy a növendékek 6 hónapi tanulás után vizs-

gáztak. Tehát nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy 1867 januárjában kezdett el működni.

53. Wochenblatt, 1867. április 6.
54. Wochenblatt, 1867. június 15.
55. Uo.
56. Wochenblatt, 1867. augusztus 10.
57. Uo.
58. Uo.
59. Uo.
60. Németh Ferenc: Egy régi kiadó (Mangold Lipót munkásságáról), Magyar Szó, Kilitó, 1987. április 18.
61. Wochenblatt, 1860. augusztus 4.
62. Wochenblatt, 1861. október 5.
63. Wochenblatt, 1861. március 23.
64. Uo.
65. Wochenblatt, 1861. június 1.
66. Torontál, 1898. november 16.
67. Wochenblatt, 1860. április 21.
68. Uo.
69. Wochenblatt, 1860. május 19.
70. Wochenblatt, 1858. május 1.
71. Wochenblatt, 1861. május 18.
72. Wochenblatt, 1864. október 22.
73. Wochenblatt, 1866. április 7.
74. Kirchner hangversenyéről 1864. június 11-én számol be a Wochenblatt. A Banater-Kirchen-Melodie című művéről Dušica Cvejić ad hírt egyik szakdolgozatában (Štamparska i izdavačka delatnost u Zrenjaninu od prvih početaka do 1941. godine. Zagreb, 1979.)
75. Wochenblatt, 1867. szeptember 14.
76. Wochenblatt, 1856. április 12.
Kornelije Stanković (1831–1865) Zeneszerző és zongoraművész. Budán született, tanulmányait Bécsben végezte, majd Karlócán és Belgrádban tevékenykedett. Az első iskolázott szerb zenészek egyike, a nemzeti irányzat megalkotója, a szerb egyházi éneklés megreformálója. Művei közül jelentősek szerb népzenei gyűjtései.
77. Wochenblatt, 1858. június 19. június 26.
78. Wochenblatt, 1860. október 6.
79. Wochenblatt, 1861. szeptember 21.
80. Wochenblatt, 1862. május 24.
81. Wochenblatt, 1864. október 22.
82. Wochenblatt, 1865. január 7.
Carl Tausig (1841–1871) Varsóban született. Liszt növendékei közt ő volt a legnagyobb virtuóz. A 70-es években Berlinben zongoraiskolát nyitott. 1859-től hangversenykörutakat tett, s 1865-ben Becskereken is vendégszerepelt. Kitűnő karmester volt.
83. Wochenblatt, 1865. január 14.
84. Uo.
85. Wochenblatt, 1867. április 6.
Grün Jakob (1837–1916) hegedűművész. Pesten született, majd Bécsben J. Böhm tanítványa volt, később Weimarban, majd Hannoverben játszott. 1868-tól a Bécsi Operában zenélt, később a Bécsi Konzervatórium zeneta-

nára lett. Az 1860-as években egy vonósnégyes tagja volt, amely kamarazene-
hangversenyeket rendezett.

86. Uo.

87. Wochenblatt, 1867. április 20.

88. Wochenblatt, 1867. október 5.

EGY AMERIKAI MŰ BUHARIN SZEREPÉRŐL ÉS JELENTŐSÉGÉRŐL

Stephen F. Cohen: Buharin i bolševička revolucija.
Politička biografija 1888–1938. Rijeka, 1980

Amikor 1973-ban New Yorkban megjelent Stephen F. Cohen terjedelmes könyve (*Bukharin and the Bolshevik Revolution, A Political Biography 1888–1938*), úttörő munka volt a Buharinnal foglalkozó újabb kori irodalomban. Nálunk szerbhorvát nyelven, 1980-ban a rijekai Otokar Keršovani kiadó gondozásában mint a Svedočanstva sorozat egyik kötete (Stephen F. Cohen: Buharin i bolševička revolucija, Politička biografija 1888–1938) látott napvilágot. Ma már Cohen kötete, noha az akkor még fiatal amerikai kutató tízéves munkáját tartalmazta és számos neves „kremológus” (Robert C. Trucker, George Enteen, Alexander Erlich, Loren Graham, John N. Hazard) tanácsát felhasználta, sőt a szerző doktori értekezésének továbbfejlesztését is jelentette, nem olyan nagy jelentőségű, mint megjelenésekor volt. A kötet azonban a mai olvasó számára is tanulságos dokumentuma annak, hogyan és milyen mértékben volt képes egy amerikai egyesült államokbeli társadalomtudós a szocializmus, illetve a másik világhatalom, a Szovjetunió fejlődésében jelentkező nyílt kérdéseket a tudományosság igényével elemezni.

Nyikolaj Ivanovics Buharinnak a születése századik évfordulóján bekövetkezett teljes rehabilitálása – a bírósági ítélet jogtalanságának kimondása, a Szovjet-

unió Kommunista Pártjából való kizárásának és a Szovjet Tudományos Akadémia tagságából, valamint elnökségéből való kizárásának megsemmisítése – bizonyára jelentős ösztönzője lesz elsősorban a szovjetunióbeli marxista gondolkodás fejlődésének. Ugyanis ez a rehabilitálás nem csak egy formális intézkedés vagy valamilyen rituális cselekedet. Mögötte olyan mélyreható társadalmi folyamatok állnak, amelyeknek valószínűleg folytatása következik.

Eszmei téren, de a társadalmi folyamatokban is jelentős változásoknak kellett bekövetkezniük, hogy sor kerülhessen azoknak a koholt vádakkal a bírósági megsemmisítésére, amelyek (és Sztálin valamikori főjogásza, A. J. Vinszskij vádirata) alapján 1938. március 13-án az ország legfelsőbb bírósága halálra ítélte, a kivégző osztag pedig két napra rá ki is oltotta a „párt kedvenc”-nek – ahogyan Lenin halálos ágyán, 1923-ban jellemezte a párt kongresszusának diktált üzenetében N. I. Buharint – életét. Az utóbbi években meghirdetett feladat, hogy a szovjet történelemtudománynak és általában a társadalomtudománynak el kell tüntetnie a szocialista építés foltjait, mindmáig nehézségekbe ütközik. Az 1956 elején megtartott XX. pártkongresszuson ugyanis Nyikita Szergejevics Hruscsov beszámolója nyomán elítélték a hírhedt poli-

tikai kirakatpereket és a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága számos hazai és külföldi forradalmárról kimondott elmarasztalását, kezdve a Vörös Hadsereg halálra ítélt vezető személyiségeitől, M. Ny. Tuhacsevszkijjal az élen, mégis már 1962-ben Risto Bajalskinak, a belgrádi Politika napilap akkori tudósítójának tanuságtétele alapján (Politika: 1987. szeptember 17.) nyilvánvaló volt, hogy Buharin és Lenin többi munkatársának rehabilitálása még vártnál fog magára. Akkor úgy tudták, hogy a legszűkebb politikai vezetőség a „közvélemény nyugtalanítástól való megkímélése” céljából, főleg Szuszlov kardoskodása következtében, odázta el a rehabilitációkat. Ennek a döntésnek, mint később bebizonyosodott, mélyebb társadalmi háttere volt és beleillett Leonyid Iljics Brezsnyev (Roj A. Medvegyev szerint „a brezsnyevi maffia” – zágrábi Vijesnik; 1988. április 10.) politikájába, amely Sztálin politikájának részleges és fokozatos újraélesztését szorgalmazta, úgy mond a Szovjetunió belső fejlődésének folytonosságát célozva.

Noha Lenin vezetése alatt is voltak fordulatok a belső fejlődés politikai vonalvezetésében, az utána következő időszak azonban már nemcsak a vezetőségen belüli politikai csoportok harcairól tanúskodik, hanem arról is, hogy az első szocialista ország fejlődésének meghatározásában nem csupán az az egyetlen út kínálkozott, amelyet Sztálin és követői képviseltek, hanem léteztek más átfogó elképzelések is, amelyek sokkal közelebb álltak Lenin álláspontjához, s amelyek Lenin politikáját igyekeztek az adott helyzethez idomítani. Ez utóbbinak pedig bizonyára jobban meg is feleltek volna a fiatal szocialista állam eredményes fejlődésének, mint Sztáliné irányvonala. A lenini ihletésű útkeresésben Buharint, aki a párt legképzettebb elméleti vezetője volt (Lenin népbiztosok kormányában ő volt az egyetlen akadémikus), kimagasló hely illeti meg. Ezért Buharin életműve sehogyan sem illett abba a képbe, amelyet

Brezsnyev és csoportja festett önmagáról, mint a lenini út töretlen folytatójáról. Mellesleg Sztálin és csoportja is Lenin leghívebb tanítványának és követőjének pózában tetszelgett.

Természetesen Buharin nézeteiben sem lehetett minden időálló, ő maga is változtatta őket, s a gyakorlattal való szembesüléskor is bizonyára további változásokra került volna sor. A Mihail Gorbacsov vezetésével elindított folyamatok azonban nemcsak lehetővé tették, de igényelték is a Szovjetunióban a Buharin életművével való beható ismerkedést. Ezt például a moszkvai Izvesztijja napilap, Buharin akadémiai tagságának újbóli elismerését kommentálva (Politika, 1988. május 11.) a következőképpen magyarázza: „... Nyilvánvaló, hogy Buharin felfogásában is voltak fogyatékok (Lenin is vitába szállt velük), mégis szellemi hagyatéka évtizedeken át ki volt zárva társadalomtudományunk tárházából. Ez káros volt, mert tanításában vannak olyan felfogások, amelyek megfelelnek mai gondolkodásunknak, illetve hozzájárulnak a jelenkori szociológiai és gazdasági kérdések megoldásához.”

A haladó társadalomtudomány a Szovjetunió kivül már egy évtizede foglalkozik Buharin életművével és személynét már régen nem csak Sztálin tragikus áldozatának tekinti. Ebben kiemelkedő szerepet töltött be az Olasz KP Antonio Gramsci nevét viselő társadalomtudományi intézete egyrészt kiadótevékenysége, másrészt nemzetközi tudományos értekezletei révén. Nálunk, Jugoszláviában a társadalomtudományi folyóiratok közöltek tanulmányokat Buharinról, néhány jelentősebb művének szerbhorvát fordítását és esettanulmányokat is jelentettünk meg Buharin életútjáról és életművéről. Az ilyen, nálunk fordításban megjelent esettanulmány, amely aránylag tárgyilagosan elemzi Buharin életművét a már említett Stephen F. Cohen terjedelmes kötete. De megemlítendő még két kiadvány: Roj A. Medvegyev először Olaszor-

ságban az ottani pártkiadó, Editori Riuniti 1979-ben megjelentetett esettanulmányának szerbhorvát nyelvű kiadása, amely felöleli Buharin életműve utolsó kilenc (1930–1938) évét (Roj Medvedev: Buharinove poslednje godine; Globus, Zagreb, 1980) és magának Buharinak valamikor közkézen forgó (első orosz nyelvű kiadása 1921-ben), a marxista szociológiát népszerűsítő kötete (Nikolaj I. Buharin: Teorija historijskog materijalizma, Popularni udžbenik marksističke sociologije; Globus, Zagreb, 1980).

Stephen F. Cohen még Ny. Sz. Hruscsov idejében kezdte tanulmányozni az októberi forradalmat, előzményeit és a Szovjetunió első két évtizedét, s ennek kapcsán Buharin életútját és életművét. Természetesen nem elvont tudományos érdeklődéstől vezérelve, de mindenképpen a tudományosság talaján maradván.

Így előszavában elsősorban a New York-i Columbia Egyetemnek a kommunista mozgalom kutatásával megbízott intézete, annak tudományos munkatársai, Zbigniew Brezinski akkori igazgatóval az élen (későbbben hírhedté vált, mint R. Regan elnök nemzetbiztonsági tanácsosa) „tették lehetővé, hogy egy doktori disszertációból egy átfogó esettanulmányt alakíthasson ki a szerző” (i.m. 14. o.). Ezenkívül amerikai előszavában S. F. Cohen köszönetet mond egy sor intézménynek a munkájához nyújtott segítségért, nevezetesen: a princetoni egyetem Nemzetközi Központjának, továbbá ugyanezen egyetem Nemzetközi Regionális Kutatási Tanácsának és a Humán és Társadalomtudományi Kutatások Bizottságának, a Columbia Egyetem Orosz Intézetének és a Harvard Egyetem Houghton Könyvtárának, amely Trockij levéltárának gondozója. Ugyancsak hálás köszönetet mondott Cohen azoknak a neves amerikai szakembereknek, akik a Szovjetunió történelmével foglalkoznak és ismert monográfiászerzők (George Enteen, Alexander Erlich, Loren Graham és John N. Hazard). De még további szak-

emberek segítségét is megjelöli a szerző 1972-es előszavában: Robert Conguest, David Zdenek, A. G. Lövy, Sidney Heitman, Boris I. Nyikolajevszkij és Robert M. Slusser.

Ma már nyilvánvaló, hogy S. F. Cohen témája feldolgozásakor jelentős fokú tudományos tárgyilagosságot ért el. Függetlenül attól, hogy a szerző kutatása nem öncélú tudományos érdeklődésből fakadt, hanem hazája gyakorlati politikai érdeklődése is számot adó volt. De a tudós – a világnézeti és politikai korlátok ellenére is – alapjában véve a tárgyilagosságra törekszik, ami nem is könnyű feladat egy távoli, más társadalmi környezetből és nem teljes kutatási források alapján. A politikai következtetéseket, valamint a hosszú lejárátú és napi politikai minősítéseket a kutató átengedi országa politikai és állami szerveinek. Ezért kutatásait egymondatos tömörséggel (a jugoszláviai kiadáshoz 1979-ben írt előszavában) összegezi azaz, hogy eltekint Trockij szerepének és jelentőségének mérlegelésétől és leszögezi: „Kétségtelen, hogy Buharin eszméi és a szocializmus nyugodtabb fejlődési útjának politikája, a NEP elvei és gyakorlata, a húszas évek politikai és társadalmi körülményeiben valóban a sztálinizmus helyetti alternatívát képviselték.”

Ezt az alapgondolatot esettanulmányának befejező és egyben összegező fejezetében S. F. Cohen (könyve szerbhorvát fordítása 361–365. oldalán) részletesen kifejti és megindokolja. A zárófejezet mottójának Roj A. Medvegyev gondolatát választotta, amelyben a szovjet történész – akit 1988-ban szakmailag és politikailag szintén rehabilitáltak hazájában – a következőket mondja: A sztálinizmus nem tekinthető marxizmus-leninizmusnak, sem kommunizmusnak. Az valójában olyan meghatározások tömkelege, amelyet az elméletben és a gyakorlatban is Sztálin honosított meg. Ez egy olyan jelenség, amely teljesen idegen a marxizmus-leninizmustól, egy pszeudokommunizmus

és pszeudoszocializmus... A kommunista mozgalmat még csak ezután kell megtisztítani a sztálinizmus sarának több réteges lerakódásától. (Roj A. Medvegyev idézetében a 361. o.)

A szerző a zárófejezetben összegezi Sztálinék fizikai és szellemi terrorját, amely során Buharin szerteágazó forradalmi gyakorlati társadalomalakító szerepét és alkotó tevékenységét is örökre ki akarták iktatni a Szovjetunió történetéből. S. F. Cohen részletesen taglalja a Sztálin halála (1953) utáni helyzetet, amikor Hruscsov reformtörekvései kerültek előtérbe, majd ezeknek a törekvéseknek a háttérbe szorítását. Az amerikai szerző tudományosságra való törekvését dicséri, hogy helyzetfeltárással és a jövőt illetően mértéktartó és a tények talaján mozog, nem kalandozik felesleges gondolati konstrukciókba. Így könyvét a következő gondolatsorral zárja:

„Noha a tárgyalta kérdések jellegüknél fogva már történelmieket, mégis igen fontosak a jelenkor számára. Politikailag Buharin hírneve, érdeme, s mindaz, amit a bolsevik forradalomban jelentett, sokban függ a keleti tömb országainak, de különösképpen a Szovjetunió reformmozgalmától. Ha a reformokra nem kerül sor, akkor a buharinizmust úgy könyvelik majd el, mint egy elszigetelt előretörési kísérletet a bolsevik forradalomban és a sztálinizmus által vereséget szenvedett alternatívát a Szovjetunió korszerűsítésében és kialakításában. Ha viszont a reform szorgalmazóinak sikerül kialakítaniuk a szocializmusnak egy szabadelvű rendjét, »az emberszabású szocializmust«, akkor Buharin nézetei és az a társadalmi rend, amelyet védelmezett, a szocialista jövő valóságos képét tükrözik majd – a sztálinizmussal szembeni alternatívát.” (365 o.)

A szerző fejtegetését a következő tizenegy fejezetben csoportosította: 1. Az igazi bolsevik kialakulása – 2. A radikalizmus győzelme 1917-ben – 3. A politika a polgárháború idején – 4. A marxista elmélet és a bolsevik politika,

Buharin *Történelmi materializmusa* – 5. A bolsevizmus önvizsgálata – 6. A buharinizmus és a szocializmusba vezető út – 7. A duumvirátus: Buharin a hatalmon – 8. A mérsékeltség válsága – 9. Buharin bukása és Sztálin forradalmának kezdete – 10. Az utolsó bolsevik – 11. Zárófejezet, Buharin és a buharinizmus a történelemben.

A különben is terjedelmes könyv még százoldálnyival melléklettel is rendelkezik. Az egyes fejezetekhez tartozó jegyzeteken kívül igen gazdag bibliográfiát tartalmaz. A szerző felsorolja a Buharinról szóló, folyóiratokban megjelentetett tanulmányokat és köteteket, valamint Buharin könyveit, füzeteit, tanulmányait és cikkeit. Mind a két esetben S. F. Cohen feltűnteti, hogy válogatott bibliográfiáról van szó. Viszont az, ami az esettanulmány létrehozásában természetes volt, a hazai és általában az európai olvasóban hiányérzetet kelt, mert a szerző az Amerikai Egyesült Államok fontosabb könyvtárállagára támaszkodik, viszont mivel az orosz és a német nyelvű Buharin-irodalom sokkal gazdagabb. A már említett két nyelven kívül jelentősek még az angol, az olasz és a francia nyelven megjelent tanulmányok is, s vonatkozik ez a tárgyalta kérdések elemzésekor felhasznált irodalomra is. Így egyik központi fejezete, sorrendben a negyedik, amelyben S. F. Cohen igen átfogóan elemzi Buharin *A történelmi materializmus elmélete* című valamikor sokak által olvasott és tanulmányozott könyvét, természetesen egy sor hozzáértő társadalomtudós véleményére támaszkodik, ám a könyv megjelenésekor kibontakozó vitát S. F. Cohen csak a szovjet marxistákra hivatkozva érzékelteti (V. Sorabinova 1922 és 1923-ban és Buharin válasza bírálóinak 1923-ban), figyelmen kívül hagyva a német nyelven megjelent elemzéseket (Fogarasi 1922-ben, Lukács 1925-ben). Noha az említett mű nem tekinthető Buharin legkiemelkedőbb alkotásának, a benne levő „tévedéseket” Sztálin követői előszere-ttel választották támadásuk célpont-

jául. Ezek a támadások igyekeztek bizonyítani Buharin nem marxista voltát, és csak melléleg tértek ki a szocializmus fejlesztésének Buharin által képviselt stratégiai elképzeléseire, amelyek lényegesen különböztek Sztálin és csoportja nézeteitől. Ez érthető is, hisz Buharin irányvonala sokkal közelebb állt Lenin nézeteihez, amelyek részben már a gyakorlatban kezdtek megvalósulni a Szovjetunió gazdasági és társadalmi életében. A szerző nagy hozzáértését könyvének még két fejezete igazolja. Az a két fejezet, amelyben Buharinak az ország fejlesztésére vonatkozó nézeteit és részben gyakorlati törekvéseit (amíg erre lehetősége volt) számba veszi és elemzi (161–234. o.).

S. F. Cohen munkájának legfőbb érdeme tehát, hogy történelmi képbe illesztette, vagyis az akkori körülmények alakulásába és sodrásába helyezte Buharin törekvéseit és nézeteit, valamint ezek alakulását, fejlődését és Buharin politikai küzdelmét, sőt kényszerű magatartásváltozásait az akkori belpolitikai erőviszonyok hatására.

Mindezért joggal írhatta Vjekoslav Mikecin 1980-ban (Buharinról és „A történelmi materializmus elmélete”-ről című bevezető tanulmányában, a már említett szerbhórvát nyelvű Buharin-kötetben, VIII–IX. oldal): „Első helyen említjük meg Stephen F. Cohen amerikai kutató *Bukharin and the Bolshevik Revolution* művét, amelyet 1973-ban jelentetett meg New York-ban..., s amely kimerítő és alapos elemzése, valamint az igénybe vett dokumentáció (»források«) bősége alapján egyedülálló munkát képvisel. Kiemeljük ezt azért is, mert kifejezetten paradigmatis: híven

és példásan tükrözi a Buharinról szóló újabb keletű munkák szellemét. Cohen monográfiája mindeddig a legkimerítőbben és legteljesebben mutatja be Buharin életét, koncepcióit és szerepét a Szovjetunióban és általában a kommunista mozgalomban. Azon igyekezetében, hogy Buharinról »tárgyilagos« értékelést nyújtson, Cohen felfedi és lerombolja a Buharint elmarasztaló, hazug állításokra épített sztálini hagyatékot, s így előttünk kimagaslik Nyikoláj Ivanovics hatalmas, de egyben tragikus alakja. Cohen alapvető tézise az, hogy Buharin politikai és a szocializmusra vonatkozó elképzelései ma is időszerűek, valamint az, hogy azok Sztálin nézeteivel és a Szovjetunióban megvalósított szocialista építéssel szembeni valóságos alternatívák voltak.”

Ma, amikor Buharin és életműve a saját hazájában sem szellemi csempészáru már, és világszerte Buharinnal foglalkozni nem jelenti a Brezsnyev-féle konzervativizmussal való közvetett szembeeszegetést, S. F. Cohen kötete továbbra is értékes és időszerű olvasmány. Ez a könyv ugyanis a napipolitika mellékszerejétől mentesen, elmélyülten, de egyben közérthetően fényt derít a Szovjetunió fejlődésének egy olyan választútjára, amikor megadatott, de senki sem élt a lehetőséggel, hogy a belső fejlődés ne a Sztálin diktálta úton haladjon. Másrészt a XX. század 80-as éveinek a második felében beigazolódott, hogy Nyikoláj Ivanovics Buharin életműve nélkülözhetetlen adalék a szocializmus megújodási törekvéseihez.

REHÁK László

EGY NEGYEDSZÁZAD KÖNYVÉSZETE

Csáky S. Piroska: Vajdasági magyar könyvek 1918–1941. Forum, Újvidék, 1988

Vigasztalóan szép és teljes kiadvány Csáky S. Piroska könyvészetünk múltjával foglalkozó legújabb kötete, a *Vajda-*

sági magyar könyvek 1918–1941 című munkája. Vigasztalóan szép, mert esendő jellegében sem becsüli le az egyéb-

ként mind ez ideig jószerével csak legyintésre méltatott két háború közötti kisebbségi életünk szellemi értékeit, hanem tudósi elhivatottsággal a gyámoltalan múltunkban tényeket keres, túl mindennemű érték meghatározáson, és túl mindennemű minősítési szándékon. A szerzőt a könyv kisebbségi sorsa érdekli, tapintható történetiségében, s őrizhető, átmenthető kulturális tárgyiasultságában. „A témaválasztásban – írja a szerző a könyv bevezetőjében – a hungaricumgyűjtés szükségességének felismerése játszott döntő szerepet.” Csáky S. Piroska tudja, hogy a könyv nemcsak egyéni, de – ha szerepét teljes elhivatottsággal képes vállalni – mindenekelőtt a közösségi sorshelyzetek történelmi folyamatairól és folyamatosságáról hoz hírt, s híradásának meghallója legjobb esetben a mindenkori utókor. S ha tudjuk azt, hogy „a hungaricumok olyan dokumentumok, amelyek Magyarország történelme, a magyar irodalom, tudomány, művészet, gazdasági élet, műszaki fejlettség köréből a magyar nép és kultúrája kutatását és megismerését szolgálják”, akkor világos, mekkora jelentősége van a hungaricumok számbavételének a kisebbségi kultúrák esetében. A hungaricumok teljes értékű könyvészeti bemutatása magával hozza a korabeli kulturális és szellemi élet lehető legteljesebb bemutatását. S ha perelni kell a múltat elvitatni kész idővel, szolgáltassanak a perhez érveket a számvetések! A bibliográfus és könyvészeti kutató munkájának ilyen értelemben első lépése: „begyűjteni a Vajdaságban magyar nyelven kiadott könyvek adatait, rendszerezni, kiértékelni őket”. Mindezt – jelenlegi ön- és múltismeretünk szintjén – akár alapozásnak is tekinthetjük. Mindazonáltal „ahhoz, hogy teljes képet kapjunk egy nép kultúrájáról egy adott korszakban, ismernünk kell a kor teljes könyvprodukciónak: a tárgykönyveket, funkcionális könyveket és szépirodalmi alkotásokat egyaránt, annál is inkább, mert a szépirodalmi művek gyakran határt képeznek az irodalom és

a funkcionális könyv között”. Nem irodalmi, nem esztétikai értékek számbavételére készül a tudósi szándék, feladata sokkal összetettebb: a teljesség igényével számba venni az esetleg értékhordozó, de mindenképpen a tényismeretet gazdagító kiadványokat.

Látszólag „egyszerű”, számszerűen elvégezhető feladat a vállalkozás bibliográfiai része. Két és egynegyed évtized 433 könyvének és kiadványának felkutatása és megbízhatóan pontos leírása. Útmutatóul szolgálnak a korabeli újságok, lapok és folyóiratok kritikai és hirdetési rovatai, valamint a könyvesboltok esetlegesen megőrzött, nyomtatott katalógusai. A mostoha körülményekről árulkodik, hogy még az egyszerűnek tűnő feladat elvégzését is számtalan akadály nehezíti. Mert nemegyszer hiába vannak fontos adatok bizonyos könyvekről és kiadványokról, fél évszázad távolságából már lehetetlen nyomára jutni a keresett nyomtatványnak. Ami persze megint csak közösségi kultúránk történetiségének számos kérdését veti fel; a könyvtörténettől kezdve, a könyvtártörténeten át egészen a művelődési élet intézményesített formáinak és módzatainak a jelentőségéig. Csáky S. Piroska könyvének bibliográfiai része a tanúság rá, hány korabeli kiadványnak lehetetlen ma már a nyomára jutni. „Talán túl későn kezdtük ezt a munkát – írja a szerző –: összegyűjteni a Vajdaságban magyar nyelven megjelent műveket, legalább a nyilvántartás céljából, ha már egyetlen intézet, egyetlen könyvtár sem gyűjtötte be hiánytalanul ez ideig magukat a műveket.”

A feladat összetettebb része az, amit a könyvészeti igényesség támaszt a kutatóval szemben. „Az irodalomtörténet, az irodalmi művek elemzése csak az időálló művek értékelésével foglalkozik. A tömegirodalom, a bestsellerek, az ismeretterjesztő művek, újságok kívül maradnak érdeklődési területén. Másod- és harmadrendű műveket nem vesz tekin-

tetbe. Vizsgált korszakunkban pedig éppen a másod- vagy harmadrendű, sőt még alacsonyabb rendű irodalmi próbálkozások voltak nagy számban. Ez indokolja, hogy a teljes kép érdekében róluk is számot adjunk.” És ezen a ponton már az interdiszciplináris tudományok területére lépünk, hisz az élet tényeit keressük – szociológiai meghatározottságukban – akkor, amikor azt kutatjuk, hogyan látott napvilágot egy könyv egy sajátos közösségen belül, hogyan szembesült bizonyos igényekkel és elvárásokkal, s utóélete során hogyan tett eleget ezeknek az igényeknek és elvárásoknak. S ha így, ilyen összetettségében fogalmazódik meg a kérdés, akkor ezen belül meghatározott szerep jut a nyomdatörténeti, a könyvterjesztési kutatásoknak is, valamint – talán valamennyi közül a legbizonytalanabb, s a legkevésbé meghatározható és leírható jelenségnek – az olvasói igények felmérésének is. „A vajdasági magyar irodalom és könyvkiadás kialakulásában és fejlődésében kétségtelenül nagy szerepük volt a nyomdának. Ha figyelemmel kísérjük, melyik városban mikor és hány nyomda működött, jobban megértjük, miért éppen ott bontakozott ki az irodalom fokozottabban, és nem máshol, ahol a művek megjelenése nemcsak anyagi, hanem technikai akadályokba is ütközött.”

Legalább ilyen átfogó jellegű a könyv népszerűsítésének és terjesztésének kérdése is. A művelt jószándéknak ezen a téren nemcsak gazdasági és politikai akadályokkal kell megküzdenie, de a mindent átható vidéki közönnyel is. Hiszen Vajdaságban eleve kudarcra volt ítélve minden nagyobb méretű vállalkozás, kezdve Milkó Izidor 1924-es, hat kötetes jubileumi kiadásától a Kalangya Könyvtárán és a Jugoszláviai Magyar

Könyvtáron át, egészen az esetleges, egyéni vállalkozású előfizetők gyűjtéséig. Csak a rendületlen jószándékot lehet csodálni, amely mindig, újra és újra felvette a harcot ezzel a vidéki közönnyel. A közönnyel, amelynek talán kézenfekvőbb a magyarázata, mint hínők. A vidék olvasóközönsége e tekintetben is Budapest-orientáltságú volt, onnan várt könyvet és kultúrát egyaránt, s nemigen törődött sem a vidéki írók sorsával, sem a vidéki írók műveivel. Elhatározásában pedig csak bátorította az esztétikai minőségüket tekintve gyenge kiadványok hosszú sora. Így azután létrejött a kisebbségi kultúréletre mindenkor jellemző gyarmati függőség ördögi köre.

Mindezen túlmenően nem elegendő megállapítani, hogy Csáky S. Piroska *Vajdasági magyar könyvek 1918–1941* című műve a tudományok területén hézgapótló kiadványnak számít. Jelentősége túlnő a bibliográfia és a könyvészeti tudományok határain, s mint ilyen, múltismeretünk árnyaltabbá tétele révén, önismeretünknek nyújt biztos fogódzót. A könyv nem értéorientált, egyszerűen a tények felkutatására törekszik, s végeredményben ebben kell keresni óriási jelentőségét. Az a rengeteg hiány és a felmérhetetlen mulasztás, melyre – mindvégig a könyvészet terén maradva – a könyv rámutat, egy közösség múltbeli életének minőségére is utal. Szomorú sajátosságunk, hogy ezekkel a hiányokkal és kényszerű mulasztásokkal – öröklött jellegénél fogva – mai valóságunk is mérhető. Mindemellett Csáky S. Piroska azt is megmutatta, hogy a tudósi elhivatottság hogyan találja meg tárgyát a közösségi szolgálat számtalan megoldásra váró kérdésében.

MÁK Ferenc

FEJLŐDÉSELMÉLETEK AFRIKÁBAN

Jokica Hadži Vasileva: Teorije razvoja i nerazvijenosti u Africi. Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1987

Az afrikai fejlődés és fejletlenség elmélete című tanulmány szerzője dr. Jokica Hadži Vasileva Afrika társadalmi-gazdasági problémáinak egyik elismert szakértője. Jelen kötetét a jelzett területen végzett több éves kutatómunka és néhány korábban közzétett könyv előzte meg.

Tanulmánykötete egyébként szerves részét képezi a Nemzetközi Munkásmozgalmi Kutatóközpont Nemzetközi Politikai és Gazdasági Intézete által előkészített, a szocializmus világfolyamatának sajátosságait és ellentmondásait vizsgáló projektumának.

A szerző a mintegy másfél száz oldalas, hat fejezetre tagolódó tanulmányban – melynek dr. Vera Pilić és dr. Branko Pribičević volt a szakvéleményezője – alapos áttekintést készített arról, hogy milyen helyet foglal el a marxista szakírók munkáiban az afrikai fejlődéselmélet. Az afrikai szerzők bíráló elemzése mellett számos európai tudós nézeteit is ismerteti.

Kritikai elemzésében többnyire az ismert afrikai közgazdászok, Samir Aminnak a korszerű imperializmus és a fejletlen országok problémakörével foglalkozó munkáira támaszkodik. Természetesen más afrikai szerzők álláspontját is ismerteti, többek között A. Belal, F. Yachir, A. Benachenon, M. Dowidar, N. D. Wadade, I. Shidji, P. J. Honn-todji és mások ide vonatkozó elméleteit. A fejlődéselmélet, tekintettel összetettségére, eleve megkívánja a széles körű válogatást és a multidiszciplináris megközelítést.

Az afrikai fejlődéselmélettel foglalkozó, többnyire Samir Amin téziseivel polemizáló és a jelenlegi afrikai helyzet sokoldalú áttekintéséhez, megfelelő kiértékeléséhez leginkább hozzájáruló európai marxista szerzők közül Rubinstein, Szolodovnyikov, Szmirnov, Olivier,

Palloix, Brewer, Smith, Warren és Szentés nézeteit ismerteti.

A könyvében bemutatott szerzők nézetei nem egységesek, Vasileva azonban hangsúlyozza, hogy tanulmánya tárgyát az ún. akadémikus marxizmust képviselő marxista áramlatok képezik, és rámutat mindazokra a csoportosulásokra, amelyek Afrikában marxistának tekintik magukat.

Tanulmánya bevezető részében ismerteti a marxizmus afrikai térhódításának és fejlődésének problémáit, a marxista hagyományok hiányát, s elmondja, hogy ezt a világnézetét eleinte dogmatikus és leegyszerűsített képletekben fogalmazták meg. Manapság is számos tényező nehezíti a marxizmus afrikai előretörését, többek között az ún. „afrikai kizárólagosság” elmélete, mely szerint a marxizmus nem alkalmazható a fejletlen társadalmakra. Ez a szemlélet az afrikai földrész sajátosságait, annak történelmét, társadalmi szerkezetét igyekszik abszolutizálni. A marxi elméletet bírálva arra a következtetésre jutottak, hogy az nem alkalmazható az afrikai körülményekre. A marxizmus bírálói a 60-as évek elején többnyire a marxista elmélet „elégtelenségét” és „korlátoltságát” emlegették, s arra hivatkoztak, hogy ennek a több mint százéves, XIX. századi nyugat-európai tudományos módszereken és valóságon alapuló elméletnek nincs különösebb jelentősége az afrikai földrész szempontjából. Zavarja őket a marxi elmélet ateizmusa, „a szellemi értékek bizonyos fokú lebecsülése”, „a rideg materializmus”, de minden bizonnyal leginkább az osztályokról és az osztályharcról szóló elmélet (11. o.).

Bármennyire nehéz körülmények között érvényesül is a marxizmus az afrikai földrészen, ma már egyre több probléma megoldását várják tőle. Ebben az összefüggésben idézhetnénk Amady

Aly Dieng szenegáli marxista véleményét, szerinte „a marxizmus be nem fejezett tudomány, amely a mi világunk újonnan felmutatott tényeinek fényében válhat teljesebbé”. Éppen az afrikai földrész a legalkalmasabb ennek az elméletnek az igazolására.

Az új események és tények, új társadalmi és gazdasági feltételek fényébe kellene helyezni az imperializmushoz, a kolonializmushoz, a neokolonializmushoz kötődő „régi” jelenségeket, a fejlődés gazdasági, politikai, kulturális és szociológiai problémáit.

Tanulmánykötete bevezetőjében Vaszileva öt igen összetett problémakör taglalását helyezi kilátásba. Ezek a következők: 1) Az egyenlőtlen csere kérdése, amely Arghiri Emmanuelnek az ugyanilyen címmel 1972-ben megjelent könyvét követő vita során került az érdeklődés középpontjába. 2) A fejlődés kérdései a fejletlenek stratégiájának tükrében. Ezt a vitát különösen Samir Amin azon nézete kavarta fel, miszerint a felszabadult gyarmatok gyors és önálló fejlődésének egyetlen járható útja a tőkés világpiaccal való szakítás. 3) A kapitalizmusnak és így maguknak a tőkéseknek a fejletlen társadalmakban betöltött szerepéhez kötődő kérdéskör. 4) A szocializmus kiépítésének és távlatainak kérdése a fejlődő országokban, valamint a társadalmi és politikai erők szerepe a korszerű fejlődésben. 5) A hagyomány, a hagyományos értékek, a gyarmati uralmat megelőző termelési mód kérdései, amelyek némi magyarázatul szolgálhatnak a fejletlenség okaihoz, s lehetővé tehetik egy sajátos jellegű fejlődés kialakítását (22–23. o.).

Az imperializmus, a fejletlenség és a központ – periféria elmélet című első fejezet Samir Aminnak az egyik legfontosabb tézisével foglalkozik, miszerint a világszintű felhalmozás elmélete azonos a fejletlenség elméletével, amely lényegében nem más, mint a központ és a periféria kapcsolatának teóriája. Samir Amin ezeket a problémákat legátfogóbban *A világszintű tőkefelhalmozás* című köny-

vében ismertette, és rámutatott arra, hogy a perifériákon alapvetően más formációk jöttek létre, mint a központokban, ahol a tőkés termelési mód „exkluzivitásra törekszik”, a periférikus növekedés pedig a világpiacba való integrálódáson, a „*fejletlenség fejlődésén*” alapul. „Mivel a tőkés termelési mód bevezetésére a perifériális területeken külső hatásra került sor, ezért nem törekszik arra, hogy – mint a központokban – egyedüli termelési móddá nője ki magát, hanem csak dominálni szándékozik. A dominancia a prekapitalista termelési mód felett érvényesül, ami ennek nem a szétesését, hanem elfajulását eredményezi – mégpedig azért, mert a központi tőkés termelési mód felhalmozási törvényszerűségeinek van alárendelve.” (41. o.) Amin teljesen elhibázottnak tekinti a dualizmusról szóló elméletet, és a következőképp bírálja az elemzést, melyből ered: „Valóban nem beszélhetünk két társadalom párhuzamos létezéséről, ugyanis a fejletlen gazdaság ugyanannak az egésznek – a világméretű tőkés gazdaságnak – a része. Ebben a globális rendszerben sajátos helyet foglal el, és ennek megfelelő szerepet tölt be.” (41. o.)

A tanulmányban ismertetett szerzők jelentős része vitázik vele és bírálja üveglábakon álló vagy következtetlen nézeteit. Szentés T. magyar közgazdász azon a véleményen van, hogy bármennyire is helyeslik vagy tagadják Amin megállapításait, vitathatatlan, hogy kiválóan elemezte a harmadik világ kizsákmányolását, fejletlenségét.

Az egyenlőtlen csere és az osztályharc problémája című második fejezet A. Emmanuel említett – ugyancsak heves vitát kiváltó – tanulmányát elemzi, majd Amin polémiáját és az egyenlőtlen cserevel kapcsolatos nézeteit bírálók véleményét ismerteti.

Érdemes még rámutatni Aminnak az imperializmus éles bírálatát pregnánsan összefoglaló nézeteire. Szerinte korunk legnagyobb ellentmondása a tőke-dominancia és a periférikus népek között fe-

szül, s a tőkés társadalmat alapvetően definiáló munkatőke ellentét elveszítette korábbi jellegét. A központ alapvető társadalmi ellentmondása ellenében tehát a korszerű imperializmus körülményei között egy új alapvető ellentmondás fejlődött ki. Nyilvánvaló azonban, hogy dialektikus kapcsolat fűzi össze a „régit” és az „új” ellentmondásokat.

Azt is hangsúlyozza, hogy a jelenlegi világgazdaság ténylegesen tőkés jellegű, függetlenül attól, hogy szocialista országok is léteznek. Ez utóbbiak külkapcsolataik révén kapcsolódnak be a világkapitalizmus rendszerébe.

A harmadik fejezetben megismertet bennünket Aminnak, Franknak és másoknak a tőkés világgazdasággal való szakításra, mint a fejlődés legfontosabb feltételére vonatkozó nézeteivel. Amin nézete szerint a *self-reliance* eszméje értelmében minden fejlődni szándékozó országnak radikális megoldásokhoz kell folyamodnia a nemzetgazdasági fejlődés stratégiájának kialakításakor.

Frank szerint nagyon sok ország éppen akkor fejlődött legjobban, amikor elszigetelődött, amikor nem gyakoroltak rá hatást a fejlett tőkés országok, azaz fejlődése mentes volt a szatellit-függőségtől. Henri szerint: „Az autonómia végső soron annak az eszmének a fonákja, hogy a nagyobb együttműködés nagyobb függőséget eredményez, és fordítva, a kisebb együttműködés kisebb függőséggel jár, s ez alapján véve logikus és helytálló is.”

Samir Amin különösen a nyugati technológia átvitelét bírálja és elemzi a fejletlen országokra gyakorolt hatását. Szerinte a nyugati technológia nem neutrális, hanem ideológiai színezetű, mert velejárója a tőkés termelési mód. Ez a technológia az imperializmuson belül csak egyenlőtlen fejlődést reprodukálhat, ezért az egyetlen lehetséges dolog olyan új technológiát kidolgozni, amely megfelel a termelőerők fejlődésének és a szocialista termelési viszonyok bevezetésének. Úgyszintén bírálja a technológia utánzását, és sürgeti a szo-

cialista termelési viszonyoknak „megfelelő” technológia kidolgozását, a saját erőforrásokra való támaszkodást, ami egyébként szorosan kötődik a „szakítás” téziséhez.

Az ilyen és ehhez hasonló nézetek képviselői heves ellenzőkre találtak a kritikusok körében, akik a „szakítás” eszméjével argumentáltan állítják szembe a kölcsönös függőség téziséét.

A *kapitalizmus szerepének értelmezése* című negyedik fejezet szerint a nemzeti és világméretű tőkés fejlődésnek alapvetően kétféle marxista elmélete van. Egyesek progresszív szerepét hangsúlyoztatják, mások pedig a negatívumait emelik ki. Egy esetleges harmadik csoportba azok a szerzők tartoznak, akiknek munkáiban mindkét megközelítési mód megtalálható.

Samir Amin és a vele azonos nézeteket vallók szerint külön társadalmi-gazdasági formáció lehet a „periferiális kapitalizmus” is, ami nem valamilyen sajátos termelési móddal, hanem több termelési mód egyidejű létezésével azonos, amelyek közül valamelyik domináns szerepet tölt be. Jakšić jugoszláv közgazdász szerint a termelési módok keveredése általános értelemben valóban „periferikus gazdaságként” definiálható.

Vaszileva szerint annak számos oka van, hogy sajátos természetűnek tartják a kapitalizmust Afrikában és általában véve a fejlődő országokban, s ez indokoltá teszi, hogy ma talán másként is foglalkozzanak vele.

Az említett marxista kutatókból azonban nemcsak a kapitalizmus világunkban betöltött szerepe váltott ki heves vitát, hanem a szocializmusról vallott nézeteik is igen eltérőek.

Az ötödik fejezet a szocializmussal és a fejletlen világban várható esélyeivel, a társadalmi erők szerepével foglalkozik, valamint újraértékeli az eddigi forradalmi folyamatokat.

A fejletlenség okai után kutatva a hagyomány és a korszerű fejlődés kapcsolatát mérlegeli. A haladó afrikai gondolkodók szerint a fejlődést nem a ha-

gyományok, hanem a tőkés neokolonialista rendszer akadályozza. B. Sine szenezáli szociológus és politológus erről a következőket mondja: „A harmadik világot nem a hagyományok teszik betegé, hanem a hagyományos társadalmak világkapitalista rendszerbe való tömörülése.” (11. o.)

Vaszileva a tanulmánykötet végén levő összefoglalóban eredeti módon értékeli a legismertebb afrikai marxisták elméleteit, amelyek közül a fejletlen társa-

dalmakban, s a világgazdaságban lejátszódó kedvező változásokra vonatkozó nézeteket emelhetjük ki.

Jokica Hadzsi Vaszileva afrikai fejlődélméletében sokoldalú értékelését adja a marxizmus által ösztönzött politikai és gazdasági szemlélet fejlődésének, az afrikai fejletlenség okainak, és jelentős mértékben hozzájárul a fejlődő országok útkeresésének tanulmányozásához.

DANICA Drakulić

MUNKATÁRSAINK

Lektor: Csetvei Mária és Tumbász Erzsébet

A szerbhorvát nyelvű szövegeket Garai László fordította.

Angol nyelvű összefoglalók: Judita Skenderović és Blau Júlia

Fotók: Augustin Juriga, Dormán László, Makky György

Korrektorok:

Kecskés Mária és

Burányi Mária

SZÁMUNK SZERZŐI

Dr. Jung Károly,	az irodalomtudományok doktora, néprajzkutató, a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének tudományos munkatársa, Újvidék
Dr. Voigt Vilmos,	a néprajztudomány kandidátusa, az ELTE Folklore Tan-
székének tanszékvezető egyetemi docense, Budapest
Dr. Balla Ferenc	orvos, Bezdán
Dr. Tóth Lajos,	a politikai tudományok doktora, az újvidéki Természettu-
dományi-Matematikai Kar tanára, Szabadka
Dr. Bori Imre	az irodalomtudományok doktora, akadémikus, egyetemi
tanár, a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatá-
sok Intézete, Újvidék
Dr. Klein Rudolf,	a műszaki tudományok doktora, a Szabadkai Építőmérnöki
Kar docense, Szabadka
Bela Duranci	művészettörténész, Szabadka
Dudás Antal	festőművész, Szabadka
Dr. Bosnyák István,	az irodalomtudományok doktora, irodalomtörténész, egye-
temi tanár, a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Ku-
tatások Intézete, Újvidék
Sinkó Ervin	író, akadémikus (Apatin 1898–Zágráb 1967)
Pekár Tibor	hegedűművész, a szabadkai Zeneiskola hegedűtanára, Sza-
badka
Németh Ferenc	újságíró, a Forum Lapterjesztő osztályának vezetője, Újvidék
Dr. Rehák László,	a társadalomtudományok doktora, egyetemi tanár, a Létünk
fő- és felelős szerkesztője, Szabadka
Mák Ferenc,	a szabadkai Városi Könyvtár szakmunkatársa, Szabadka
Danica Drakulić,	a közgazdasági tudományok magisztere, a szabadkai Köz-
gazdasági Kar tanársegéde, Szabadka

LÉTÜNK

társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. – Alapító: Vajdaság Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének Tartományi Választmánya. – Megjelenik a Tartományi Művelődési ÖÉK és a Tartományi Tudományügyi ÖÉK támogatásával. – Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet, 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1. – Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg slobode 1/2., Tel.: 024/26-819. – Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. – Megjelenik kéthavonta. – Előfizethető a 657000-601-14861-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a LÉTÜNK nevét. – Egyes szám ára 1500, kettős szám ára 3000 dinár. Előfizetési díj egy évre belföldön 6000, külföldre 12000 dinár. Külföldön egy évre 10 dollár.

– Készült a Forum nyomdájában Újvidéken

